

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav politologie

Politologie

Martin Štefek

Komunistická strana Československa v období tzv. normalizace
Czechoslovak Communist Party in the Period of "Normalisation"

Disertační práce

Vedoucí práce: PhDr. Jan Bureš, Ph.D.

2016

Za vedení práce bych rád poděkoval PhDr. Janu Burešovi, Ph.D.

Prohlašuji, že jsem disertační práci napsal samostatně s využitím pouze uvedených a řádně citovaných pramenů a literatury a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, dne 25. 8. 2016

.....

Martin Štefek

Anotace

Dizertační práce analyzuje dynamiku nedemokratického režimu v Československu v éře tzv. normalizace. Jedná se o heuristickou případovou studii provedenou induktivní strategií, orientovanou na tvorbu teorie, nikoliv na její testování. Konceptuálně vychází z „pluralistického“ rámce, především ze Skillingovy typologie autoritarismu sovětského typu. Cílem práce je zodpovědět následující výzkumnou otázku: *Který z mocenských mechanismů režimu sovětského typu je třeba transformovat, aby se režim pluralizoval?* Dizertace je rozdělena do tří částí. Nejprve je prezentován kontext vzniku „pluralismu“ na poli tzv. sovětologie. Pozornost je upřena zejména na předpoklady „vzestupu a pádu“ teorie totalitarismu. Zapojení techniky „buldning-block“ a úvaha o konzultativním autoritarismu v NDR přináší předběžné pracovní hypotézy týkající se souvislosti mezi mírou pluralismu a způsobu provádění kádrové politiky. Druhá část je postavená na výzkumu archivních pramenů. Primárně se zabývá změnami systému nomenklatury v šedesátých a raných sedmdesátých letech. Ve třetí části je formulována nová hypotéza a explanační typologie.

Klíčová slova: Totalitarismus; pluralismus; komunismus; Československo; normalizace.

Abstract

The dissertation analyses the dynamics of the non-democratic Czechoslovak regime during the era of so-called “normalisation”. Methodologically, this is a “heuristic case study”, an inductive inquiry oriented on finding a new hypothesis, focused on theory building, not theory confirming. Conceptually, it follows a “pluralistic” framework, primarily using Skilling’s typology of Soviet-type authoritarianism. The aim of this thesis is to answer the following question: “What mechanism in the Soviet-type authoritarian structure had to change to induce “pluralization” of the regime?” The dissertation is divided into three parts: First, I present a description of an intellectual context of the emergence of “pluralism” in the field of so called “Sovietology”. Notably, I focus on the preconditions of the “rise and fall” of totalitarian theory. Employing the “building-block technique”, I consider “consultative authoritarianism” in the GDR to formulate a preliminary hypothesis on the connection between degrees of pluralism and the way leaders of the Party exercised cadre policy. The second section, derived from archival research, primarily concentrates on exploring the changes in the nomenklatura system in 1960s and early 1970s. In the third, concluding section, I formulate new hypothesis and present an explanatory typology.

Key words: Totalitarianism; Pluralism; Communism; Czechoslovakia; Normalisation.

Obsah

Část I

1. Úvod	12
2. Od totalitarismu k pluralismu	16
2.1 Okolnosti vzestupu konceptu totalitarismu	17
2.2 Konflikt modelů totalitarismu	29
2.3 Předpoklady ústupu od konceptu totalitarismu	51
2.4 „Comparative Communism“	57
2.5 Pluralistická škola a výzkum východního bloku	61
2.6 Konzultativní autoritarismus	66

Část II

3. Nomenklatura mezi vědou a politikou: Proměny „Novotného režimu“	79
3.1 Kádrová politika KSČ v „předjaří“	89
4. Rozpad nomenklatury	95
5. S Dubčekem proti Dubčekovi	116
5.1 Listopadové zasedání ÚV KSČ	124
5.2 Výkonný výbor předsednictva ÚV KSČ	127
5.3 Byro pro řízení stranické práce v českých zemích	129
5.4 Prozatímní kádrové pořádky	131
5.5 Triumf „realistů“	134
6. Čistka	148
6.1 „Dr. Peter“ a jeho návraty	149
6.2 Kultura prověrek	154

6.3 Kádrový pořádek ÚV KSČ z roku 1970	156
6.4 Výměna členských legitimací	159
6.5 Geneze „Poučení“	166
6.6 Finále normalizace	170
Část III	
7. Facit	173
Seznam pramenů	184

Seznam zkratk

APSA	American Political Science Association (Americká politologická asociace)
CIA	Central Intelligence Agency (Ústřední zpravodajská služba)
CZV	Celozávodní výbor
ČSAV	Československá akademie věd
ČSLA	Československá lidová armáda
ČSR	Československá republika / Česká socialistická republika
ČSSR	Československá socialistická republika
ČTK	Československá tisková kancelář
FBI	Federal Bureau of Investigation (Federální úřad pro vyšetřování)
FDGB	Freier Deutscher Gewerkschaftsbund (Svobodný německý svaz odborů)
FDJ	Freie Deutsche Jugend (Svobodná německá mládež)
HUAC	The House Un-American Activities Committee (Výbor pro neamerickou činnost)
KAN	Klub angažovaných nestraníků
KSČ	Komunistická strana Československa
KSČZ	Komunistická strana českých zemí
KSS	Komunistická strana Slovenska
KSSS	Komunistická strana Sovětského svazu
KV	Krajský výbor
MěV/MěstV	Městský výbor
MLR	Maďarská lidová republika
NDR	Německá demokratická republika
NF	Národní fronta

NÖSPL	Neues Ökonomisches System der Planung und Leitung (Nový ekonomický systém plánování a řízení)
NS	Národní shromáždění
OKRK	Okresní kontrolní a revizní komise
OV	Okresní výbor
PB	Politické byro
PKV	Předsednictvo krajského výboru
POV	Předsednictvo okresního výboru
PSDS	Polská sjednocená dělnická strana
PÚV	Předsednictvo ústředního výboru
ROH	Revoluční odborové hnutí
RVHP	Rada vzájemné hospodářské pomoci
SED	Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (Jednotná socialistická strana Německa)
SPK	Státní plánovací komise
SRN	Spolková republika Německo
SSR	Slovenská socialistická republika
SSSR	Svaz sovětských socialistických republik
StB	Státní bezpečnost
SÚV	Sekretariát ústředního výboru
ÚK RK	Ústřední kontrolní a revizní komise
ÚRO	Ústřední rada odborů
ÚV	Ústřední výbor
VEB	Volkseigenen Betrieben (Podnik v lidovém vlastnictví)
VHJ	Výrobně hospodářská jednotka

VS	Varšavská smlouva
VV	Výkonný výbor
VVB	Vereinigung Volkseigener Betriebe (Sdružení podniků v lidovém vlastnictví)
ZK	Zentralkomitee (ústřední výbor)
ZO	Základní organizace

Část I

1. Úvod

V dizertační práci předkládám poznatky z výzkumu, jenž byl veden snahou o lepší porozumění fungování režimů sovětského typu.¹ Jedná se o *případovou studii* analyzující dynamiku nedemokratického režimu a jeho mocenského centra – vedení Komunistické strany Československa (KSČ) – v době tzv. normalizace. Cílem textu je vyvození teoretických závěrů; vyčerpávající deskripce daného historického období není hlavním záměrem.

Nedemokratický režim v Československu byl v akademické produkci západní „sovětologie“ velmi vděčným empirickým případem. V šedesátých letech minulého století se stal jakousi „laboratoří“ pro badatele prahnoucí po zproblematizování základních postulátů modelu totalitarismu, zejména jeho teze o nemožnosti interní proměny „totalitárních“ režimů. Formulování tohoto badatelského záměru je vlastně výrazem mého zájmu o historii oboru a o nové „paradigma“, které se na poli výzkumu režimů sovětského typu začalo prosazovat přibližně po roce 1960. Mnoho z představitelů první generace „revizionistů“ ztratilo víru v užitečnost konceptu totalitarismu ještě před tím, než začali promýšlet jeho metodologickou kritiku. Od poloviny padesátých let mohli západní sovětologové v mnohem větší míře využívat akademických pobytů v Sovětském svazu, z nichž se vraceli bez iluzí o perspektivách sovětského systému i bez ochoty aplikovat model, který se tak zásadně rozcházel s „realitou“, kterou v tehdejší Rusku poznali.² Dvojnásob to platilo o badatelích, jež v šedesátých letech navštívili Československo. Významný článek Archieho Browna *Pluralistic Trends in Czechoslovakia* z roku 1966, v němž autor dokumentuje vliv zájmových skupin na rozhodovací proces v zemi, je výbornou ukázkou příklonu k doposud opomíjeným oblastem zájmu výzkumu. Ve stejném roce byla problematika „zájmů“ teoreticky zpracována Gordonem Skillingem v jeho textu *Interest Groups and Communist Politics*, jenž může být považován za zakládající manifest tzv. „školy pluralismu“. Zainteresovanému čtenáři přitom není nutno připomínat, že empirický materiál pro tvorbu výzkumného rámce a typologie

¹ Definici „komunistického systému“, tedy toho, pro co zde nejčastěji používám pojem „režim sovětského typu“, publikoval v několika svých textech Archie Brown. Šest definičních charakteristik seskupil do dvojic vztahujících se k politickému systému, ekonomickému systému a ideologii. Komunistický systém je podle Browna definován: 1) monopolem moci komunistické strany; 2) demokratickým centralismem; 3) nekapitalistickým vlastnictvím výrobních prostředků; 4) nadvládou příkazového hospodářství; 5) vyhlášením záměru vybudovat komunismus; 6) přínáležitostí k mezinárodnímu hnutí. Srov. BROWN, Archie: *The Rise and Fall of Communism*. London, Vintage 2010, kapitola 6.

² GLEASON, Abbott: “Totalitarianism” in 1984. In: *Russian Review*, roč. 43, č. 2 (1984), s. 153.

autoritářských režimů Skilling čerpal ve velké míře v tehdejších rychle se měnícím Československu. Dlouholeté Skillingovo studium dynamiky režimů a míry jejich vnitřního pluralismu vyvrcholilo publikací dosud nepřekonaného díla o pražském jaru – *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*. Odkaz této školy je inspirací a výchozím bodem pro mojí práci.

Jádrem dizertace je analýza režimní proměny mezi invazí pěti vojsk Varšavské smlouvy do ČSSR v srpnu 1968 a XIV. sjezdem KSCČ v roce 1971. Časové (i prostorové) ohraničení práce však není striktní. Význam práce nespočívá v zaplnění některých bílých míst historiografického poznání, nýbrž v doplnění výzkumného rámce. Tím se dostávám k *metodologickému statusu* práce a ke způsobu, jak daný záměr naplnit. Pro osvětlení výběru metody nám pomůže schematická dichotomizace mezi sférami *objevení* a *verifikace*:³

	<u>Objevení (discovery)</u>	<u>Verifikace (appraisal)</u>
Přístup:	Idiografický (zaměřený na vyčerpávající popis jedinečnosti)	Nomotetický (zobecňující a hledající univerzální zákony)
Výzkumná strategie:	Induktivní (začíná empirickým výzkumem) <i>Konceptuální rámec</i> slouží jako kritérium výběru oblasti zájmu	Deduktivní (výzkum je veden existující teorií) Dopředu daná <i>empirická teorie</i> předurčuje výzkumný design
Typ studie:	Případová „small-N“ (zaměřená na intenzivní studium jednoho případu či malého počtu případů)	„Cross-case – large-N“ (méně intenzivní studium velkého množství případů)
Cíl:	Vygenerování hypotézy či teorie pomocí interpretace a textu, jež má spíše deskriptivní charakter	Testování hypotézy či teorie, generalizace
Role závislé (X) a nezávislé (y) proměnné:	Východiskem výzkumu je <i>explanandum</i> (Y), od něhož přecházíme k hledání <i>explanans</i> (x).	Efekt X → Y

³ Inspirací pro tento náčrt mi byly následující starší i současné metodologické „kánony“: FLERON, Frederic J.: Soviet Area Studies and the Social Sciences: Some Methodological Problems in Communist Studies. In: *Soviet Studies*, roč. 19, č. 3 (1968), s. 313–339; ECKSTEIN, Herry: Case Study and Theory in Political Science. In: ECKSTEIN, Harry: *Regarding Politics: Essays on Political Theory, Stability, and Change*. Berkley, University of California Press 1992, s. 117–176; DELLA PORTA, Donatella – KEATING, Michael (eds.): *Approaches and Methodologies in the Social Sciences: A Pluralist Perspective*. Cambridge, Cambridge University Press 2008; GERRING, John: *Case Study Research: Principles and Practices*. Cambridge, Cambridge University Press 2012, s. 38–77; GERRING, John: *Social Science Methodology: A Unified Framework*. Cambridge, Cambridge University Press 2013.

Dizertační práce je *heuristická případová studie*⁴ orientovaná na proces tvorby teorie (nikoliv na její testování). *Konceptuálním rámcem* poskytujícím výzkumnou perspektivu a kritérium pro výběr oblasti zájmu bádání je Skillingova typologie (viz 2. kapitola), jež sleduje míru pluralismu (centralizaci či disperzi moci) v režimech sovětského typu. Cílem této práce je vytvořit hypotézu, která by existující konceptuální rámec doplnila. *Případem* – a z logiky studie tohoto typu závislou proměnnou – je charakter režimu (v termínech Skillingovy typologie). Mým záměrem je pomocí nové hypotézy diskutovanou typologii obohatit o indikátor – *nezávislou proměnnou* (respektive o hypotézu o nezávislé proměnné), jenž by se stal prostředkem pro komparativní práci a ověřování vlivu této nezávislé proměnné na více případech. Postup práce bude veden následující výzkumnou otázkou:

Který z mocenských mechanismů režimu sovětského typu je třeba transformovat, aby se režim pluralizoval?

Jak prohlásil klasik, „*hypotéza pramení z otevřené konverzace mezi výzkumníkem a jeho záznamy*“.⁵ Jelikož jako autor nevstupuji do neznámého terénu, mohu v úvodu formulovat předběžnou pracovní hypotézu. Domnívám se, že centralizace či disperze moci (míra pluralismu) bude mít úzkou souvislost se způsobem uplatňování kádrové politiky, kterou lze považovat za klíčový mocenský instrument vládnoucích komunistických stran a jejich vedoucí úlohy.

„Normalizaci“ zde nepojímám jako dvacetileté období let 1969 až 1989; pro potřeby práce adoptuji Kusínovo pojetí normalizace jako „obnovy autoritarismu“ mající dva základní cíle: odstranění reformismu jako politické síly a legitimace nového režimu spočívajícího na starých předreformních principech.⁶ S ohledem na toto pojetí ohraničuji svoji práci rokem 1971. Záměru, výzkumné otázky a předběžné hypotéze je podřízena struktura textu, selekce oblastí zájmu a charakter pramenů. V první části práce, jež je úvodem v pravém smyslu slova, představuji konceptuální debatu, z níž „pluralismus“ vyšel. V jejím závěru pak konkretizuji pracovní hypotézu pomocí konceptu Petera Christiana Ludze, který již před padesáti lety naznačil směr výzkumu, který nyní provádím. Také Ludz si při analýze proměn NDR všiml vazby charakteru režimu a kádrové politiky. Svoje poznatky však publikoval v době, kdy

⁴ Srov. ECKSTEIN, H.: Case Study and Theory in Political Science, s. 143–147.

⁵ GERRING, J.: *Case Study Research: Principles and Practices*, s. 72.

⁶ KUSIN, Vladimír: *Normalization: anatomy of a concept (with special reference to Czechoslovakia and Poland)*. British National Association for Soviet and East European Studies, Annual conference, Cambridge, 26–28 March, 1983, s. 1.

neměl přístup k primárním pramenům. Heuristická případová studie nemusí být omezena na jeden případ; přístup umožňuje použití tzv. „*building block*“ techniky zapojením druhého případu.⁷ Pro zpřesnění hypotézy (nikoliv pro srovnání) jsem provedl samostatný archivní výzkum s cílem ověřit a precizovat Ludzův argument o vzniku konzultativního autoritarismu v NDR po roce 1963. Takto upřesněná hypotéza pak pomůže v dalších částech práce redukovat širokou komplexitu problematiky „komunismu“ v ČSSR. Hladinou analýzy je „špička“ mocenské pyramidy režimu/režimů – tedy aktéři a orgány na úrovni ústředních výborů. Jádrem práce je postaveno primárně na výzkumu pramenů z bývalých archivů ZK SED (DY30: Abteilung für Kaderfragen, Abteilung Parteiorgane, Büro für Industrie und Bauwesen, Büro Honecker, Büro Ulbricht, Politbüro, Zentralkomitee) a ÚV KSČ (f. 02/1 - předsednictvo, 02/4 – sekretariát, 01 – plénum ÚV, 07/15 – Dubček, 02/6 – výkonný výbor, 07 – porady tajemníků, 018 – porady, 02/7 – byro, Kancelář Husák).

Teoretickému zaměření práce je uzpůsobeno strukturování kapitol. V první části se podrobněji věnuji kontextu, v němž se „pluralistická škola“ prosadila. Ve druhé části předkládám deskripci předurčenou výzkumným rámcem a vedenou s cílem objevení jedné z *nezbytných* proměnných (nikoliv proměnné *postačující*) ovlivňující pluralizaci režimu. Získané poznatky jsou systematizovány v poslední části.

⁷ ECKSTEIN, H.: Case Study and Theory in Political Science, s. 143.

2. Od totalitarismu k pluralismu

*„Žádná myšlenka naší doby nevyvolala vášnivější debatu, než myšlenka totalitarismu. [...] Na rozdíl od jiných současných sporů není totalitarismus čistě akademickou záležitostí“.*⁸

Walter Laqueur

*„Poválečný vliv konceptu lze snadno vysvětlit: byl jednoduchý; zdálo se, že svéráznost sovětského systému vysvětluje docela správně; vzhledem ke konzervativním standardům té doby byl politicky korektní; a tím, že postavil na roveň Sovětský svaz a nacistické Německo, poskytoval morální ospravedlnění západní politiky ve studené válce“.*⁹

Michael Cox

Společenskovední koncepty bývají spjaty se specifickými akademickými kulturami a s unikátními společensko-politickými kontexty. Teoreticky zaměřená práce nemůže nezačít pojednáním o dějinách použitého výzkumného rámce, jenž má své kořeny v kritice *totalitarismu*. Neuvažují přitom o jakési „obecné“ teorii totalitarismu. Takzvaná pluralistická škola, z níž vycházím, se sice vymezila vůči konkrétní tradici reprezentované především Carlem J. Friedrichem, pojem „totalitarismus“ je však spojen s množstvím autorů, škol, přístupů, definic, epistemologií a empirických příkladů, které jsou často ve vzájemném konfliktu. Totalitarismus nalzáme v próze George Orwella, v dojmech „zúčastněného pozorovatele“ George Kennana, v politické teorii Hannah Arendtové, v definici institucionalisty Carla J. Friedricha, v pojetí politického náboženství u Raymonda Arona a Ericha Voegelina. Totalitarismus byl vším možným, jen ne konceptem, o němž by panoval všeobecný konsensus.

⁸ LAQUEUR, Walter: Is there now, or has there ever been, such a thing as totalitarianism? In: *Commentary*, roč. 80, č. 4, s. 29.

⁹ COX, Michael: Why did we Get the End of the Cold War Wrong? In: *The British Journal of Politics and International Relations*, roč. 11, č. 2 (2009), s. 166.

2.1 Okolnosti vzestupu konceptu totalitarismu¹⁰

Slovo totalitarismus mělo dlouho předtím, než se dostalo do akademického slovníku, funkci „politickou“. Od svého vzniku bylo používáno – zpočátku příznivci, později převážně odpůrci určitých politických režimů a jejich představitelů – pro účely politického boje. Je známo, že se pojem poprvé objevil v Itálii za Mussoliniho éry. Již v roce 1923 označil italský antifašista, Giovanni Amendola, Mussoliniho režim jako totalitární.¹¹ Od poloviny dvacátých let se pojmem začali zaštiťovat sami italští fašisté. Přijali ho jako „*symbol identity, jenž definuje jejich vlastní koncepci politiky a státu*“.¹² Daná koncepce byla založena na předpokladu koncentrace veškeré moci v rukou strany a jejího lídra a vedla k formulaci totalitarismu jako antiteze liberálního státu. Obdiv k italskému fašismu byl zdrojem schmittovské obhajoby nacistického režimu i užívání pojmu „totální stát“ značícího propojení státu a společnosti.¹³ Význam termínů „totalitární“ či „totální“ stát jako žádoucího uspořádání nicméně zůstal časově omezen a ve třicátých letech se po svém rozšíření na Západ stává „totalitarismus“ označením něčeho zavrženého. Je to doba, kdy se začíná prosazovat binární přístup k zahraničněpolitickému (totalitárnímu) nepříteli, jenž je spojen se snahou poukazovat na podobnost, či dokonce shodnost nacistické a komunistické diktatury.¹⁴ Kolem roku 1935 se v souvislosti s takzvanou politikou „lidové fronty“ poněkud zrelativizovalo hodnocení obou režimů jako v zásadě podobných, to se však změnilo s uzavřením paktu Ribbentrop-Molotov v roce 1939. V okamžiku, kdy USA a SSSR začaly bok po boku bojovat proti nacismu, termín totalitarismus téměř vymizel. Znovu se vynořil po válce – s nástupem éry studené války, kdy „zahraničněpolitický argument“ opět sehrál ústřední roli.¹⁵

¹⁰ Některé části podkapitol 2.1 a 2.2 byly publikovány v knize: ŠTEFEK, Martin: *Za fasádou jednoty: KSČ a SED po roce 1985*. Červený Kostelec, Pavel Mervart 2014. Následující části druhé kapitoly vycházejí z draftu dokončované knihy *Totalitarismus: Dilemata konceptu*.

¹¹ Pojmy „totalitární“ a „totalitarismus“ (nikoliv totalitní a totalita) jsou odvozeny od italských slov „totalitario“ a „totalitarismo“. Srov. BONGIOVANNI, Bruno: Totalitarianism: the Word and the Thing. In: *Journal of Modern European History*, roč. 3, č. 1 (2005), s. 5.

¹² GENTILE, Emilio: Fascism in Power: the totalitarian experiment. In: LYTTTELTON, Adrian: *Liberal and Fascist Italy 1990–1945*. Oxford, Oxford University Press 2000, s. 141.

¹³ GLEASON, Abbott: *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War*. New York, Oxford University Press 1995, s. 28; JÄNICKE, Martin: *Totalitäre Herrschaft: Anatomie eines politischen Begriffes*. Berlin, Duncker & Humblot 1971, s. 37; ZNOJ, Milan – KOUBEK, Jiří: Totalitarismus a posttotalitarismus v Čechách. In: *Soudobé dějiny*, roč. 17, č. 4, s. 725.

¹⁴ JÄNICKE, M.: *Totalitäre Herrschaft: Anatomie eines politischen Begriffes*, s. 66, 73.

¹⁵ GLEASON, A.: *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War*, s. 43–54.

Termín stvořený politiky se postupem času stal součástí společenskovedního pojmového aparátu. Jeho spojitost s pozorováním světa je ale od samého počátku nanejvýš problematická. Žádný koncept ovšem nevzniká ve společenském vakuu; je tedy nasnadě zamyslet se nad vztahem totalitarismu k „realitě“, pokusit se porozumět prostředí, v němž se po válce etabloval a tím doložit jeho empirickou signifikanci. Míním zde adoptovat myšlenku, jíž Abbott Gleason otevírá úvod své autoritativní (nikoliv však autoritářské) knihy: „*Totalitarismus byl významný mobilizující a sjednocující koncept studené války*“.¹⁶ Jak podotkl v jiném svém textu, totalitarismus není pouze popisovaným fenoménem, ale také jakousi generační *perspektivou*.¹⁷ Opomenutí okolností, za nichž se tato perspektiva dostala na výsluní, činí další debatu o aplikovatelnosti konceptu (konceptů) totalitarismu marnou. Alexander Dallin ve svém vlivném textu o „předpojatostech“ a „kiksech“ západní sovětologie prohlásil, že americké nazírání Sovětského svazu prozrazovalo mnohem více o USA, než o vlastním předmětu zkoumání.¹⁸ Vskutku nicotné jsou úvahy o izomorfizmu mezi „reálně existujícím“ sovětským totalitarismem a „modelem“ totalitarismu, který v první řadě dobře sloužil k sebeidentifikaci poválečné Ameriky poté, co byl umístěn do dichotomického horizontu postaveného na protikladu dvou alternativ – totalitarismu a (liberální) demokracie západního stříhu.

Neotřesitelná pozice konceptu uvnitř i vně akademické sféry trvala přibližně po dvě poválečná desetiletí. Zejména v průběhu padesátých let vznikla na Západě (především však v USA) v podmínkách svobody vědeckého bádání takřka nevídaná supremace jednoho přístupu. Ten byl co do vlivu zcela nesouměřitelný s jinými společenskovedními koncepty. Jen málokterý by mohl přetrvávat tak dlouho navzdory tak diskutabilní explanační hodnotě. Svě postavení si vydobyl v rámci unikátního (a doufejme neopakovatelného) prostředí, které se na amerických vysokých školách vytvořilo po druhé světové válce. Proměna univerzit ovšem nebyla ani zdaleka dílem autonomní akademické obce, jako především souhrou domácích a zahraničních politických okolností. Jedním z objektivních faktorů byla emigrace

¹⁶ GLEASON, A.: *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War*, s. 3.

¹⁷ GLEASON, A.: “Totalitarianism” in 1984, s. 146.

¹⁸ DALLIN, Alexander: Bias and Blunders in American Studies on the USSR. In: *Slavic Review*, roč. 32 č. 3 (1973), s. 560.

z Evropy.¹⁹ Po roce 1933 přišlo do USA odhadem kolem sto třiceti německých akademiků se zaměřením na výzkum politiky a přibližně stejný počet z ostatních evropských zemí.²⁰ Jejich postupné (a často nelehké) etablování na amerických univerzitách neznamenovalo intelektuální „kontaminaci“, jednalo se spíše o splnutí s prostředím, jež bylo dlouhodobě evropskými vědami významně ovlivňováno a jež bylo kulturně a intelektuálně ve vztahu k Evropě inferiorní.²¹ Většina příchozích navíc měla osobní zkušenost s nacistickým režimem, kterou mohli využít při uspokojení poptávky po vysvětlení fenoménu totalitarismu.²²

Byly to ovšem především institucionální, materiální a ideologické podmínky, jež z totalitarismu na dlouhou dobu učinily nezpochybňovaný (nikoliv však nezpochybnitelný) koncept. Po rozpadu protihitlerovské koalice se ze Sovětského svazu stal opět protivník Západu. V přímé souvislosti se změnou zahraniční politiky USA a postavení země ve světě se změnilo pojetí univerzitního vzdělání i vědeckého výzkumu. Novou situaci, v níž se americké univerzity ocitly v době počínající studenoválečné konfrontace, hrdě popsal Adam Ulam: „*Věda se stala první obrannou linií země*“.²³ Změna priorit zahraniční politiky USA a odhodlání země intervenovat i mimo tradiční sféry jejího zájmu vyvolala poptávku po vzdělaných expertech se znalostí jazyků a reálií doposud opomíjených či zcela nepoznaných oblastí světa. Nedostatek odborníků a neutěšený stav areálových studií v USA byl v jistém smyslu způsoben dosavadní sebestředností západních sociálních věd,²⁴ nevalný zájem o

¹⁹ ADCOCK, Robert: Interpreting Behavioralism. In: ADCOCK, Robert – BEVIR, Mark – STIMSON, Shannon C. (eds.): *Modern Political Science: Anglo-American Exchanges Since 1880*, Princeton, Princeton University Press, s. 186.

²⁰ LOEWENBERG, Gerhard: The Influence of European Émigré Scholars on Comparative Politics, 1925–1965. In: *The American Political Science Review*, roč. 100, č. 4 (2006), s. 598.

²¹ CHOMSKY, Noam: The Cold War and the University. In: CHOMSKY, Noam (ed.): *The Cold War & the University*, New York: New Press 1997, s. 172.

²² LOEWENBERG, G.: The Influence of European Émigré Scholars on Comparative Politics, 1925–1965, s. 599–600. Neblahá osobní zkušenost s politikou Adolfa Hitlera (pro obyvatele USA jen těžko představitelná) mnohé autory vedla k přesvědčení, že jsou oprávněni vést jakousi „osvětovou misi“ a zpravit svobodný svět o hrůzách komunistického totalitarismu. Richard Pipes ve svých pamětech říká: „*Badatelé toho o holokaustu napsali požehnaně, a proto jsem nabyl přesvědčení, že mým úkolem je předvést tuto pravdu na příkladu komunismu*“ PIPES, Richard: *Vixi: Paměti nezařaditelného*. Praha, Mladá fronta 2005, s. 87.

²³ ULAM, Adam B.: *The Fall of the American University*. LaSalle, Library Press 1972, s. 2.

²⁴ WALLERSTEIN, Immanuel: The Unintended Consequences of Cold War Area Studies. In: CHOMSKY, Noam (ed.): *The Cold War & the University*, New York, New Press 1997, s. 195–232.

studium neamerického světa byl dán též geografickou polohou země a její relativní soběstačností.²⁵

Americká vláda se potřebovala rychle zorientovat v ruské problematice, ovšem expertů se znalostí tamního prostředí působilo v USA minimum.²⁶ Nedlouho po konci druhé světové války proto došlo k etablování a masivnímu rozvoji „sovětologie“²⁷ jako svébytného a velmi exponovaného multidisciplinárního oboru. Existovalo jen málo vědních oborů, které byly tak úzce spojeny s vládní politikou, jako tomu bylo v případě sovětských studií.²⁸ Atraktivita modelu totalitarismu úzce souvisela se státní podporou studia SSSR.²⁹ Politická objednávka v podobě astronomických vládních investic byla doplněna velmi štědrým financováním soukromých nadací – zejména Rockefellerovy, Fordovy a Carnegieho.³⁰ Materiální zajištění mělo vedle pozitivních efektů nepříznivý dopad na podobu akademických výstupů. Politici i někteří donátoři vytvořili nekritické (anti)intelektuální klima, v němž se dlouho nedařilo nastolovat určité otázky.³¹ Nutno však pochopit nelehký dobový kontext. V době represí mccarthismu (viz níže) některé nadace preventivně akceptovaly tezi o komunistické subverzi jako závažném bezpečnostním problému. Univerzity tento pragmatický postoj ochotně manifestovaly a nikterak nezpochybňovaly.³²

²⁵ MEYER, Alfred G.: *Politics and Methodology in Soviet Studies*. In: FLERON, Frederic J. – HOFFMANN, Erik P. (eds.): *Post-Communist Studies and Political Science: Methodology and Empirical Theory in Sovietology*. Boulder, Westview Press 1993, s. 164.

²⁶ BLACK, Cyril E. – THOMPSON, John M. (eds.): *American Teaching about Russia*. Bloomington, Indiana University Press 1959, s. 52.

²⁷ Dodnes neexistuje konsensus ohledně významu pojmu „sovětologie“. Sama sovětologická komunita se neshodla na definování předmětu zájmu, nikdy nevznikla jasně rozpoznatelná „sovětologická škola“. Vágní používání pojmu v této práci plyne z faktu, že různí společenští vědci používali pojem různě. K diverzitě sovětologie viz UNGER, Aryeh L.: *On the Meaning of „Sovietology“*. In: *Communist and Post-Communist Studies*, roč. 31, č. 1 (1998), s. 17–19.

²⁸ COHEN, Stephen F.: *Rethinking the Soviet Experience: Politics and History since 1917*. New York, Oxford University Press 1985, s. 8.

²⁹ SERVICE, Robert: *Soviet Political Leadership and ‘Sovietological’ Modelling*. In: PRAVDA, Alex (ed.): *Leading Russia: Putin in Perspective. Essays in Honour of Archie Brown*. New York: Oxford University Press, s. 62.

³⁰ Srov. BYRNES, Robert F.: *USA: Work at the Universities*. In: LAQUEUR, Walter – LABEDZ, Leopold (eds.): *The State of Soviet Studies*. Cambridge, The M.I.T. Press 1965, s. 25; COHEN, S. F.: *Rethinking the Soviet Experience: Politics and History since 1917*; GLEASON, A.: *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War*; ENGERMAN, David C.: *Know Your Enemy: The Rise and Fall of America’s Soviet Experts*. Oxford, Oxford University Press 2009; ENGERMAN, David C.: *Social Science in the Cold War*. In: *Isis*, roč. 101, č. 2, (2010), s. 393–400.

³¹ SCHRECKER, Ellen W.: *Many are the Crimes: McCarthyism in America*. Boston, Little Brown 1998, s. 407.

³² DIAMOND, Sigmund: *Compromised Campus: The Collaboration of Universities with the Intelligence Community, 1945–1955*. New York, Oxford University Press 1992, s. 80.

Mezi vznikajícími sovětologickými centry se od počátku skvěla dvě pracoviště, koncentrující respektované kapacity oboru i největší objem finančních prostředků – Ruský institut (*Russian Institution*) na Kolumbijské univerzitě a Ruské výzkumné centrum (*Russian Research Center*) na Harvardu. Prvně jmenovaný ústav byl založen na podzim roku 1946 s počátečním grantem od Rockefellerovy nadace ve výši 250 tisíc amerických dolarů. Jeho ředitelem se stal Geroid T. Robinson, mezi přední osobnosti pracoviště patřili Philip E. Mosely, Ernest J. Simmons a John N. Hazard. Instituce vznikla s jasným cílem – vyhovět požadavku vlády a vychovat chybějící specialisty využitelné k dosažení zahraničněpolitických aspirací země.³³ Pojetí vysokoškolského vzdělávání a vědeckého výzkumu na přelomu čtyřicátých a padesátých let se v USA proměnilo ve jméno principů, které bychom dnes jízlivě označili konvenčními pojmy vzdělávání pro „konkurenceschopnost“ či pro „praxi“. Materiální zajištění oboru (nejen Ruského institutu) zanedlouho přineslo své plody: V letech 1946 až 1956 získalo magisterský titul v oboru ruských studií více než 500 studentů, z toho 235 na Kolumbijské univerzitě.³⁴ Kolem 40 % absolventů Ruského institutu z let 1948–1952 se dostalo do vládních služeb, čímž bylo učiněno zadost politické objednávce.³⁵

V únoru 1948 bylo s vydatnou finanční podporou Carnegieho nadace založeno Ruské výzkumné centrum na Harvardu. Hlavním záměrem centra bylo studium Ruska s cílem poznat politiku Sovětského svazu.³⁶ Podobně jako kolumbijský institut, i harvardské centrum sovětská studia pojal výrazně interdisciplinárně. O tom ostatně svědčí skladba jeho zaměstnanců. Pod vedením ředitele centra, významného kulturního antropologa a odborníka na indiánský kmen Navahů, Clydea Kluckhohna, pracovali například politolog Merle Fainsod, filozof Isaiah Berlin či sociologové Talcott Parsons, Barrington Moore a Alex Inkeles. Obě dominantní sovětologická pracoviště se od sebe odlišovala: Ruský institut, svázaný kooperací s armádou a námořnictvem, byl zaměřen především na vzdělávání. Oproti tomu harvardské centrum, blízké vzdušným silám a CIA, bylo ve větší míře profilováno jako výzkumná instituce.³⁷ Afiliace těchto pracovišť k ozbrojeným složkám a vládním agenturám umožnila

³³ Columbia's Russian Institute. In: *Russian Review*, roč. 5, č. 2 (1946), s. 97–101.

³⁴ BLACK, C. E. – THOMPSON, J. M. (eds.): *American Teaching about Russia*, s. 53.

³⁵ ENGERMAN, D. C.: *Know Your Enemy: The Rise and Fall of America's Soviet Experts*, s. 33–35.

³⁶ KLUCKHOHN, Clyde: Russian Research at Harvard. In: *World Politics*, roč. 1, č. 2 (1949), s. 266.

³⁷ ENGERMAN, David C.: The ironies of the Iron Curtain: The Cold War and the rise of Russian Studies in the United States. In: *Cahiers du monde russe*, roč. 45, č. 3–4 (2004), s. 471; ENGERMAN, D. C.: *Know Your Enemy: The Rise and Fall of America's Soviet Experts*, s. 7.

zejména zpravodajské službě a Pentagonu nastolovat akademickou agendu.³⁸ Pro pochopení dominance jednoho „paradigmatu“ je zapotřebí vzít v úvahu, že výběr oblastí zájmu výzkumu byl často předurčen primárně zájmem donátora, mnohem méně pak touhou zvědavého ducha po rozšíření obzorů. Jak podotýká Alexander Dallin, závěry některých výzkumníků často byly v bezděčné shodě s očekáváním zadavatele badatelského úkolu.³⁹ V této souvislosti můžeme lépe porozumět úvodní Gleasonově myšlence. Sovětologové poskytovali vládě informace o tom, jak „komunismus“ funguje a zároveň se podíleli na konstruování kvazi-vědecké teorie, s jejíž pomocí bylo možné definovat politické soupeřníky a obhájit postup proti vnějším i vnitřním nepřátelům.

Totalitarismus v kontextu antikomunismu 50. let nabyl polarizační funkci⁴⁰ a značnou měrou přispěl k legitimaci (do té doby nesamozřejmé) aktivní role USA ve složitém poválečném světě.⁴¹ Realistická obhajoba intervencionistické Trumanovy doktríny postavená na definování národního zájmu a nutnosti obrany před sovětskou expanzí byla doplněna idealistickým vyobrazením boje dobra se zlem.⁴² Michael Curtis k tomu přílehavě poznamenal: „*Jsou-li komunistické státy nahlíženy automaticky jako totalitární – a to se všemi pejorativními konotacemi konceptu, potom se ukazují nejen jako nutní nepřátelé, ale také jako ztělesnění zla a kacířství, které je třeba izolovat*“.⁴³ K pojetí Sovětského svazu jako něčeho zásadně cizího často přispěli i ti, kdo moralismus idealistické perspektivy zpochybňovali. Byl to realista George F. Kennan, který jako jeden z prvních západnímu čtenářstvu vštípil představu sovětské společnosti jako zvláštní amorfni masy. Autor ve svém článku signovaném písmenem „X“ z roku 1947 *The Sources of Soviet Conduct* odmítl existenci

³⁸ RUTLAND, Peter: Sovietology: Notes for a post-mortem. In: *The National Interest*, roč. 31, (jaro 1993), s. 112.

³⁹ DALLIN, Alexander: Soviet and East European Studies in the United States. In: BUCHHOLZ, Arnold (ed.): *Soviet and East European Studies in the International Framework: Organization, Financing and Political Relevance*. Berlin, Berlin Verlag 1982, s. 28.

⁴⁰ MUELLER, Klaus: East European Studies, Neo-Totalitarianism, and Social Science Theory. In: SIEGEL, Achim (ed.): *The Totalitarian Paradigm after the End of Communism: Towards a Theoretical Reassessment*. Amsterdam, Rodopi, s. 62.

⁴¹ SPIRO, Herbert J.: *Politics as the Master Science: From Plato to Mao*. New York, Harper & Row, Publishers 1970, s. 106–107; SPIRO, Herbert J. – BARBER, Benjamin R.: Counter-Ideological Uses of ‘Totalitarianism’. In: *Politics Society*, roč. 1, č. 3 (1970), s. 7–8; GLEASON, A.: “Totalitarianism” in 1984, s. 150. Obdobně věc popisuje Otto Stammer, podle něhož byl antitotalitarismus prostředkem obrany a sebeporozumění Západu. Srov. STAMMER, Otto: Aspekte der Totalitarismusforschung. In: SEIDEL, Bruno – JENKNER, Siegfried (eds.): *Wege der Totalitarismus-Forschung*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1968, s. 416.

⁴² BARŠA, Pavel: *Hodina impéria: Zdroje současné zahraniční politiky USA*. Brno, Masarykova univerzita 2003, s. 31.

⁴³ CURTIS, Michael: Retreat from Totalitarianism. In: FRIEDRICH, Carl J. – CURTIS Michael – BARBER, Benjamin R.: *Totalitarianism in Perspective: Three Views*. New York, Praeger 1969, s. 55.

jakékoliv kolektivní lidské aktivity odehrávající se mimo rámec strany. Položil tím základ divergentního pojetí, jež přetrvalo do poloviny šedesátých let.⁴⁴ To však bylo založeno na velmi vratkých základech. Sám Kennan byl přesvědčen, že „něco jako“ totalitarismus (vyjádřený v kafkovských termínech) existuje. Nedostatek teoretické erudice mu však podle jeho vlastních slov bránil fenomén lépe definovat.⁴⁵ U jiných badatelů to nebyl nedostatek erudice, nýbrž vědomí, že postuláty o totalitarismu jsou podloženy jen velmi chabou znalostí toho, jak dané režimy fungují, což ostatně přiznával sám Carl Joachim Friedrich.⁴⁶ Podobná přiznání a také nejednota mezi teoretiky však nebyly překážkou proto, aby věda ve službách obrany vlasti pomáhala podepírat morální pilíř zahraničněpolitické doktríny. Aby byl apel na zadržování (*containment*) komunismu opravdu přesvědčivý, muselo být Američanům vštípeno, že jejich země čelí fenoménu zcela výjimečnému. Excepcionalismus americké svobody a demokracie byl postaven do protikladu *unikátnosti* sovětského systému, jenž se měl vymykat všemu, co doposud lidstvo zažilo. Hannah Arendtová k tomu v diskusi na friedrichovské konferenci v roce 1953 poznamenala: „*Po celou naši historii je známo několik forem vlády, které znali a popsali již starověcí Řekové. Zdá se být neuvěřitelné, že bychom právě my ze všech lidí byli konfrontováni se zcela novou formou vlády*“.⁴⁷ Myšlenka pronesená jakoby mimoděk nepostrádá velkoleposti, bez níž by příběh o totalitarismu nemohl dodnes tolik přitahovat.

Ačkoliv zde hovořím o *supremaci* konceptu totalitarismu, netvrdím tím, že v tehdejší akademické světě neexistovaly jiné přístupy ke studiu sovětského systému. K povědomí o fungování „totalitarismu“ přispívali též autoři, kteří z pojetí „klasiků“ vůbec nevycházeli a ani je ke své vědecké práci v zásadě nepotřebovali. Výstupy publikované pracovníky Ruského výzkumného centra se na vytváření obecné představy o fungování sovětského systému podílely značnou měrou. Patrně nejvíce (a zcela oprávněně) se do povědomí odborné i laické veřejnosti zapsalo velmi inspirativní Fainsodovo dílo *How Russia Is Ruled* z roku 1953, o němž pojednám ještě později. V roce 1956 vyšla hodnotná sociologická práce autorů Raymonda A. Bauera, Alexe Inkelese a Clydea Kluckhohna *How the Soviet Union Works*, na jejímž příkladu lze dobře ukázat, v jakém prostředí a jakým

⁴⁴ KENNAN, George F.: The Sources of Soviet Conduct. In: *Foreign Affairs*, roč. 25, č. 4 (1947), s. 569.

⁴⁵ KENNAN, George F.: Totalitarianism in the Modern World. In: FRIEDRICH, Carl, J. (ed.): *Totalitarianism*. New York, The Universal Library [1954] 1964, s. 17.

⁴⁶ FRIEDRICH, Carl J.: The Unique Character of Totalitarian Society. In: FRIEDRICH, Carl J. (ed.): *Totalitarianism*. New York, The Universal Library [1954] 1964, s. 47.

⁴⁷ *Tamtéž*, s. 76.

způsobem se supremace jednoho „paradigmatu“ v padesátých letech udržovala. Pro čtenáře dychtícího po poznání fungování SSSR tato kniha dnes není nikterak přínosná; mnohé její závěry byly překonány. Zájemce o dějiny oboru však při jejím studiu pochopí, že totalitarismus v pojetí některých autorů není problematický jen jako více či méně intuitivně vyvozený koncept. Problém vidím též u badatelů, kteří překračovali hranice „esejistického“ přístupu a totalitární charakter SSSR dokazovali studiem pramenů empirické povahy za použití „vědecktějších“ metod. Bauer, Inkeles a Kluckhohn ve své klasické práci publikovali v zásadě tradiční obraz sovětského režimu, jenž je postaven na „top-down“ toku moci, důležitosti ideologie a přítomnosti teroru jako prostředku k dosažení cílů. K tomu, aby dospěli k tomuto konvenčnímu závěru, nemuseli ani jedinkrát citovat klasický text Carla J. Friedricha. V obecné rovině se jejich zpráva o sovětském totalitarismu shodovala s pohledem klasických teoretiků, nikoliv překvapivě však poskytla jeho věrnější obraz, který v mnohém problematizoval některé *apriorní* představy o SSSR. Jak poznamenal Alfred G. Meyer, jedním z klíčových výstupů práce bylo odmítnutí „kennanovské“ představy o atomizované společnosti.⁴⁸ Autoři též uvažovali o *vývoji* a evolučních změnách SSSR – byli si vědomi toho, že žádný sociální systém tehdejšího světa nemůže zůstat statický.⁴⁹ Jako jedni z prvních navíc popsali neformální aktivity uvnitř systému.⁵⁰ Vysvětlovali je ale jako „deviantní chování“, nikoliv jako běžnou či dokonce neodmyslitelnou součást politického procesu. Kniha byla výstupem pětiletého *Harvardského projektu o sovětském společenském systému*. Publikovaný text je revidovanou verzí zprávy, jež byla určena americkým vzdušným silám, které celý projekt z velké části financovaly.⁵¹ Sociologická analýza sovětské společnosti byla postavena převážně na poznatcích získaných z rozhovorů se sovětskými uprchlíky (*Refugee Interview Project*). Hlavním problémem zvoleného přístupu nebyla všemožná zkreslení způsobená charakterem vzorku respondentů.⁵² Jak sami autoři přiznali, po schválení

⁴⁸ MEYER, Alfred G: Theories of Convergence. In: JOHNSON, Chalmers (ed.): *Changes in Communist Systems*. Stanford, Stanford University Press 1970, s. 315.

⁴⁹ BAUER, Raymond A. – INKELES, Alex – KLUCKHOHN, Clyde: *How the Soviet System Works: Cultural, Psychological and Sociological Themes*. Cambridge, Harvard University Press 1957, s. 237.

⁵⁰ David Engerman však správně podotýká, že studenoválečná věda pomohla udržet studenou válku studenou. Popisovaný projekt totiž kromě jiného dobře popsal podporu, které se sovětský režim těší ze strany lidu a zpochybnil tezi, že by obyvatelé SSSR v případě vojenského útoku oslavovali USA jako osvoboditele. Srov. ENGERMAN, D. C.: *Social Science in the Cold War*, s. 398–399.

⁵¹ BAUER, R. A. – INKELES, A. – KLUCKHOHN, C.: *How the Soviet System Works: Cultural, Psychological and Sociological Themes*, s. 3.

⁵² Přirozeně se jednalo o lidi, kteří měli osobní zkušenost s represivní stránkou režimu. Celkem 22 % respondentů bylo v SSSR aspoň jedenkrát zatčeno; 62 % uvedlo, že byl zatčen některý z členů jejich rodiny. Srov. *Tamtéž*, s. 70.

McCarranova zákona (viz níže) si byla většina respondentů dychtících po vstupu na americké území vědoma důsledků plynoucích z případného podezření z marxistického smýšlení.⁵³ Do autocenzurního módu se však museli nastavit též badatelé píšící o SSSR. Na atmosféru na poli sovětologie s odstupem více než čtyřiceti let zavzpomínal Alfred G. Meyer slovy: „...bylo pro nás snadné souhlasit s pranýřováním či kritickým zobrazováním mnoha negativních rysů sovětské reality. Byly evidentní a my jsme je rádně a upřímně zdůrazňovali. Bylo však obtížné zmínit a tím spíše uznat pozitivní rysy, jež byly též přítomné, avšak snadno přehlédnutelné. Podobně obtížné bylo v rámci sovětských studií učinit prohlášení implikující kritiku Spojených států“.⁵⁴ Autocenzuru autoři praktikovali z obavy před svojí politickou diskreditací.⁵⁵

V podobném ovzduší bylo jen stěží možné problematizovat „paradigma“, které je považováno za nepostradatelnou intelektuální bázi doktríny zadržování (*containment*) i boje na domácí frontě studené války. Výrazem vnitřního boje byly antikomunistické represe, pro něž se později vžilo označení „mccarthismus“. Bylo by však chybou americký „hon na čarodějnice“ spojovat výhradně s osobou republikánského senátora Josepha McCarthyho. Procesy byly zahájeny již nedlouho po skončení války a přetrvaly několik let po senátorově smrti.⁵⁶ Bylo by též zavádějící připisovat antikomunismus výhradně Republikánům. Alfred G. Meyer sice mccarthismus trefně nazval pomstou Republikánů za *New Deal*,⁵⁷ jeho tvrzení je však nutné dovysvětlit. Pravdou je, že antikomunismus byl součástí republikánského arsenálu již před druhou světovou válkou. Konzervativci přirozeně oponovali sociální změně a o *New Deal* někteří z nich hovořili jako o „plíživém socialismu“.⁵⁸ Úvahy o jeho vazbě s totalitarismem (sic!) nebyly nikterak výjimečné ještě za života Franklina D. Roosevelta.⁵⁹ Antikomunismus jako základní pilíř americké politiky však mohl triumfovat až poté, co se na něm sjednotily oba dominantní politické proudy. Jedním z předpokladů takového sjednocení bylo úmrtí populárního prezidenta Roosevelta a nástup Harryho S. Trumana, který demokratickou stranu posunul k politickému středu. Trumanovy memoáry jsou sice prodchnuty stesky nad tím, jak s jeho bezpečnostním programem naložili demagogové

⁵³ *Tamtéž*, s. 33.

⁵⁴ MEYER, A. G.: *Politics and Methodology in Soviet Studies*, s. 169.

⁵⁵ MEYER, Alfred G.: *Coming to Terms with the Past... and with One's Older Colleagues*. In: *Russian Review*, roč. 45, č. 4 (1986), s. 403.

⁵⁶ TOINET, Marie-France: *Hon na čarodějnice 1947–1957: mccarthismus*. Praha, Themis 1999.

⁵⁷ MEYER, A. G.: *Politics and Methodology in Soviet Studies*, s. 168.

⁵⁸ LENS, Sidney: *The Futile Crusade: Anti-Communism as American Credo*. Chicago, Quadrangle Books 1964. s. 26.

⁵⁹ GLEASON, A.: *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War*, s. 64.

mccarthyovského stříhu,⁶⁰ ovšem skutečností je, že mccarthismus je z velké části produktem pragmatismu liberálů. Po vítězství Republikánů v kongresových volbách v roce 1946 si prezident Truman osvojil antikomunistickou propagandu k neutralizaci protivníka, který s ní slavil volební úspěch.⁶¹

Se stejnými pohnutkami se prezident zmocnil pojmu totalitarismus tak, aby se nestal majetkem jeho konzervativních kritiků.⁶² Vzápětí ho mohl využít při obhajobě své zahraničněpolitické doktríny. Dne 12. března 1947 vystoupil před členy Kongresu s řečí, v níž představil dvě alternativy, před nimiž měla stát většina tehdejších zemí. Do kontrapozice postavil vládu většinové vůle (se zastupitelskými institucemi, zárukou individuální svobody, svobody projevu, náboženské víry) a vládu menšiny nad většinou (jejíž podstatou je teror, útlak, kontrola sdělovacích prostředků a potlačování osobních svobod).⁶³ Co naplat, že ve jménu boje s totalitarismem byly do „svobodného světa“ subsumovány mnohé zavrženíhodné (netotalitární) diktatury.

Aby Truman mohl pro svojí zahraniční politiku získat dostatečnou podporu v Kongresu, musel uspokojit vlivnou skupinu izolacionistů uvnitř republikánské strany, pro něž byl komunismus nebezpečný především uvnitř Spojených států.⁶⁴ Devět dní po představení doktríny v Kongresu prezident vydal dekret č. 9835 (*Federal Employee Loyalty Program*), který umožnil propouštět neloajální zaměstnance vlády a tím ji chránit před možnou infiltrací „totalitářů“, „komunistů“, „fašistů“ a „podvratných živlů“.⁶⁵ Podle Ellena Schreckera program selhal v původním záměru – ochránit demokratickou administrativu před Republikány. „Uspěl však v ustavení antikomunismu jako oficiální státní ideologie a položil základy hnutí, které dnes nazýváme mccarthismus, několik let před příchodem senátora McCarthyho na scénu“.⁶⁶ Trumanův dekret byl jen jedním z řady dalších⁶⁷

⁶⁰ TRUMAN, Harry S.: *Memoirs by Harry S. Truman. Volume 2, Years of Trial and Hope*. Garden City, Doubleday & Company 1956, s. 284–285.

⁶¹ LENS, S.: *The Futile Crusade: Anti-Communism as American Credo*, s. 30.

⁶² GLEASON, A.: *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War*, s. 74.

⁶³ FREELAND, Richard M.: *The Truman Doctrine and the Origins of McCarthyism: Foreign Policy, Domestic Politics, and Internal Security 1946–1948*. New York, A. A. Knopf 1972, s. 85.

⁶⁴ *Tamtéž*, s. 129–130.

⁶⁵ *Tamtéž*, s. 115; GLEASON, A.: *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War*, s. 76.

⁶⁶ SCHRECKER, Ellen. W.: *No Ivory Tower: McCarthyism and the Universities*. New York, Oxford University Press 1986, s. 4–5.

⁶⁷ Prvním podobným byl tzv. Smithův zákon z roku 1940, postihující činnost směřující či napomáhající k násilnému svržení americké vlády. Z poválečných zákonů stojí za zmínku McCarranův-Walterův zákon,

antikomunistických opatření. Nechvalně proslulým je zejména McCarranův zákon z roku 1950, přijatý Kongresem přes prezidentovo veto. Zákon, poukazující na nebezpečí komunistických „totalitárních diktatur“, ustanovoval komisi (*Subversive Activities Control Board*), jejímž úkolem bylo registrovat komunistické organizace a jejich členy. Jak připomíná Marie-France Toinetová, „komunista je potrestán, když se nezaregistruje, ale i když tak učiní: nejenže se nesmí stát úředníkem, ale spadá od této chvíle pod Smithův zákon, považující fakt, že je někdo komunistou, za zločin. Aniž by byla jeho strana zakázána, byl takovýto člověk sám zbaven legality a v každém případě vinen“.⁶⁸ Známy byl též Výbor pro neamerickou činnost (HUAC), který byl v roce 1945 zřízen Sněmovnou reprezentantů jako první stálý orgán k prošetřování subversivní a neamerické propagandy a aktivit. Jen do roku 1957 se před ním konalo 230 slyšení, během nichž vypovídalo více než 3000 lidí, včetně mnoha akademických pracovníků.⁶⁹

Jaký byl rozsah a dopad více než deset let trvajících procesů? Slovy Ellena Schreckera se jednalo o „příznačně americký styl represe – nenásilný a konsensuální. Jen dva lidé byli popraveni, jen několik stovek šlo do vězení“.⁷⁰ Bylo však nespočet těch, jímž zničil dobrou pověst, kariéru či osobní život. Prověřování loajality se podle Ralpa Browna týkalo přibližně 13,5 milionu občanů USA. O zaměstnání přišlo 9 300 lidí, 5 400 z nich pocházelo ze soukromého sektoru.⁷¹ Jiné odhady hovoří až o 12 tisících propuštěných zaměstnanců.⁷² Vzhledem k novému pojetí vědy jako „první obranné linie“ se vyšetřovací komise záhy zaměřily na univerzity. Do roku 1960 bylo z politických důvodů propuštěno nejméně 600 univerzitních profesorů.⁷³ Smutným faktem přitom zůstává, že se čistky odehrávaly s plnou podporou americké veřejnosti. Podle šetření provedeného v padesátých letech 89,4 % Američanů schvalovalo propouštění komunistů z akademických pozic.⁷⁴ Situace v amerických vědách byla ambivalentní. Na jedné straně po válce došlo k prudkému vzestupu

umožňující deportaci cizinců z politických důvodů. FARIELLO, Griffin: *Red Scare: Memories of the American Inquisition: An Oral History*. New York, Norton 1995, s. 18–19.

⁶⁸ TOINET, M-F.: *Hon na čarodějnice 1947–1957: mccarthismus*, s. 42.

⁶⁹ FARIELLO, G.: *Red Scare: Memories of the American Inquisition: An Oral History*, s. 17.

⁷⁰ SCHRECKER, E. W.: *No Ivory Tower: McCarthyism and the Universities*, s. 9.

⁷¹ TOINET, M-F.: *Hon na čarodějnice 1947–1957: mccarthismus*, s. 43.

⁷² SCHRECKER, E. W.: *Many are the Crimes: McCarthyism in America*, s. 363.

⁷³ TOINET, M-F.: *Hon na čarodějnice 1947–1957: mccarthismus*, s. 140.

⁷⁴ GIBSON, James. L.: Intolerance and Political Repression in the United States: A Half Century after McCarthyism. In: *American Journal of Political Science*, roč. 52, č. 1 (2008), s. 96.

financování výzkumu,⁷⁵ na straně druhé vědci žili ve strachu a existenční nejistotě. Jeden z nepozoruhodnějších vědců dvacátého století, Albert Einstein, v období vrcholícího mccarthismu prohlásil: „*Kdybych byl ještě mladý a měl se rozhodnout, čím budu, nepokoušel bych se stát vědcem, učencem či pedagogem. Spíše bych se rozhodl pro instalatéra či kamelota a měl tak skromný stupeň nezávislosti, použitelné i za současných okolností*“.⁷⁶

Pro mnohé bude těžko k uvěření, že na přelomu 40. a 50. let pracovníci amerických univerzit zažívali velmi podobné formy nátlaku, jako vědci ve východním bloku – od kontrolování bibliografií k přednáškám⁷⁷ až po policejní sledování. Předpokladem kritického čtení amerických textů o totalitarismu z padesátých let dvacátého století je porozumění klimatu, v němž byly psány. Tehdejší čtenáři by jistě neuvěřili, že práce o politických režimech, jejichž charakteristikou byl mimo jiné všudypřítomný policejní dohled, vznikaly na vědeckých pracovištích, kde byli nasazeni informátoři Federálního úřadu pro vyšetřování (FBI). Jak ukázal Sigmund Diamond ve své knize *Compromised Campus*, FBI vedla záznamy o všech, kteří byli spojeni s harvardským Ruským výzkumným centrem.⁷⁸ Když Raymond Bauer v roce 1953 na friedrievochské konferenci ve svém příspěvku o vědě v SSSR hovořil o těžkostech badatelů pracujících v atmosféře politické kontroly,⁷⁹ jistě vycházel i ze své vlastní zkušenosti. Bauer byl totiž jedním ze zaměstnanců centra, jenž se těšil trvajícím zájmu CIA, FBI, vojenského zpravodajství i Výboru pro neamerickou činnost.⁸⁰ Svě si v době mccarthismu prožili též pracovníci kolumbijského Ruského institutu. V roce 1954 čelili jeho kmenoví pracovníci podezření z komunistické konspirace.⁸¹ Šikana nepříjemně postihla také

⁷⁵ LEWONTIN, Richard C.: *The Cold War and the Transformation of the Academy*. In: CHOMSKY, Noam (ed.): *The Cold War & the University*. New York, New Press 1997.

⁷⁶ TOINET, M-F.: *Hon na čarodějnice 1947–1957: mccarthismus*, s. 142. Ve své knize *Jak vidím svět* Albert Einstein napsal: „*Problém, před kterým se ocitá inteligence této země, je velice vážný. Reakčním politikům se předstíráním jakéhosi nebezpečí hrozícího zvenčí podařilo v obecnstvu nedůvěru vůči veškerému intelektuálnímu snažení. Na základě tohoto úspěchu se nyní chystají potlačit svobodu vyučování a ty, kdo se jim nehodlají podrobit, vypudit, což znamená vyhladovět. Co má ta hrstka, kterou představují intelektuálové, proti tomuto zlu podniknout? Upřímně řečeno vidím jen jedinou, revoluční cestu, totiž odmítat spolupráci v Gándhího smyslu. Každý intelektuál, který bude vyzván, aby se dostavil před nějaký ten výbor, by měl odmítnout cokoliv vypovídat, to znamená, měl by být ochoten dát se zavřít a hospodářsky zruinovat, zkrátka obětovat své osobní zájmy zájmům civilizovanosti země*“.
EINSTEIN, Albert: *Jak vidím svět*. Praha, Lidové noviny 1993, s. 36.

⁷⁷ TOINET, M-F.: *Hon na čarodějnice 1947–1957: mccarthismus*, s. 143.

⁷⁸ DIAMOND, S.: *Compromised Campus: The Collaboration of Universities with the Intelligence Community, 1945–1955*, s. 58.

⁷⁹ BAUER, Raymond: *The Bolshevik Attitude toward Science*. In: FRIEDRICH, Carl, J. (ed.): *Totalitarianism*. New York, The Universal Library [1954] 1964, s. 148.

⁸⁰ DIAMOND, S.: *Compromised Campus: The Collaboration of Universities with the Intelligence Community, 1945–1955*, s. 62–63.

⁸¹ ENGERMAN, D. C.: *Know Your Enemy: The Rise and Fall of America's Soviet Experts*, s. 41.

kanadského bohemistu, historika a politologa H. Gordona Skillinga, jenž byl ve své době též spojen s Kolumbijskou univerzitou. V roce 1956 se musel zpovídat před takzvanou Wymanovou komisí ze svého předválečného, asi pětíměsíčního členství v Komunistické straně Velké Británie, kam vstoupil během svých studií v Oxfordu.⁸² V důsledku vyšetřování byla Skillingovi zrušena zelená karta ke stálému pobytu. Oficiálním důvodem bylo údajné ilegální překročení hranic USA v době, kdy bylo podle McCarranova zákona zamezeno členům podvratných organizací (sic!) vstoupit na území USA.⁸³ Není tedy divu, že texty zpochybňující koncept totalitarismu začínají být publikovány až na přelomu 50. a 60. let – tedy v době, kdy postupně pomíjejí podmínky, za nichž se etabloval.

2.2 Konflikt modelů totalitarismu

*„...všichni, kdo užívají [pojem totalitarismus], by se nejspíše shodli na velmi široké a vágní definici. Avšak termíny, které jsou příliš vágní, se stávají nepoužitelnými“.*⁸⁴

Alfred Meyer

*„Ústřední elementy modelu totalitarismu jsou dobře známy. Jsou to témata, o nichž často píšeme v našich knihách a na něž odkazujeme v přednáškách“.*⁸⁵

Alex Inkeles

Většina badatelů tuší, co totalitarismus je, přesto dosud nevznikla „obecná“ teorie totalitarismu.⁸⁶ Jeden z významných zastánců konceptu, Michael Curtis, shromáždil třináct

⁸² O rok dříve se Skillinga dotazoval pracovník imigračního úřadu také na jeho členství ve studentském liberálním sdružení, Americké mládeži pro demokracii a Radě americko-sovětského přátelství. Srov. SKILLING, H. Gordon: *Československo – můj druhý domov. Paměti Kanadana*. Praha, Prostor 2001, s. 202.

⁸³ *Tamtéž*, s. 202–203.

⁸⁴ MEYER, Alfred G.: *The Soviet Political System: An Interpretation*. New York, Random House 1965, s. 471.

⁸⁵ INKELES, Alex: Models and Issues in the Analysis of Soviet Society. In: *Survey*, č. 60 (1966), s. 4.

⁸⁶ FLERON, F. J.: Soviet Area Studies and the Social Sciences: Some Methodological Problems in Communist Studies, s. 313–339; GREGOR, A. James: “Totalitarianism“ Revisited. In: MENZE, Ernest A. (ed.):

definičních znaků, jež se objevují v literatuře o totalitarismu: 1) oficiální ideologie; 2) monopol na kontrolu politického, ekonomického, sociálního a kulturního jednání, osobního života a myšlení; vytvoření totální konformity celé společnosti; 3) používání teroru, koncentračních táborů a politické policie; 4) hierarchicky organizovaný jednostranický systém nebo režim hnutí; 5) podřízení privátních zájmů veřejnému nebo kolektivnímu zájmu; 6) důraz na centralizaci moci, jednotu a integraci; 7) absence limitů držitelů moci; 8) monopol na kontrolu prostředků komunikace, vzdělání a kultury s cílem mobilizace společnosti; 9) absence smysluplných svobodných voleb; 10) monopol na kontrolu zbraní; 11) nemožnost cestování; 12) centrálně plánované hospodářství; 13) pre-eminence diktátora.⁸⁷ Jistě se přitom nejedná o výčet vyčerpávající. Pojem totalitarismus používali velmi rozdílní autoři různě. Od prvních předválečných pokusů o jeho vědecké uchopení vzniklo velké množství přístupů, jež jsou přinejmenším v nesouladu, pokud ne rovnou v konfliktu, ačkoliv se jejich autoři velmi často navzájem ovlivňovali. Vystává tak závažná otázka: Jsou rozdíly mezi jednotlivými pojetími spíše podružného významu, nebo jsou diskrepance natolik závažné, že nám brání v uvažování o *obecné* teorii či intelektuální tradici?

Existuje více pokusů pro „uspořádání“ různých pojetí. Například Houghovo elementární rozlišení se sestává z tzv. operačního modelu (*operational*) popisující existující (sovětskou) společnost a z vývojového modelu (*developmental*) zaměřující se na kořeny fenoménu.⁸⁸ Ernst Nolte uvažoval o třech „hlavních verzích“ teorie: 1) „politologicko-strukturální“, „klasické“; 2) „socio náboženské“; 3) „historicko-genetické“.⁸⁹ Gerd Meyer pracoval s odlišením „staticko-strukturní“ a „dynamicko-konfliktní“ verze totalitarismu.⁹⁰ V přehršlích textů zabývajících se diverzitou přístupů vyniká inspirativní pojednání politického teoretika Benjamin R. Barbera *Conceptual Foundations of Totalitarianism* z roku 1969. Barber se pokusil do zmatku různých konceptualizací (či definic) totalitarismu vnést pořádek a zároveň si položil otázku, co (a zda vůbec něco) je jejich jednotícím prvkem. Pokud jde o

Totalitarianism Reconsidered. Port Washington, Kennikat Press Corp. 1981, s. 130–145; GREIFFENHAGEN, Martin: The Concept of Totalitarianism in Political Theory. In: MENZE, Ernest A. (ed.): *Totalitarianism Reconsidered*. Port Washington, Kennikat Press Corp. 1981, s. 34–57.

⁸⁷ CURTIS, Michael: *Totalitarianism*. New Brunswick, Transaction Books 1979, s. 7–9.

⁸⁸ HOUGH, Jerry F.: The „Dark Forces“, the Totalitarian Model, and Soviet History. In: *Russian Review*, roč. 46, č. 4 (1987), s. 397.

⁸⁹ NOLTE, Ernst: The Three Versions of the Theory of Totalitarianism and the Significance of the Historical-Genetic Version. In: SIEGEL, Achim (ed.): *The Totalitarian Paradigm after the End of Communism: Towards a Theoretical Reassessment*. Amsterdam, Rodopi 1998, s. 109–128.

⁹⁰ MEYER, Gerd: *Sozialistische Systeme: Theorie- und Strukturanalyse: ein Studienbuch*. Opladen, Leske + Budrich 1979.

zachycení rozdílů, autor se zabýval čtyřmi oblastmi, přičemž každá z nich může nabývat podoby dichotomie: 1) Barber rozlišoval mezi autory „fenomenology“ a „esencialisty“; 2) rozlišoval monokauzální a multikauzální vysvětlení; 3) tázal se, zda je totalitarismus *sui generis*, či nikoliv; 4) zabýval se totalitarismem definovaným politicky či též ekonomicky a/nebo sociálně.⁹¹ V této práci se budu zabývat sporem o unikátnost totalitarismu, metodologický status konceptu a „situování“ k jiným konceptům.

Pokud bychom se v návaznosti na Meyerovo motto z úvodu podkapitoly shodli na široké, vágní a široce akceptované definici totalitarismu, jednalo by se nejen o odvážné konceptuální cestování, ale také o dobrodružné cestování časem. Otázka, jak starý totalitarismus je, patří mezi nejdiskutovanější spory. V politické vědě převládlo pojetí totalitarismu jako fenoménu dvacátého století. Protikladem Friedrichova totalitarismu (viz níže), podle Barbera „modernického, zdůrazňujícího politické proměnné, jež jsou závislé na ekonomické a sociální struktuře, multikauzálního a relativně fenomenologického“⁹² je Popperovo pojetí – „tradicionalistické, vysoce politické, monokauzální, a silně esencialistické“.⁹³ Podle Karla R. Poppera „[t]o, čemu dnes říkáme totalitarismus, přináleží [...] k tradici, která je stejně stará – anebo stejně mladá – jako sama naše civilizace“.⁹⁴ S tímto tvrzením souvisí autorova kritika metodologického holismu a jeho „spojenectví“ s utopismem. Popper říká, že holisté „plánují nejen zkoumání celé společnosti nemožnou metodou, ale plánují dokonce kontrolu a rekonstrukci naší společnosti ‚jako celku‘. Věští, že moc státu poroste poté, kdy stát bude téměř totožný se společností“.⁹⁵

Jako totalitární byla označována různá existující i utopická zřízení – Platónova „ideální republika“, Hobbesův Leviathan, Calvínská Ženeva aj.⁹⁶ Političtí teoretikové hledali kořeny totalitarismu v gnosticismu, machiavellismu, nebo rousseauismu,⁹⁷ dále také u Hegela,

⁹¹ BARBER, Benjamin R.: Conceptual Foundations of Totalitarianism. In: FRIEDRICH, Carl J. – CURTIS, Michael – BARBER, Benjamin R.: *Totalitarianism in Perspective: Three Views*. New York, Praeger 1969, s. 10–16.

⁹² *Tamtéž*, s. 17.

⁹³ *Tamtéž*, s. 16.

⁹⁴ POPPER, Karl R.: *Otevřená společnost a její nepřátelé*. Praha, ISE 1994b, s. 13.

⁹⁵ POPPER, Karl R.: *Bída historicismu*. Praha, ISE 1994a, s. 66.

⁹⁶ BARBER, B. R.: Conceptual Foundations of Totalitarianism, s. 7.

⁹⁷ GREIFFENHAGEN, M.: The Concept of Totalitarianism in Political Theory, s. 39–42.

Nietzscheho a Marxe.⁹⁸ Ze všech těchto zdrojů nejvíce zapůsobily úvahy o Rousseauovi jako otci totalitárního myšlení. Klasické znaky totalitarismu spatřované v Sovětském svazu a nacistickém Německu – politizace společnosti, její atomizace a vymazání hranice mezi společností a státem – byly nalézány v Rousseauově díle.⁹⁹ Tuto argumentační linii nejvíce zpopularizoval Jacob Talmon, který u Rousseaua vidí vznik „totalitní“ demokracie, koexistující vedle demokracie liberální.¹⁰⁰

Pojetí totalitarismu jako nové formy vlády, antiteze demokracie, zdůrazňující společné rysy komunismu a fašismu, se v akademické oblasti objevilo již před válkou. Carlton J. H. Hayes v roce 1938 totalitarismus definoval jako:

*„vládu diktátora operujícího prostřednictvím jediné politické strany, jež je tvořena zpravidla malou minoritou národa, která je [...] přísně disciplinována a vybavena monopolem prostředků ovlivňujících veřejné mínění a vynucování vůle vlády. Každá totalitární vláda plně ovládá [...] armádu, všudypřítomnou tajnou policii, všechny školy a univerzity, rádia, biografy, telegrafy a telefony, kazatelny, všechny organizace mládeže, organizace ekonomické, sociální a kulturní“.*¹⁰¹

Důležitým mezníkem byla konference o totalitarismu konaná v Bostonu ve dnech 6. až 8. března 1953. Předně je nutno podotknout, že tato událost, které se zúčastnilo čtyřicet významných akademiků,¹⁰² ani zdaleka nevedla k vytvoření konsensu ohledně definování fenoménu. Carl J. Friedrich zde představil pojetí, které se v podstatě ihned stalo jedno z nejčastěji citovaných napříč obory a žánry. V publikovaném konferenčním příspěvku vyřkl

⁹⁸ NISBET, Robert A.: Rousseau and Totalitarianism. In: *The Journal of Politics*, roč. 5, č. 2 (1943), s. 93; SCHAPIRO, Leonard: *Totalitarianism*. London, Macmillan 1972.

⁹⁹ NISBET, R. A.: Rousseau and Totalitarianism, s. 96–97.

¹⁰⁰ TALMON, Jacob: *O původu totalitní demokracie: politická teorie za Francouzské revoluce a po ní*. Praha, Sociologické nakladatelství 1998.

¹⁰¹ HAYES, Carlton J. H.: The Challenge of Totalitarianism. In: *The Public Opinion Quarterly*, roč. 2, č. 1 (1938), s. 21.

¹⁰² Hannah Arendt, Raymond Bauer, Erwin Canham, William Henry Chamberlin, George Denicke, Karl W. Deutsch, Ivo Duchacek, Erik H. Erikson, Merle Fainsod, Philipp Frank, Else Frenkel-Brunswik, Carl J. Friedrich, Alexander Gerschenkron, Jerzy G. Gliksman, Waldemar Gurian, Alex Inkeles, Marie Jahoda, Michael Karpovich, Paul Kecskemeti, George F. Kennan, Edwin C. Land, Harold D. Lasswell, Albert Lauterbach, Paul Lehman, W. W. Leontief, Franklin H. Littell, Leo Lowenthal, Boris Mirkine-Guétzévitch, H. J. Muller, Luis Nemzer, J. P. Nettl, Sigmund Neumann, David Riesman, Geroid T. Robinson, Frank W. Rounds, jr., George de Santillana, N. S. Timasheff, Adam Ulam, Edward Weeks, Bertram D. Wolfe. Srov. FRIEDRICH, Carl J. (ed.): *Totalitarianism*. New York, The Universal Library [1954] 1964.

dvě zásadní myšlenky, s nimiž operoval i ve svých pozdějších pojednáních: 1) Fašistické a komunistické totalitární společnosti jsou si navzájem podobné; 2) Totalitární společnosti jsou historicky unikátní.¹⁰³ Text příspěvku však postrádá přímost, jakou mívají mnozí jeho interpreti. Friedrich sám opatrně podotýká: „Na začátku je třeba říci, že tato tvrzení nepředpokládají, že naše chápání totalitární společnosti je úplné či dokonce dostatečné. Teze jsou postaveny na tom, co o nich víme docela jistě nyní“.¹⁰⁴ Zdůraznil také, že fašismus a „komunismus“ jsou v zásadě stejné (*basically alike*), nikoliv zcela stejné (*wholly alike*). Rozdíl přitom viděl zejména v odlišných ideologiích.¹⁰⁵ Nejdůležitějším sdělením však bylo představení *definice*, která je patrně nejčastěji připomínanou. Podle autora všechny totalitarismy mají: (1) oficiální ideologii; (2) jedinou masovou stranu; (3) technologicky podmíněný monopol kontroly zbraní; (4) technologicky podmíněný monopol kontroly prostředků masové komunikace; (5) teroristickou policii.¹⁰⁶

Šestý znak – centrálně řízená ekonomika – byl k „syndromu“ přidán v roce 1956 v knize *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, jejímž spoluautorem byl Zbigniew Brzezinski. Argumentace je opět postavena na tezi, že totalitarismus, patřící do širší kategorie autokracií, je historickou inovací – autokracie minulosti se podle autorů nechtěly zmocnit člověka v jeho „totalitě“.¹⁰⁷ Zadruhé tvrdí, že fašistické a komunistické totalitární diktatury jsou v podstatě totožné. Zatřetí podle Friedricha nebyly totalitární diktatury svými tvůrci zamýšleny.¹⁰⁸ Při pozorném čtení příslušného klasického textu však narazíme na relativizaci těchto tří tezí, která z díla nečiní tak autoritativní a jasný výklad fenoménu, jak se může z interpretací Friedrichova odkazu zdát. Když kniha tematizuje režimní snahu o transformaci lidí podle ideologie, přiznává Friedrich, že žádné takové kontroly ve skutečnosti není dosaženo – ani uvnitř strany, ani nad celou populací. Tím ovšem zpochybňuje tezi o unikátnosti totalitarismu, která je pro udržitelnost argumentace zásadní.

¹⁰³ FRIEDRICH, C. J.: *The Unique Character of Totalitarian Society*, s. 47.

¹⁰⁴ *Tamtéž*.

¹⁰⁵ *Tamtéž*, s. 50.

¹⁰⁶ *Tamtéž*, s. 52–53.

¹⁰⁷ FRIEDRICH, Carl J. – BRZEZINSKI, Zbigniew: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. New York, Praeger 1966, s. 4.

¹⁰⁸ *Tamtéž*, s. 16–19.

Na nesčetněkrát položenou otázku „co je totalitarismus“ v literatuře nalzááme odpovědi, jež dohromady jen stěží tvoří koherentní intelektuální tradici či „obecnou teorii“. K podobnému zjištění bezpochyby dojdeme i tehdy, když se zeptáme: Jak badatelé dojdou k závěru, že je režim (nebo stát, společnost, strana, ideologie, hnutí) totalitární? Následující odstavce se věnují metodologickému statusu „operačního modelu“ (operačních modelů) totalitarismu – tedy toho, co se často nazývá „politologickou“ nebo „empirickou“ *teorií totalitarismu*. Z předchozího textu již víme, že takových pojetí vzniklo více a že nemusí být ve vzájemném souladu.

V předmluvě původního vydání knihy *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* autoři svůj výstup pojímají jako „obecnou, deskriptivní teorii nové formy vlády“ a formulují cíl vytvořit „obecný model totalitární diktatury“;¹⁰⁹ v reprintu z roku 1966 Friedrich hovoří o „morfologické a operační teorii totalitárních režimů“.¹¹⁰ Na jiném místě knihy o svém pojetí mluví jako o „ideologické nebo antropologické teorii totalitarismu“.¹¹¹ Odpověď na otázku, zda toto „klasické“ (nebo kterékoli jiné) pojetí totalitarismu nazvat teorií, modelem, nebo zcela jinak, má zásadní implikace pro hodnocení jeho užitečnosti. Odhlédněme přitom nyní od faktu, že pojmy „teorie“, „model“ či „koncept“ jsou často používány vágně a zaměnitelně.

Úvaha o užitečnosti *totalitarismu* může začít obecným zamyšlením nad možnostmi a limity věd o člověku. Budeme-li s *totalitarismem* provádět komentovanou exkurzi po společenskovědních doménách, zastavíme se již u prvního rozcestí mezi sférami objevení (*discovery*) a verifikací (*verification, appraisal*). Pro první je charakteristické hledání nových idejí, spekulace; pro druhou hledání důkazů a ověřování.¹¹² Obě tyto sféry navíc můžeme chápat jako demarkaci mezi idiografickými a nomotetickými vědami. První se zaměřují na vyčerpávající popis jedinečnosti, druhé na zobecňování a hledání abstraktních, univerzálních zákonů.¹¹³ Koncept totalitarismu vznikl v době, kdy existoval hluboký příkop mezi „sovětologií“ inklinující k deskriptivním přístupům a behaviorálními vědami zaměřenými na

¹⁰⁹ *Tamtéž*, s. xi.

¹¹⁰ *Tamtéž*, s. vii.

¹¹¹ *Tamtéž*, s. 16.

¹¹² FLERON, F. J.: *Soviet Area Studies and the Social Sciences: Some Methodological Problems in Communist Studies*, s. 313–339; GERRING, J.: *Social Science Methodology: A Unified Framework*.

¹¹³ FLERON, F. J.: *Soviet Area Studies and the Social Sciences: Some Methodological Problems in Communist Studies*, s. 318.

empirický výzkum a generalizace.¹¹⁴ Takto nastíněné pozice vzbuzují otázku, jak autoři píšící o „realitě“ (totalitárních) režimů provádějí selekci oblastí zájmu. Výzkumy na bázi idiografického přístupu jistě nepopisují „realitu“ vyčerpávajícím způsobem. Pokud výběr faktů nemá být zcela nahodilý, musí existovat kritérium pro jejich výběr – například v podobě generalizací.¹¹⁵ Vznášíme zde tedy otázku, zda je koncept totalitarismu takového úkolu schopen dostát. Frederic Fleron, autor jednoho z inspirativních textů o povaze konceptu prohlásil, že „*studie v rozsáhlé literatuře o totalitarismu nemohou být, s několika výjimkami, viděny jako stavební bloky v konstrukci empirické teorie totalitarismu*“.¹¹⁶

Tím se dostáváme k problému výzkumné strategie. Ať již se kategorie pohybuje ve sféře *objevení* nebo *verifikace*, je třeba tázat se, *jak* byla zformována. Ve společenskovědním výzkumu máme na jedné straně přístupy (strategie) *induktivní*. Jejich zastánci začínají s pozorováním, z něhož následně vyvozují generalizace. Naproti tomu *deduktivní* přístupy začínají s teoriemi, které se následně testují.¹¹⁷ Deduktivní empiricismus je založen na vyvozování ověřitelných hypotéz ze souboru vzájemně souvisejících postulátů a teorémů. Verifikované hypotézy následně slouží jako instance verifikace teorémů a postulátů, z nichž byly vyvozeny.¹¹⁸ Hypotézy mohou být vyvozeny z (I) empirické teorie; (II) teoretického modelu; (III) teorie konstruované více či méně intuitivně.¹¹⁹ Podle Flerona na poli výzkumu „komunismu“ převažoval třetí typ deduktivní strategie.¹²⁰ Můžeme hovořit o *teorii* totalitarismu ve striktním významu toho slova?

Teorii lze definovat jako „*soubor systematicky souvisejících teoretických výroků, zahrnující jedno nebo více tvrzení mající charakter zákona, schopný poskytnout vysvětlení a*

¹¹⁴ Srov. MEYER, Alfred G.: The Comparative Study of Communist Political Systems. In: *Slavic Review*, roč. 26, č. 1 (1967), s. 3–12; SHARLET, Robert S.: Systematic Political Science and Communist Systems. In: *Slavic Review*, roč. 26, č. 1 (1967), s. 22–26; KANET, Roger E. (ed.): *The Behavioral Revolution and Communist Studies: Applications of Behaviorally Oriented Political Research on the Soviet Union and Eastern Europe*. New York, Free Press 1971, s. 5.

¹¹⁵ FLERON, F. J.: Soviet Area Studies and the Social Sciences: Some Methodological Problems in Communist Studies, s. 319.

¹¹⁶ *Tamtéž*, s. 326.

¹¹⁷ DELLA PORTA, D. – KEATING, M. (eds.): *Approaches and Methodologies in the Social Sciences: A Pluralist Perspective*, s. 26; GERRING, J.: *Social Science Methodology: A Unified Framework*, s. 173.

¹¹⁸ FLERON, F. J.: Soviet Area Studies and the Social Sciences: Some Methodological Problems in Communist Studies, s. 321.

¹¹⁹ *Tamtéž*.

¹²⁰ *Tamtéž*, s. 323.

zajišťující časově podmíněné predikce nebo retrodukce“;¹²¹ nebo podle Flerona jako „systematicky související soubor tvrzení, zahrnující generalizace v podobě zákona, jenž je empiricky testovatelný“.¹²² Obdobně pojmu „teorie“ rozumí David Easton, který ji pojímá jako „soubor vzájemně souvisejících výroků, sloužící k syntéze dat [...]“.¹²³ Hovoří-li se o modelu, často je řeč o „něčem nereálném“,¹²⁴ o „analogii“,¹²⁵ anebo v přesnějším významu o „dvou teoriích, jejichž zákony mají stejnou formu a jež jsou izomorfní a strukturálně vzájemně podobné“.¹²⁶

Nezřikám se používání slovního spojení *teorie totalitarismu* (zcela jiného významu nabývá v oblasti *politické teorie* – viz níže) i když se v případě „operačního modelu“ se o teorii nejedná. Friedrich a Brzezinski nabízejí, podle Gregora, „neúplný výčet domněle nezbytných nebo závislých podmínek pro určitou specifickou událost nebo soubor událostí, do predikce či vysvětlení se však nepouštějí“.¹²⁷ Striktně vzato nelze hovořit ani o modelu,¹²⁸ ačkoliv i toto slovo se i v odborném slovníku používá dosti ledabyle.

Totalitarismus je koncept. Koncept je deskriptivní slovo.¹²⁹ Tvorba konceptu se podle Johna Gerringa sestává ze tří aspektů: 1) z definovaných událostí či fenoménů (extense, denotace, *definiendum*); 2) z definujících atributů (intense, význam, *definiens*); 3) z označujících pojmů.¹³⁰ Přikročme tedy nyní k diskusi o prvních dvou bodech. Bod první nabývá charakteru *ontologické otázky*: Zavádíme do vědeckého diskursu nové slovo *totalitarismus*, nebo

¹²¹ GREGOR, A. J.: “Totalitarianism“ Revisited, s. 135.

¹²² FLERON, F. J.: Soviet Area Studies and the Social Sciences: Some Methodological Problems in Communist Studies, s. 329–330.

¹²³ EASTON, David: The Decline of Modern Political Theory. *The Journal of Politics*, roč. 13, č. 1 (1951), s. 55.

¹²⁴ ISAAK, Alan C.: *Scope and Methods of Political Science: An Introduction to the Methodology of Political Inquiry*. Homewood, Dorsey Press 1981, s. 176.

¹²⁵ FLERON, F. J.: Soviet Area Studies and the Social Sciences: Some Methodological Problems in Communist Studies, s. 330.

¹²⁶ BRODBECK, May: Models, Meanings, and Theories. In: GROSS, Llewellyn (ed.): *Symposium on Sociological Theory*. New York: Harper & Row, Publishers 1959, s. 379.

¹²⁷ GREGOR, A. J.: “Totalitarianism“ Revisited, s. 135.

¹²⁸ SARTORI, Giovanni: Totalitarianism, Model Mania and Learning from Error. In: *Journal of Theoretical Politics*, roč. 5, č. 1 (1993), s. 11.

¹²⁹ FLERON, F. J.: Soviet Area Studies and the Social Sciences: Some Methodological Problems in Communist Studies, s. 323; ISAAK, A. C.: *Scope and Methods of Political Science: An Introduction to the Methodology of Political Inquiry*, s. 73.

¹³⁰ GERRING, John: What Makes a Concept Good? A Critical Framework for Understanding Concept Formation in Social Science. In: *Polity*, roč. 31, č. 3 (1999), 357–358.

zobrazujeme „skutečnost“ přítomnou v SSSR v době Stalinismu, ve Třetí říši a v Mussoliniho Itálii? Otázka se podobá sporu mezi tzv. *nominalisty* a *realisty* (viz výše Barberovo rozlišení mezi definicemi fenomenologickými a esencialistickými). Pro nominalistu bude pojem arbitrárně stvořený, cílem realisty ho bude objevit.¹³¹ Spor se promítá do dvou typů definic: Nominální definice je „*vyjádření úmyslu použít určité slovo či slovní spojení jako náhradu za jiné slovo nebo slovní spojení. Počáteční slovo či slovní spojení nazýváme definiens, nahrazené je definiendum*“.¹³² Podobá se nákupnímu seznamu¹³³ a má následující charakteristiky: (1) význam definienda je závislé na definiens; (2) definice nemá pravdivá tvrzení – není pravdivá ani nepravdivá; (3) nemůže být výchozím bodem dedukce.¹³⁴ Naproti tomu „reálné definice“ si nárokují pravdivost a mohou sloužit jako výchozí body dedukce.¹³⁵ Podle Flerona je reálná definice výrokem o *esenciálních* attributech či povaze dané entity.¹³⁶ Inklinace k jednomu či druhému typu je věcí badatelova přístupu k „realitě“ a víry ve schopnost konceptů zachytit „reálný“ objekt nebo fenomén. Jistě může být namítnuto, že toto dělení je příliš scholastické a také může být vznesena otázka, zda existuje něco, jako „reálná definice“. Slovy Johna Drysdalea se jedná o víru iluzorní, jelikož „*selhává v pochopení toho, že všechny koncepty, včetně klasifikačních, zachycují pouze velmi omezený aspekt objektu nebo fenoménu. Tato víra je dogmatická do té míry, že předpokládá vzájemný vztah konceptu a objektu (,reality‘). To vede k zapominání na skutečnost, že koncept je pouze mentálním konstruktem stvořeným z hlediska partikulárních zájmů. Bereme-li v úvahu tato omezení, tak žádný koncept nemůžeme považovat za nic víc, než za velmi neúplnou, limitovanou a s kontextem svázanou reprezentaci jakéhokoliv fenoménu. Vztah mezi konceptem a realitou je vždy problematický*“.¹³⁷

Úvaha podobného charakteru se může zdát sice scholastická, další podobné přemýšlení má smysl tehdy, uvažujeme-li o použitelnosti konceptu nebo definice.

¹³¹ DELLA PORTA, D. – KEATING, M. (eds.): *Approaches and Methodologies in the Social Sciences: A Pluralist Perspective*, s. 21.

¹³² BIERSTEDT, Robert: Nominal and Real Definitions in Sociological Theory. In: GROSS, Llewellyn (ed.): *Symposium on Sociological Theory*. New York: Harper & Row, Publishers 1959, s. 126.

¹³³ Srov. HAAS, Michael: Comparative Analysis. In: *The Western Political Quarterly*, roč. 15, č. 2 (1962), s. 297.

¹³⁴ BIERSTEDT, R.: Nominal and Real Definitions in Sociological Theory, s. 126.

¹³⁵ *Tamtéž*, s. 127.

¹³⁶ FLERON, F. J.: Soviet Area Studies and the Social Sciences: Some Methodological Problems in Communist Studies, s. 324.

¹³⁷ DRYSDALE, John: How are Social-Scientific Concepts Formed? A Reconstruction of Max Weber's Theory of Concept Formation. In: *Sociological Theory*, roč. 14, č. 1 (1996), s. 76.

Konceptuální problém Friedrichovy definice Robert Burrowes připodobnil snaze „vyjádřit smysl automobilu výhradně popisem jeho částí (například motoru, kol, brzd, atd.)“.¹³⁸ V té souvislosti Fleron zvažuje, zda Friedrichův „syndrom“ představuje definující charakteristiky, nebo zda jsou to empirické generalizace o totalitárních systémech.¹³⁹ Friedrich a Brzezinski tvrdili, že žádná historická varianta diktátorství neměla podobnou kombinaci znaků.¹⁴⁰ Ovšem Fleron k problému dodává: „Pokud se jedná o předcházející podmínky, jsou nezbytné, postačující, nebo nezbytné i postačující? Dokud tyto základní otázky nebudou vyřešeny, nebudeme schopni říci, které politické systémy označujeme konceptem ‚totalitarismus‘. Bez náležité konotace konceptu nevíme, jaké systémy studovat a pozorovat. Z tohoto důvodu je konstrukce empirické teorie totalitarismu nemožná“.¹⁴¹

Diskuse o typu definice nemusí být pouhým intelektuálním cvičením, ale může se zde zakládat debata o užitečnosti konceptu, o jeho aplikovatelnosti. Vymezení realismu a nominalismu na sebe bere podobu rozdílu mezi tzv. minimálními a maximálními definicemi. *Minimální definice* se snaží o identifikaci hlavních prvků (*essentials*) konceptu; každý atribut, jenž definuje koncept „minimálně“, je považován za *nezbytnou* podmínku.¹⁴² Naproti tomu v *maximální definici* jsou obsaženy atributy (včetně nezbytných podmínek), které koncept definují v jeho čisté podobě.¹⁴³ Friedrichovo pojetí bude inklinovat k maximální definici. Maximální definice je *ideálním typem*, jenž má heuristickou, nikoliv explanační hodnotu.¹⁴⁴

Úvaha o *použitelnosti* konceptu totalitarismu pokračuje prošetřením jeho vztahu k jiným konceptům, jež byly stvořeny k pojmenování či k analytickému uchopení společenských fenoménů. Tím se nám konfliktní pole dále rozšiřuje. V tomto sporu řeším otázku, jakého

¹³⁸ BURROWES, Robert: Totalitarianism: The Revisited Standard Version. In: *World Politics*, roč. 21, č. 2 (1969), s. 283.

¹³⁹ FLERON, F. J.: Soviet Area Studies and the Social Sciences: Some Methodological Problems in Communist Studies, s. 329.

¹⁴⁰ FRIEDRICH, C. J. – BRZEZINSKI, Z.: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, s. 23.

¹⁴¹ FLERON, F. J.: Soviet Area Studies and the Social Sciences: Some Methodological Problems in Communist Studies, s. 329.

¹⁴² GERRING, J.: *Social Science Methodology: A Unified Framework*, s. 135.

¹⁴³ *Tamtéž*, s. 136.

¹⁴⁴ FLERON, F. J.: Soviet Area Studies and the Social Sciences: Some Methodological Problems in Communist Studies, s. 333; GREGOR, A. J.: “Totalitarianism“ Revisited, s. 135.

významu *totalitarismus* nabývá, je-li postaven jako *protiklad* nebo *kontradikce* ke konceptu jinému.

Rozlišení obou pojmů není nepodstatné. Uvažujeme-li o kupříkladu o vztahu *demokracie* a *nedemokracie*, můžeme obě kategorie buď vnímat dichotomicky jako kontradikce (*contradictory*) – tedy dvě vzájemně vylučující se třídy, nebo oba typy režimu pojmut jako protiklady (*contraries*) na koncích kontinua.¹⁴⁵ Patrně nejznámějším apologetem prvního přístupu je Giovanni Sartori, pro něhož dichotomická klasifikace (*either-or*) byla výchozím bodem pro tvorbu konceptů.¹⁴⁶ Demokracii tak definuje *ex adverso* současným definováním jejího opaku.¹⁴⁷ Zapojení gradualistického přístupu (*more-and-less*) je podle Sartoriho možné pouze v rámci jednotlivých tříd.¹⁴⁸ Zastánci „gradualismu“ naproti tomu uvažují o plynulém přechodu mezi demokracií a nedemokracií a tvrdí, že „*demokracie je vždy věcí míry*“.¹⁴⁹

Jednotlivé protiklady a kontradikce představují rozmanitou škálu možností, jak pojem totalitarismus *zužikovat* a jak mu rozumět. Jejich zavedení, pokud není arbitrární, zpravidla vyplývá z badatelovy intence – ať již metodologické, světonázorové nebo jiné. V každém případě však druhý krajní člen dichotomie logicky předurčuje argument směřující ke specifické verzi *akceptace* konceptu. Akceptace přitom může nabývat podoby „vzetí na milost“ – jako například v případě tvrzení, že antonymem totalitarismu není demokracie, nýbrž *pluralismus*.¹⁵⁰ Jak ukážeme v následující kapitole, může tato varianta (zpravidla vyplývající z aplikace teorie zájmových skupin) vést ke „smíření se“ s pojmem při současném odmítnutí perspektivy, s níž teoretikové totalitarismu pracovali. Jinou příkladnou ukázkou předurčenosti teorií je pojetí Pitirima Sorokina, podle něhož typy ekonomik, vlád a ideologií neustále kolísají mezi totalitarismem a *laissez faire*.¹⁵¹ Sorokinova úvaha je součástí

¹⁴⁵ COLLIER, David – ADCOCK, Robert: Democracy and Dichotomies. A Pragmatic Approach to Choices about Concepts. In: *Annual Review of Political Science*, č. 2, (1999), s. 537–565.

¹⁴⁶ SARTORI, Giovanni: Concept Misformation in Comparative Politics. In: *The American Political Science Review*, roč. 64, č. 4 (1970), s. 1039.

¹⁴⁷ SARTORI, Giovanni: *Democratic Theory*. New York, Frederick A. Praeger 1962, s. 135.

¹⁴⁸ SARTORI, Giovanni: *The Theory of Democracy Revisited: Part One: The Contemporary Debate*. Chatham, Chatham House Publishers 1987, s. 184.

¹⁴⁹ BOLLEN, Kenneth A. – JACKMAN, Robert W.: Democracy, Stability, and Dichotomies. In: *American Sociological Review*, roč. 54, č. 4 (1989), s. 618.

¹⁵⁰ BROWN, Archie: *Soviet Politics and Political Science*. London, Macmillan 1974, s. 38–39.

¹⁵¹ SOROKIN, Pitirim A.: *The Basic Trends of Our Times*. New Haven, College & University Press 1964, s. 83.

jeho teorie konvergence, v níž akceptuje *totalitarismus* jako krajní pól, odmítá však černobílý obraz neslučitelnosti (sovětského) totalitarismu a Západu.

Vrátíme se nyní k Benjaminu Barberovi, který ve svých *Konceptuálních základech* nejprve vyobrazil změt' konfliktních přístupů a následně si položil otázku, zda sémantický zmatek ohledně toho, co pojem totalitarismus označuje, činí hledání společného smyslu marným. Došel k poznání že nikoliv, jelikož mnozí teoretikové sdílejí zájem o vztah veřejné a privátní sféry a obavy o zničení hranice mezi nimi. Proponenti dané perspektivy pak nezdědka akceptovali spojitost *totalismu* s expanzí veřejné sféry,¹⁵² vycházejíc vstříc zájmům (ve vědě i v politice) zainteresovaným na rozmachu konceptu totalitarismu. Jeho antitezí se v kontextu předešlého rámce stal *liberalismus* jako konstituent svobody pojatý *negativně* ve smyslu neintervence státu.¹⁵³ Liberální společnost a minimální stát byly situovány do kontrastu se společnostmi totalitární, jež má být charakteristická regulací téměř všech lidských aktivit.¹⁵⁴

Doba, v níž koncept zažíval svůj rozkvět, si však žádala do jeho kontrapozice postavit *demokracii*. Demokracie (vláda množství) byla spolu s aristokracií (vláda několika) a monarchií (vláda jednoho) součástí typologií forem vlád již v dílech antických filozofů. Až do dvacátého století vláda množství (lidu) nebyla preferovanou formou. V průběhu času se však několikrát změnil její „nepřítel“. Nejprve republikanismus spojením demokracie a aristokracie proti monarchii překonal trojčlenné dělení, aby v pozdější době došlo k dalšímu přeskupení na bázi protikladu demokracie a *autokracie*. Druhý termín byl až ve dvacátém století nahrazen pojmem „diktatura“.¹⁵⁵ K zavedení protikladu demokracie a totalitarismu značným dílem přispěla poválečná politická věda, která jako taková však o samotný koncept totalitarismu nejevila přílišný zájem.

Takzvaná *behaviorální revoluce* začala přetvářet (zejména americkou) politickou vědu přibližně ve stejnou dobu, kdy koncept totalitarismu na Západě nabýval na popularitě. Proponenti tohoto „protestního hnutí“ sdíleli nespokojenost s výsledky „konvenční“ politické vědy – s jejími historickými, filozofickými a deskriptivně-institucionálními přístupy.¹⁵⁶

¹⁵² BARBER, B. R.: *Conceptual Foundations of Totalitarianism*, s. 27.

¹⁵³ HALBERSTAM, Michael: *Totalitarianism as a Problem for the Modern Conception of Politics*. In: *Political Theory*, roč. 26, č. 4 (1998), s. 462.

¹⁵⁴ TIMASHEFF, Nicholas S.: *Totalitarianism, Despotism, Dictatorship*. In: In: FRIEDRICH, Carl. J. (ed.): *Totalitarianism*. New York, The Universal Library [1954] 1964, s. 43.

¹⁵⁵ Srov. BOBBIO, Norberto: *Democracy and Dictatorship*. Minneapolis, University of Minnesota Press 1989.

¹⁵⁶ DAHL, Robert A.: *The Behavioral Approach in Political Science: Epitaph for a Monument to a Successful Protest*. In: *The American Political Science Review*, roč. 55, č. 4 (1961), s. 766.

Namísto studia institucí se obor měl zaměřit na chování aktérů – s cílem systematizace poznatků skrze konstrukce (verifikovatelných) teorií. K tomu mělo pomoci zapojení kvantitativních metod.¹⁵⁷ Abychom pochopili, proč se z původně „bezvýznamné sekty“¹⁵⁸ stala převládající síla americké politologie,¹⁵⁹ musíme znovu vzpomenout na okolnosti, v nichž se společenské vědy v USA po válce ocitly. Předpoklady pro prosazení principů behaviorismu se totiž nápadně podobaly počátečním podmínkám vzestupu paradigmatu totalitarismu. Předně nelze opomenout vliv emigrace z Německa (ale i z jiných evropských zemí), která přispěla, vedle jiného, „importem“ weberovské sociologie.¹⁶⁰ Benjamin Barber k tomu poznamenává: „*Je půvabnou historickou ironií, že vojenské vítězství Ameriky nad nacistickým Německem s sebou přineslo souběžný intelektuální triumf sociálního myšlení německých emigrantů nad britským a americkým myšlením*“.¹⁶¹ Dále je nutno zdůraznit, že prosazení behaviorismu ani zdaleka nebylo „přirozeným“ procesem uvnitř akademické obce. Opět nelze opomenout vliv nadací – Carnegieho, Rockefellerovy a zejména Fordovy, které začaly behaviorálně orientovaný výzkum podporovat. Bez jejich podpory by jen stěží mohlo dojít k snadnému prosazení nových přístupů.¹⁶² Také doba, v níž došlo k vzestupu behaviorismu, byla příznačná. Hodnotová neutralita „nové“ politické vědy (domnělá či skutečná) – tedy převládající zaměření na studium toho co *je* a nikoliv toho, co *má být* – splývala s antiintelektuálním klimatem v období mccarthismu. Zaujetí kvantifikovatelnými jevy a pragmatický odklon od politické teorie míval za následek distancování se od kritiky americké liberální demokracie.¹⁶³ Jak podotknul David Easton, jeden z otců behaviorismu,

¹⁵⁷ BROWN, A.: *Soviet Politics and Political Science*, s. 10–11.

¹⁵⁸ DAHL, R. A.: *The Behavioral Approach in Political Science: Epitaph for a Monument to a Successful Protest*, s. 766.

¹⁵⁹ O dominanci „behavioralistů“ svědčí například výsledky průzkumu prováděného v šedesátých letech mezi členy APSA, z něhož vzešel žebříček nevlivnějších osobností v oboru od roku 1945. Mezi prvními osmi (V. O. Key, Jr., David B. Truman, Hans J. Morgenthau, Robert A. Dahl, Harold D. Lasswell, Herbert A. Simon, Gabriel Almond a David Easton) figuruje jediný H. J. Morgenthau, jenž nebyl proponent behaviorismu. Srov. MCCOY, Charles A. – PLAYFORD, John (eds.): *Apolitical Politics: A Critique of Behavioralism*. New York, Thomas Y. Crowell Company 1969, s. 2.

¹⁶⁰ DAHL, R. A.: *The Behavioral Approach in Political Science: Epitaph for a Monument to a Successful Protest*, s. 764.

¹⁶¹ BARBER, Benjamin R.: *The Politics of Political Science: “Value-free” Theory and the Wolin-Strauss Dust-Up of 1963*. In: *The American Political Science Review*, roč. 100, č. 4 (2006), s. 540.

¹⁶² DAHL, R. A.: *The Behavioral Approach in Political Science: Epitaph for a Monument to a Successful Protest*, s. 765; SPIRO, Herbert J.: *Critique of Behavioralism in Political Science*. In: BEYME, Klaus von (ed.): *Theory and Politics = Theorie und Politik: Festschrift zum 70. Geburtstag für Carl Joachim Friedrich*. Haag, Martinus Nijhoff 1971, s. 317.

¹⁶³ DRYZEK, John S.: *Revolutions without Enemies: Key Transformations in Political Science*. In: *The American Political Science Review*, roč. 100, č. 4 (2006), s. 490.

nový směr „poskytl badatelům intelektuálně legitimní a užitečný terén pro únik před nebezpečím otevřené politické kontroverze“.¹⁶⁴

Behaviorální revoluce logicky nemohla přispět k „preciznímu“ definování totalitarismu, dala však převládnout určitému pojetí demokracie, bez něhož by se (vágně definovaný) totalitarismus jen stěží mohl přechodně stát součástí společenskovedního slovníku. Průvodním jevem popisované změny v politické vědě byl odklon od holismu k metodologickému individualismu.¹⁶⁵ Behaviorální politická věda čerpala zejména v padesátých letech inspiraci z Parsonsovské sociologie. Ta pojímala společenský systém jednání jako interakci individuálních aktérů.¹⁶⁶ I když se politická věda zabývala jen určitými – na politický systém orientovanými – aspekty jednání,¹⁶⁷ musela čelit kritikám zpochybňujícím právo na samostatnou existenci oboru. Vystávala otázka jak jí obhájit vzhledem k faktu, že politika byla považována za pouhý epifenomén či závislou proměnnou.¹⁶⁸ Redukcionismus behaviorismu vedoucí k „sociologizaci politologie“¹⁶⁹ se naplno projevil v systémové analýze a strukturálním funkcionalismu – dvou hlavních „paradigmatech“ 50. let. Omyly „inputismu“ – tj. vysvětlování politických fenoménů nepolitickými determinantami – podle Roye Macridise vyústily v postupné vymizení *politická* z politické vědy.¹⁷⁰ Sami politologové tak přispívali k redukci toho, co by mělo spadat do jejich oblasti zájmu. Herbert Spiro tuto tendenci trefně nazval profesionálním sadomasochismem a akademickou sebe-nenávistí.¹⁷¹

¹⁶⁴ EASTON, David: Political Science in the United States: Past and present. In: EASTON, David – GUNNELL, John G. – GRAZIANO Luigi (eds.): *The Development of Political Science: A comparative survey*, London, New York, Routledge 1991, s. 280.

¹⁶⁵ KIM, K. W.: The Limits of Behavioural Explanation in Politics. In: MCCOY, Charles A. – PLAYFORD, John (eds.): *Apolitical Politics: A Critique of Behavioralism*. New York, Thomas Y. Crowell Company 1969, s. 39.

¹⁶⁶ PARSONS, Talcott: *The Social System*. London, Routledge & Kegan Paul Ltd 1967, s. 3.

¹⁶⁷ APTER, David E.: Theory and the Study of Politics. In: *The American Political Science Review*, roč. 51, č. 3 (1957), s. 753.

¹⁶⁸ Srov. LAPALOMBARA, Joseph: Macrotheories and Microapplications in Comparative Politics: A Widening Chasm. In: *Comparative Politics*, roč. 1, č. 1 (1968), s. 59; MACRIDIS, Roy C.: Comparative Politics and the Study of Government: The Search for Focus. In: *Comparative Politics*, roč. 1, č. 1 (1968), s. 85; LIPSET, Seymour M.: Politics and the Social Sciences: Introduction. In: LIPSET, Seymour M. (ed.): *Politics and the Social Sciences*. New York, Oxford University Press 1969, s. vii–xxii; SARTORI, Giovanni: What is “Politics”. In: *Political Theory*, roč. 1, č. 1 (1973), s. 21–22; WOLIN, Sheldon: *Politics and Vision: Continuity and Innovation in Western Political Thought*. Princeton and Oxford, Princeton University Press 2004, s. 258.

¹⁶⁹ SARTORI, Giovanni: Philosophy, Theory and Science of Politics. In: *Political Theory*, roč. 2, no. 2 (1974) s. 155.

¹⁷⁰ MACRIDIS, R. C.: Comparative Politics and the Study of Government: The Search for Focus, s. 85–86.

¹⁷¹ SPIRO, H. J.: Critique of Behavioralism in Political Science, s. 326.

Vůdčí představitelé oboru byli v padesátých a šedesátých letech primárně zaměstnání otázkou *stability* systému, jeho *rovnováhy* či „*řádného fungování*“.¹⁷² Ve snaze o „vědeckost“ se badatelé v souladu s principy nového „paradigmatu“ uchýlili k zapojení analogií z přírodních věd, zejména z fyziologie¹⁷³ a politickou teorii odmítli jako nevědeckou.¹⁷⁴ Co bylo důsledkem ústupu od velkých otázek týkajících se společenského dobra k používání analogií „ze života obratlovců“? Došlo k zaměnění stability a demokracie.¹⁷⁵ Pod silným „nátěrem“ hodnotové neutrality byl ukryt konzervatismus¹⁷⁶ celé jedné generace badatelů. Jeho výrazem bylo „*redefinování konceptu demokracie tak, aby pasoval institucionálním požadavkům doby*“¹⁷⁷ a aplikování apolitických teorií na v zásadě nepolitické fenomény¹⁷⁸ za současné nevědomé či záměrné propagace modelu *liberální demokracie*.¹⁷⁹ Úvahy o společenských změnách z behaviorálních věd takřka vymizely; o společnosti se uvažovalo převážně v termínech *homeostázy*.¹⁸⁰

¹⁷² Srov. GOULDNER, Alvin W.: Reciprocity and Autonomy in Functional Theory. In: In: GROSS, Llewellyn (ed.): *Symposium on Sociological Theory*. New York: Harper & Row, Publishers 1959, s. 242; HEMPEL, Carl G.: The Logic of Functional Analysis. In: In: GROSS, Llewellyn (ed.): *Symposium on Sociological Theory*. New York: Harper & Row, Publishers 1959, s. 279–280; ALMOND, Gabriel A.: A Developmental Approach to Political Systems. In: *World Politics*, roč. 17, č. 2 (1965), s. 185; GREGOR, A. James: Political Science and the Uses of Functional Analysis. In: *The American Political Science Review*, roč. 62, č. 2 (1968), s. 433; JOHNSON, Chalmers: *Revolutionary Change*. London, University of London Press 1968, s. 40; KAPLAN, Harold: The Parsonian Image of Social Structure and its Relevance for Political Science. In: *The Journal of Politics*, roč. 30, č. 4 (1968), s. 885–886; GROTH, Alexander J.: Structural Functionalism and Political Development: Three Problems. In: *The Western Political Quarterly*, roč. 23, č. 3 (1970), s. 486.

¹⁷³ Srov. HEMPEL, C. G.: The Logic of Functional Analysis, s. 280; ALMOND, G. A.: A Developmental Approach to Political Systems, s. 187; PARSONS, T.: *The Social System*, s. 490; LAPALOMBARA, J.: Macrotheories and Microapplications in Comparative Politics: A Widening Chasm, s. 54; JOHNSON, Ch.: *Revolutionary Change*, s. 49.

¹⁷⁴ DUNKAN, Graema – LUKES, Steven: The New Democracy. In: MCCOY, Charles A. – PLAYFORD, John (eds.): *Apolitical Politics: A Critique of Behavioralism*. New York, Thomas Y. Crowell Company 1969, s. 160.

¹⁷⁵ PETRAS, James: Ideology and United States Political Scientists. In: MCCOY, Charles A. – PLAYFORD, John (eds.): *Apolitical Politics: A Critique of Behavioralism*. New York, Thomas Y. Crowell Company 1969, s. 77, 97.

¹⁷⁶ KAPLAN, H.: The Parsonian Image of Social Structure and its Relevance for Political Science, s. 894–895; EASTON, David: The New Revolution in Political Science. In: *The American Science Review*, roč. 63, č. 4 (1969), s. 1052.

¹⁷⁷ PETRAS, J.: Ideology and United States Political Scientists, s. 97.

¹⁷⁸ WOLIN, Sheldon: Political Theory as a Vocation. In: *Political Science Review*, roč. 63, č. 4 (1969), s. 1063.

¹⁷⁹ BAY, Christian: Politics and Pseudopolitics: A Critical Evaluation of Some Behavioral Literature. In: MCCOY, Charles A. – PLAYFORD, John (eds.): *Apolitical Politics: A Critique of Behavioralism*. New York, Thomas Y. Crowell Company 1969, s. 19.

¹⁸⁰ Srov. PARSONS, T.: *The Social System*, s. 482. V dějinách nauk o člověku se však nejednalo o neznámou intelektuální tendenci. Jak poznamenala Hannah Arendtová, „*Pokušení stabilizovat lidské záležitosti zavedením nepolitického pořádku je tak velké, že větší část politické filozofie počínaje Platónem by se dala bez obtíží pojednat jako dějiny pokusů a návrhů, jejichž smyslem v teoretické a praktické rovině není nic jiného než odstranění politiky jako takové*“. ARENDT, Hannah: *Vita activa neboli O činném životě*. Praha, Oikoymenth 2009, s. 288.

Výkladem výše uvedených souvislostí o rozvoji politické vědy nemíním zpochybnit pokrok, který s sebou přineslo nové „paradigma“ – zejména pak strukturální funkcionalismus v padesátých a šedesátých letech. Jeho proponenti přispěli k rozšíření výzkumu o nové geografické oblasti a podstatně se zasadili o srovnávání případů napříč regiony. Jak ukáží níže, tato intelektuální tradice mimo jiné umožnila porovnávat funkce a struktury USA a SSSR, čímž výrazně zproblematizovala užitečnost operačního modelu totalitarismu a podlomila jeho základní pilíř – tezi o unikátnosti nové formy vlády. Současně ale docházelo k tomu, co Sheldon Wolin trefně nazval „difuzí politična“. Odklon od studia státu a jeho institucí jako by legitimovala pohlcení politiky nepolitickými institucemi a aktivitami.¹⁸¹ Na pozadí předešlých úvah lze porozumět Lefortově tvrzení, že politická věda (aplikující „realistické“, „minimální“, „empirické“, „procedurální“ modely demokracie – zaměřené na stabilitu) je jistým způsobem myšlení.¹⁸² Podle Leforta politická věda (společně s marxismem a politickou sociologií) „zahlazují možnost myšlení politična“.¹⁸³

Politická věda, kterou kdysi dávno Alfred Cobban označil za „prostředek vynalezený univerzitními učiteli k tomu, aby se mohli vyvarovat nebezpečnému tématu politiky, aniž by bylo dosaženo vědy“,¹⁸⁴ selhala v „obraně integrity politična“. Na vině byla výše zmíněná „sociologizace“ a spolu s tím liberální pluralismus, jenž „konceptuálně a normativně posílil dominanci ‚sociálna‘ v myšlení a jednání“.¹⁸⁵ Pojetí demokracie, které v politické vědě převládlo, musí být chápáno na pozadí tohoto selhání.

Demokracie znamená pro různé lidi velmi různé věci.¹⁸⁶ V případě protikladu k totalitarismu se však přirozeně nejednalo o vágně definovanou demokracii. Ta se po staletích v zavržení opět stala žádoucím uspořádáním; předtím však bylo nutné zásadně změnit její původní význam. Součástí liberálně-demokratického myšlení je totiž přesvědčení, že přemíra

¹⁸¹ WOLIN, S.: *Politics and Vision: Continuity and Innovation in Western Political Thought*, s. 316.

¹⁸² BÍBA, Jan: Radikální demokracie: výzva antiesencialismu. In: ZNOJ Milan – BÍBA, Jan – VARGOVČÍKOVÁ, Jana (eds.): *Demokracie v postliberální konstelaci*. Praha, Karolinum 2014, s. 188.

¹⁸³ *Tamtéž*.

¹⁸⁴ COBBAN, Alfred: The Decline of Political Theory. In: *Political Science Quarterly*, roč. 68, č. 3 (1953), s. 335.

¹⁸⁵ ADCOCK, Robert – BEVIR, Mark: The Remaking Political Theory. In: ADCOCK, Robert – BEVIR, Mark – STIMSON Shannon C. (eds.): *Modern Political Science: Anglo-American Exchanges Since 1880*. Princeton, Princeton University Press 2007, s. 223.

¹⁸⁶ MACPHERSON, C. B.: *The Real World of Democracy*. Oxford, Clarendon Press 1966, s. 2.

demokracie je původcem mnoha zel naší doby – revolta mas (Ortega y Gasset), tyranie většiny (Lippmann), vláda průměrnosti (Mill, Nietzsche, de Tocqueville), poroba plánované společnosti (von Hayek), despotismus obecné vůle (Talmon, Henri-Lévy).¹⁸⁷ Dichotomie *totalitarismus-demokracie* by nemohla fungovat, kdyby na jejím druhém konci bylo jádro všech demokracií – snaha o zajištění podmínek „*pro plný a svobodný rozvoj základních lidských schopností všech členů společnosti*“.¹⁸⁸ Pro „politickou“ využitelnost dichotomie bylo nutné totalitarismus situovat do protikladu západní liberální demokracie. Její první významný *model* byl vytvořen Josephem Schumpeterem v roce 1942. Demokracie byla pojata jako „*takové institucionální zřízení, které umožňuje činit politická rozhodnutí a v němž jednotlivci získávají rozhodovací moc v konkurenčním zápase o voličův hlas*“.¹⁸⁹ Realistické, minimální či procedurální pojetí demokracie bylo později dopracováno dalšími autory. K takzvanému realistickému pojetí C. B. Macpherson (jenž používá pojmu *the pluralist elitist equilibrium model*) bez náznaku jízlivosti říká, že od prvního formulování byl model dopracován mnoha *kompetentními* politickými vědci, kteří ho podepřeli rozsáhlou empirickou investigací.¹⁹⁰ Podstatou modelu, vymezujícího se proti „klasické“ teorii, je tvrzení, že demokracie je prostým mechanismem pro výběr (zde je nepřehlédnutelná tržní metafora) a zmocnění vlád a nikoliv typ společnosti či soubor morálních cílů.¹⁹¹ Není přitom překvapivé, jak říká Macpherson, že političtí teoretikové spolu s publicisty a s veřejností akceptovali model jako „realistický“, „*neboť i oni žili a pracovali ve společnosti proniknuté tržním chováním*“.¹⁹² Realistická koncepce, domněle prostá hodnotových soudů a vyvozená ze „skutečnosti“ poválečných režimů Západu, však v sobě má též ospravedlňující komponent. Kromě přesvědčení, že se jedná o jediný fungující model, je zde neopomenutelná snaha o formulování zavrženíhodné alternativy. Podle Macphersona model zůstane „*nejpřesnějším deskriptivním modelem a i nadále bude akceptován jako adekvátní ospravedlňující model dokud [západní společnosti] budou upřednostňovat blahobyť před komunitou (a věřit, že tržní společnost může zajišťovat bohatství neurčitě dlouho) a dokud bude akceptovat*

¹⁸⁷ Srov. BARBER, Benjamin R.: *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*. Berkeley, University of California Press 2003, s. 93.

¹⁸⁸ MACPHERSON, C. B.: *The Real World of Democracy*, s. 37.

¹⁸⁹ SCHUMPETER, Joseph A.: *Kapitalismus, socialismus a demokracie*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2004, s. 287.

¹⁹⁰ MACPHERSON, C. B.: *The Life and Times of Liberal Democracy*. Oxford, Oxford University Press 1970, s. 77–78, 83.

¹⁹¹ *Tamtéž*, s. 78.

¹⁹² *Tamtéž*, s. 79.

*studenoválečný pohled, že jedinou alternativou [k elitářskému modelu] je plně neliberální totalitární stát“.*¹⁹³

Myšlenka totalitarismu jako jediné alternativy byla pro liberální demokracii zásadní. Aby mohl Giovanni Sartori definovat demokracii, musel nejprve v souladu se svým teoretickým založením říci, co je jejím opozitem. Podotkl, že demokracie starověkého Řecka aplikovaná na moderní svět by se shodovala s totalitárním despotismem.¹⁹⁴ Nevyhnutelnou premisou realistické liberálně-demokratické koncepce je supremace liberalismu nad demokracií – podle Sartoriho neliberální demokracie je totalitární.¹⁹⁵ V podstatě tohoto tvrzení je ukryta hodnotová komponenta modelu, jež nutně souvisí s volbou dichotomického přístupu ke klasifikaci demokracie a nedemokracie (totalitarismu). Realistické koncepce zneuznávaly instituce podporující aktivní občanství s poukazem na to, že vyšší míra participace je cestou k totalitarismu.¹⁹⁶

Delimitací *politická* se navracíme od (ne)politické vědy zpět k politické teorii a přistupujeme k snad nejslavnějšímu dílu, které se fenoménem zabývá – k Arendtové *Původu totalitarismu*. Než se pokusím aspoň letmo proniknout do jejího myšlenkového světa, musím v první řadě podotknout, že Arendtová nepřišla s žádným „filozofickým“ pojetím totalitarismu, jak se mnohdy tvrdí. Fajnšmekrům jistě utkvívá v paměti její rezolutní ohrazení ve známém televizním interview s Günterem Gausem, který Arendtovou představil jako filozofku: „*Ich gehöre nicht in den Kreis der Philosophen. Mein Beruf – wenn man davon überhaupt noch sprechen kann – ist politische Theorie.*“¹⁹⁷ Propast mezi filozofií a politickou teorií, stejně jako svůj distanc od filozofie Arendtová reflektuje na více místech svého rozsáhlého díla. Napětí mezi oběma sférami vykládá jako rozpor mezi člověkem *myslícím* a člověkem *jednajícím*.¹⁹⁸

¹⁹³ *Tamtéž*, s. 91–92.

¹⁹⁴ SARTORI, G.: *Democratic Theory*, s. 266.

¹⁹⁵ *Tamtéž*, s. 377.

¹⁹⁶ MCCOY, C. A. – PLAYFORD, J. (eds.): *Apolitical Politics: A Critique of Behavioralism*, s. 6; BARBER, B. R.: *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*, s. 62.

¹⁹⁷ Srov. v anglickém jazyce: ARENDT, Hannah: “What Remains? The Language Remains”: A Conversation with Günter Gaus. In: KOHN Jerome (ed.): *Essays in Understanding 1930–1954*. New York, Harcourt Brace & Company [1965] 1994, s. 1.

¹⁹⁸ *Tamtéž*, s. 2.

Tvrdila, že většina politických filozofií pramenila z negativního postoje filozofů vůči *polis*.¹⁹⁹ Politické filozofie nebyly, počínaje Platónovou *Ústavou*, projevem zanícení pro politiku, nýbrž obranou (či odporem) proti ní. Rozpor mezi filozofií a politikou (politickou teorií) vyjádřený konfliktem mezi myšlením a jednáním je v dílech filozofů rozpoznatelný v pnutí mezi *bios theoretikos* a *bios politikos*.²⁰⁰ Platón svou *Ústavu* psal jako text ospravedlňující vládu filozofů – chtěl zabránit vládě horších, než jsou filozofové sami a tím zajistit jakousi stabilitu pro kontemplativní způsob života.²⁰¹ Pnutí mezi *vita contemplativa* a *vita activa* je tedy rozporem mezi odstupem od politiky a politickou *nestabilitou*.²⁰²

Vraťme se zpátky k myšlence, že obzorem Arendtové *politické teorie* (a nikoliv filozofie) je zájem o totalitarismus (a nikoliv o demokracii, jak ukáží později). Původem jejího zájmu o politiku obecně jsou formativní zážitky spojené s pádem Výmarské republiky a nástupem nacismu v Německu, její zkušenost s policejním zatčením a pobytem ve vězení Gestapa, emigrace do Francie a pobyt v koncentračním táboře Gurs pro uprchlíky, odkud se Arendtové a jejímu manželovi naštěstí podařilo emigrovat do Ameriky.²⁰³ Odhalování bezprecedentních zločinů nacismu již během války bylo hlavním podnětem pro napsání jedné z nejdůležitějších knih dvacátého století – *Původu totalitarismu*. Stejně jako v pozdějších dílech byla autorka zaujata primárně politickým jednáním. Pracovní názvy knihy – *The Elements of Shame: Anti-Semitism–Imperialism–Racism; The Three Pillars of Hell; A History of Totalitarianism* – poněkud lépe, než výsledné *The Origins...*, vystihují vyznění díla. První vydání knihy je spíše zamýšlením o *elementech* totalitarismu, nikoliv o příčinách a kauzálních vztazích.²⁰⁴

¹⁹⁹ ARENDT, Hannah: Concern with Politics in Recent European Philosophical Thought. In: KOHN Jerome (ed.): *Essays in Understanding 1930–1954*. New York, Harcourt Brace & Company [1954] 1994, s. 428.

²⁰⁰ O tomto pnutí Arendtová pojednala v díle *Život ducha*, které je, na rozdíl od takřka všech předchozích, věnováno kontemplativnímu způsobu života: „Z řeckého slova pro diváky, *theatai*, byl odvozen pozdější filozofický termín „teorie“ a slovo „teoretický“ znamenalo ještě před několika staletími „kontemplující“, hledící na něco zvnějšku, z místa, jež je skryto těm, kteří se zúčastní představení a realizují je. Důsledek tohoto raného rozlišení mezi jednáním a rozuměním je zřejmý: jako divák můžete porozumět „pravdě“ toho, oč ve hře jde; ovšem za cenu toho, že se jí nezúčastníte“. ARENDT, Hannah: *Život ducha*. Praha, Aurora 2001, s. 108.

²⁰¹ ARENDT, Hannah: *Přednášky o Kantově politické filozofii*. Praha, Oikoymenh 2002, s. 35–36.

²⁰² „Historicky je distance vůči jednání nejstarší podmínkou, která byla stanovena pro život ducha. Ve své rané původní formě spočívá na objevu, že pouze divák, nikdy ne herec, může znát a chápat to, co se samo nabízí jako hra. Tento objev značně přispěl k přesvědčení řeckých filozofů o nadřazenosti kontemplativního, pouze přihlížejícího způsobu života, jehož nejelementárnější podmínkou – podle Aristotela, který se jí jako první zabýval – je scholé“. ARENDT, H.: *Život ducha*, s. 107.

²⁰³ YOUNG-BRUEHL, Elisabeth: *For Love of the World*. New Haven, Yale University Press 1982.

²⁰⁴ ARENDT, Hannah: [The Origins of Totalitarianism]: A Reply. In: *The Review of Politics*, roč. 15, č. 1 (1953), s. 78; YOUNG-BRUEHL, E.: *For Love of the World*, s. 203.

S hlubším pojednáním přichází v pozdějších reprintech, kde se jako závěr knihy objevovala kapitola *Ideologie a teror*, jež vyšla jako samostatný článek dva roky po vydání prvního vydání.

Povrchním čtením *Původu* dojdeme k výčtu charakteristik totalitarismu: Jedná se o fenomén moderní doby („žádná z tradičních utilitaristických kategorií našeho práva, morálky či zdravého rozumu nám už nemohla pomoci nějak se s postupem jejich jednání vyrovnat nebo jej posoudit či předpovědět“),²⁰⁵ vládu ideologie a teroru, jež atomizací společnosti přetvořila třídy v masy. Zanechání studia Arendtové pojetí totalitarismu po přečtení její první velké knihy je předčasné. Po jejím publikování bylo před Arendtovou čtvrtstoletí aktivní práce, v němž totalitarismus byl stále ústředním tématem. Po vydání *Původu totalitarismu*, knihy zaměřené převážně na nacistické Německo, Arendtová počala studovat v evropských knihovnách a připravovat knihu *Totalitarian Elements of Marxism*, která měla nerovnováhu předchozí práce doplnit. Samostatnou knihu o Marxismu nakonec nepublikovala. Z jejích příprav však vzešly rukopisy zásadních prací *The Human Condition* (v překladech *Vita activa*), *Between Past and Future* a *On Revolution*.²⁰⁶ Tyto texty objasňují dvě ústřední myšlenky, na nichž Arendtové pojetí totalitarismu stojí: Totalitarismus je nejradikálnější popření svobody²⁰⁷ a vyloučení schopnosti člověka *jednat*.²⁰⁸

K pochopení těchto tezí nelze dojít s depolitizovaným liberálně-demokratickým slovníkem, ani s výrazivem sociologie politiky, který je v zásadním nesouladu s myšlením Arendtové. Liberalismus se podle ní zasadil o odstranění svobody z politické oblasti.²⁰⁹ Pojmy jako „politika“, „jednání“ a „svoboda“ Arendtová osvětluje především v knize *Vita activa*, jež je textem o lidském konání a proměnách jeho chápání od antiky po novověk. I zde je tématem snaha o nadřazení *vita contemplativa* nad *vita activa* – nadřazení života filozofa nad *práci, zhotovování* a zejména *jednání*. Smysl výše uvedené teze o totalitarismu jako nejradikálnější popření svobody pochopíme na pozadí významů činností ve *vita activa*. Východiskem a normativním ideálem úvah o politice je pro Arendtovou řecká *polis*, jež nepojímá „ve smyslu jeho geografické lokalizovatelnosti, jako spíše organizační strukturou

²⁰⁵ ARENDT, Hannah: *Původ totalitarismu I-III*. Praha, Oikoymenth 1996, s. 621.

²⁰⁶ Srov. YOUNG-BRUEHL, E.: *For Love of the World*, s. 276–279.

²⁰⁷ ARENDT, Hannah: On the Nature of Totalitarianism: An Essay in Understanding. In: KOHN Jerome (ed.): *Essays in Understanding 1930–1954*. New York, Harcourt Brace & Company [1954b] 1994, s. 328.

²⁰⁸ ARENDT, H.: *Původ totalitarismu I-III*, s. 630.

²⁰⁹ ARENDT, Hannah: *Mezi minulostí a budoucností: osm cvičení v politickém myšlení*. Brno, CDK 2002, s. 139.

jeho obyvatelstva, jak vyvstává ze vzájemného jednání a promlouvání“.²¹⁰ Svobodu nechápe v dnešním liberálním smyslu jako distanc od veřejných záležitostí, kdy svoboda je doménou privátní „seberealizace“. Vznikem *polis* totiž přibyl k soukromé sféře život politický: „Každý občan od té chvíle náležel dvěma řádům bytí a jeho život se vyznačoval tím, že byl přesně rozdělen mezi to, co nazýval svým vlastním (...), a to, co bylo společné (...).“²¹¹ Prostor soukromého nebyl v antice chápán jako sféra svobody, ale jako místo, kde vládne předpolitické násilí hlavy rodiny vedené *nutností*. Konstituentem politického života je *jednání* – činnost v rámci *vita activa*, jejíž podmínkou je pluralita lidských bytostí, které *nutnost* zanechávají v privátní sféře a do sféry veřejné se vydávají jako postavy *jednající* a *promlouvající*.

„Politická oblast v řeckém smyslu se podobá takovému permanentnímu jevišti, na němž aktéři jakoby pouze vystupují, ale nikdy je neopouštějí, a tato oblast povstává přímo ze spolubytí, ze „sdílení slov a činů“. Jednání má tedy nejen nejužší vztah k veřejné části světa, který společně obýváme, ale je tou činností, který veřejný prostor ve světě teprve vytváří“.²¹²

Totalitarismus – jako nejradikálnější popření svobody a jednání – jehož výrazem jsou hrůzy koncentračních táborů – Arendtová situuje do kontrapozice k *politice*, nikoliv k demokracii. V žádném případě by jako kontradikci k totalitarismu nepojímala naši „dnešní demokracii“, kterou Arendtová považovala za oligarchii, kde „nemnozí vládou v zájmu nemnohých“.²¹³

Hovoří-li se o „klasické“ teorii totalitarismu, zpravidla je spolu s Friedrichovým „*magnum opus*“ zmiňováno právě Arendtové dílo. Literatura o totalitarismu si však jen zřídka všimá rozdílů mezi oběma autory, kteří si byli v politickém myšlení tak vzdáleni. Debata o tom, jak se odlišují rozeznatelné rysy totalitarismu pojetí Arendtové s autory jinými zdá se mi být příliš banální. Postavíme-li vedle sebe „definice“ totalitarismu Arendtové a Friedricha, možná dojdeme po sečtení a odečtení charakteristických znaků k závěru, že se obě pojetí příliš neliší. Podíváme-li se však na epistemologii obou autorů, objevíme dva nesouměřitelné intelektuální světy. Není mi známo, že by mezi Friedrichem a Arendtovou někdy vznikl veřejně

²¹⁰ ARENDT, H.: *Vita activa neboli O činném životě*, s. 258.

²¹¹ *Tamtéž*, s. 35.

²¹² *Tamtéž*, s. 258.

²¹³ ARENDT, Hannah: *O revoluci*. Praha, Oikoymenth 2011, s. 267.

ventilovaný rozpor ohledně definování totalitarismu. Diskuse na „friedrichovské“ konferenci v roce 1953 spíše indikuje vzájemný soulad.²¹⁴ Dostáváme se však k otázce, zda vůbec mezi nimi mohla vzniknout plodná debata. Oba se zabývali stejně pojmenovaným fenoménem, oba o něm uvažovali jako o fenoménu moderním (oba dva totiž sdíleli obavu z masového člověka,²¹⁵ oba uvažovali o podobnosti SSSR a Hitlerova Německa). Přesto si byli tak moc vzdáleni. Jen těžko mohlo dojít ke konfrontaci Arendtové politického *myšlení* s pojetím, které – bez náznaku domýšlivosti – myšlení postrádalo. Arendtové úvahy o totalitarismu jako antiteze *politiky* byly naprosto nekompatibilní s prací badatele, který byl ve své době věhlasným odborníkem na konstitucionalismus a který veškeré úvahy o „politice“ rámoval „legalisticky“. Pro Arendtovou bylo antitezí totalitarismu politické jednání, pro Friedricha demokracie fungující v rámci ústavních procedur.²¹⁶

Arendtové přístup se od ostatních „modelů“ totalitarismu v první řadě odlišuje „metodologickým statusem“. Jak jsem uvedl v minulé podkapitole, Friedrichovo *fenomenologické* pojetí má podobu maximalistické definice – ideálního typu. Naproti tomu Arendtové *esencialistické* postihnutí *unikátnosti* totalitarismu je postaveno na její přezíravosti vůči společenským vědám, zejména vůči funkcionalismu a metodě konstrukce ideálních typů, jež nebyla s to postihnout singularitu fenoménu, který se spíral jakékoliv dosavadní zkušenosti.²¹⁷ Na rozdíl od autorů konstruuující *ideální typy* byla Arendtová přesvědčená o *existenci* totalitarismu. Esencí totalitarismu byl anti-utilitarismus nacistického koncentračního tábora – člověkem vytvořeného pekla – v němž se utvářela totální dominance nad člověkem.²¹⁸ Dosavadní koncepty podle Arendtové nebyly s to bezprecedentnost totalitarismu zachytit.²¹⁹

Způsob zachycení byl ostatně předmětem Arendtové sporu se dvěma proponenty pojetí totalitarismu jako *politického náboženství* – Raymondem Aronem a Erichem

²¹⁴ Srov. FRIEDRICH, C. J. (ed.): *Totalitarianism*, s. 76.

²¹⁵ Srov. FRIEDRICH, Carl J.: *Demokratie als Herrschafts- und Lebensform*. Heidelberg, Quelle & Meyer 1959; ARENDT, H.: *Původ totalitarismu I-III*.

²¹⁶ Srov. FRIEDRICH, C. J.: *Demokratie als Herrschafts- und Lebensform*; LUDZ, Peter Ch.: *Offene Fragen in der Totalitarismusforschung*. In: SEIDEL, Bruno – JENKNER, Siegfried (eds.): *Wege der Totalitarismusforschung*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1968, s. 478–479.

²¹⁷ Srov. BAEHR, Peter: *Identifying the Unprecedented: Hannah Arendt, Totalitarianism, and the Critique of Sociology*. In: *American Sociological Review*, roč. 67, č. 6 (2002), s. 804–831.

²¹⁸ ARENDT, Hannah: *Social Science Techniques and the Study of Concentration Camps*. In: KOHN Jerome (ed.): *Essays in Understanding 1930–1954*. New York, Harcourt Brace & Company [1950] 1994, s. 240.

²¹⁹ ARENDT, Hannah: *Mankind and Terror*. In: KOHN Jerome (ed.): *Essays in Understanding 1930–1954*. New York, Harcourt Brace & Company [1953] 1994, s. 303.

Voegelinem. Nejednalo se přitom o střet týkající se počtu definujících charakteristik, nýbrž obecně o to, do jaké míry lze tolerovat arbitrárnost při konstruování definic. Intelektuálně plodný spor s Raymondem Aronem se týkal jednak opozice vůči *esencialismu*,²²⁰ především však Arendtové nedůvěry vůči společenskovední funkcionalizaci, jež umožňuje například tvrzení, že komunistická doktrína „*poskytuje globální interpretaci světa, vzbuzuje [...] pocity blízké křížáků všech dob, stanovuje žebříček hodnot a určuje, jak se [...] správně zachovat. V duši jedinců i společenství plní několik funkcí, které sociologie obvykle připisuje náboženství*“.²²¹ Funkcionalismus tak umožňuje aplikovat pojem „politické náboženství“ na antireligiózní komunismus.

2.3 Předpoklady ústupu od konceptu totalitarismu

Dominance konceptu totalitarismu trvala, dokud nepominuly podmínky, za nichž se etabloval. Ztráta jeho zvláštního postavení tak byla, aspoň do určité míry, průvodním jevem krize angloamerické sovětologie, od šedesátých let zažívající prudký pokles financování.²²² Důvod, proč zejména privátní donátoři přestali postupně sovětologii podporovat, je zřejmý – v době uvolňování napětí mezi supervelmocemi již antagonizace nebyla vítaná; americký byznys musel expandovat i na Východ.²²³ Podle Stephena Cohena se však povícero jednalo o krizi intelektuální. Absence živého intelektuálního života, jemuž by měl být vlastní stálý proces zpochybňování, skepticismu a revizionismu, se v tehdejší sovětologii projevovala nezdravým konsensem ohledně všech podstatných otázek.²²⁴ Uvolňování vztahů mezi Sovětským svazem a Spojenými státy však poukázalo na neadekvátnost pojetí sovětologie jako „aplikované vědy“; proces destalinizace s sebou přinášel pochyby o platnosti všeobecně sdílených představ o fungování „totalitárních“ diktatur. Podstatným elementem konečného podkopání onoho konsensu byl příchod mladé generace sovětologů, kteří začínali pracovat ve zcela jiném prostředí, než jejich mentoři o desetiletí dříve.²²⁵ Především mohli od poloviny

²²⁰ ANDERSON, Brian C.: *Raymond Aron: The Recovery of the Political*. Lanham, Rowman & Littlefield 1997, s. 57, pozn. 11.

²²¹ ARON, Raymond: *Opium intelektuálů*. Praha, Mladá fronta 2001, s. 278.

²²² Stephen Cohen pro ilustraci uvádí, že například Fordova nadace redukovala výdaje na sovětologii ze 47 milionů dolarů v roce 1966 (sic!) na 2 miliony v roce 1979. Srov. COHEN, S. F.: *Rethinking the Soviet Experience: Politics and History since 1917*, s. 4.

²²³ ENGERMAN, D. C.: *Know Your Enemy: The Rise and Fall of America's Soviet Experts*, s. 238.

²²⁴ COHEN, S. F.: *Rethinking the Soviet Experience: Politics and History since 1917*, s. 4–7.

²²⁵ *Tamtéž*, s. 28–29.

padesátých let využívat akademických pobytů v SSSR.²²⁶ Možnost poznat život běžných občanů v SSSR měla, jak tvrdí Gleason, drtivý dopad na levicové prosovětské názory, podkopán byl ovšem také model totalitarismu.²²⁷

Postupné „odpolitizování“ výzkumu sovětského systému umožnilo badatelům opožděně reflektovat trendy přetvářející západní politickou vědu. Sovětologie od ní byla metodologicky, institucionálně a z části i personálně separována, není proto divu, že nejvýznamnější hybatel popisované doby – *behavioralismus* – sovětská studia ovlivnil s deseti- až dvacetiletým zpožděním.²²⁸ Vykládáme-li problematiku vlivu této intelektuální tendence na výzkum režimů sovětského typu, dvojnásobně bude platit přiléhavá poznámka, kterou Robert Dahl v roce 1961 pronesl k problému jejího definování. S behaviorálním přístupem je to prý jako s lochneskou příšerou. Můžeme říci, čím není, je ovšem obtížné vysvětlit, čím je.²²⁹ Podle Archieho Browna byl behaviorismus reakcí na slabosti tehdejší politologie. Jeho představitelé se stavěli proti: (1) koncentraci výzkumu na studium politických institucí místo zájmu o to, jak se lidé chovají; (2) nedostatečné preciznosti jazyka a konceptů politické vědy; (3) selhání užití kvantitativních metod; (4) akumulaci velkého množství poznatků bez jakékoliv systematizace prostřednictvím konstrukce teorie.²³⁰

Bezkonfliktní koexistence empirických přístupů zaměřených na studium toho, co *je* a konceptů totalitarismu varujících před tím, co by *mělo být*, byla možná snad také proto, že se jednalo, slovy klasika, o „separované stoly“, které spolu nemusely komunikovat. Padesátá léta se vším, co k nim patřilo, ovšem skončila. Proponenti teorie totalitarismu, kteří po válce naplnili formálně-legalistický rámec totalitárním obsahem,²³¹ nebyli s to čelit mocné tendenci intelektuálního hnutí, které mělo ambici zahrnout do svého zkoumání všechny typy režimů. Od počátku šedesátých let začal pozvolný ústup od dříve dominantního konceptu. Čtenář dobře seznámený se sovětologickou produkcí šedesátých a sedmdesátých let jistě přitaká

²²⁶ Během deseti let po uvolnění vztupu akademikům do SSSR strávilo v zemi minimálně jeden semestr kolem dvou set amerických badatelů. Počet společenských vědců vyslaných do SSSR výrazně převyšoval badatele z jiných oborů. Srov. BYRNES, R. F.: USA: Work at the Universities, s. 25; ENGERMAN, D. C.: *Know Your Enemy: The Rise and Fall of America's Soviet Experts*, s. 477.

²²⁷ GLEASON, A.: "Totalitarianism" in 1984, s. 153.

²²⁸ BROWN, A.: *Soviet Politics and Political Science*, s. 10.

²²⁹ DAHL, R. A.: *The Behavioral Approach in Political Science: Epitaph for a Monument to a Successful Protest*, s. 763.

²³⁰ BROWN, A.: *Soviet Politics and Political Science*, s. 10.

²³¹ Srov. MOTYL, Alexander J.: *The Dilemmas of Sovietology and the Labyrinth of Theory*, In: FLERON, Frederic J. – HOFFMANN, Erik P. (eds.): *Post-Communist Studies and Political Science: Methodology and Empirical Theory in Sovietology*. Boulder, Westview Press 1993, s. 77–104.

tvrzení, že pojem „totalitarismus“ ze slovníku společenských vědců téměř vymizel; koncept se na určitou dobu stal jen připomínanou epizodou dějin oboru. Mladší generace badatelů neztrácela čas psaním nekrologů a raději začala využívat možnosti, které jim šedesátá léta nabízela.

Ze všech možných stran, i těch méně očekávatelných, zaznívalo velebení rozpuku „nové“ politické vědy. Pozoruhodným chvalo zpěvem na plody behaviorální revoluce byl například příspěvek teoretika totalitarismu Sigmunda Neumanna, přednesený na konferenci APSA v září 1956, v němž rekapituloval půlstoletí vývoje komparativní politické vědy. Ve svém emocionálním výkladu pojal přesvědčení, že „vědy o člověku“ vzkvétají, pokud přímo nevznikají, v časech krize, což byl dle Neumanna případ poloviny padesátých let.²³² Neumannovo nadšení pro nové tendence v politické vědě (inspirace behavioralismem, přísliby funkcionální analýzy a tím spojené rozšíření oblastí zájmu výzkumu) a odmítnutí nedostatečného „legalistického“ přístupu nebylo nesenou primárně touhou objevitelského ducha po rozšíření obzorů, nýbrž přesvědčením o možnosti využití výsledků vědy při čelení externím výzvam.²³³ Zdá se, že „moderní věda“ měla (opět) poskytovat oporu pro divergentní vidění světa – a to nejen v potýkání se s domnělým či skutečným nebezpečím Sovětského svazu, ale nyní také s dalšími „kontrastujícími civilizacemi“.²³⁴ Sigmund Neumann si však neuvědomil jednu podstatnou věc. Takzvaná „tichá revoluce“, jež k nepoznání přetvořila komparativní politologii, uložila teorii totalitarismu k hlubokému spánku.

Behaviorální revoluce nebyla potlačením všeho, co ve vědě existovalo před ní.²³⁵ Z podstaty zkoumané látky toto dvojnásobně platí o sovětských studiích, potýkajících se s nedostatkem přesných dat, jež behaviorální výzkum bezpodmínečně vyžaduje.²³⁶ Valerie Bunce a John Echols ovšem připomínají, že volání po behaviorální revoluci v sovětologii bylo nesenou primárně touhou po zacelení propasti mezi výzkumem Západu a výzkumem

²³² NEUMANN, Sigmund: Comparative Politics: A Half-Century Appraisal. In: *The Journal of Politics*, roč. 19, č. 3 (1957), s. 370.

²³³ NEUMANN, Sigmund: The Comparative Study of Politics. In: *Comparative Studies in Society and History*, roč. 1, č. 2 (1959), s. 105.

²³⁴ NEUMANN, S.: Comparative Politics: A Half-Century Appraisal, s. 384.

²³⁵ KANET, R. E. (ed.): *The Behavioral Revolution and Communist Studies: Applications of Behaviorally Oriented Political Research on the Soviet Union and Eastern Europe*, s. xi.

²³⁶ LITTLE, Richard: Communist Studies in a Comparative Framework: Some Unorthodox Proposals. In: FLERON, Frederic J.: *Communist Studies and The Social Sciences: Essays on Methodology and Empirical Theory*. Chicago, Rand McNally & Company 1971, s. 101.

„komunismu“.²³⁷ K tomu však mohlo dojít až poté, co začalo být všeobecně uznáváno, že konceptuální rámce užívané pro výzkum západních demokracií jsou vhodné pro studium všech politických systémů.²³⁸ Průkopníkem tohoto názoru byl H. Gordon Skilling, jenž na 55. setkání APSA v září 1959 ve svém příspěvku, o roku později publikovaném v *The Journal of Politics*, prosazoval nové směry.²³⁹ Kritizoval institucionální přístup a volal po začlenění výzkumu sovětského systému do rámce komparativní politologie. Skilling nezapíral, že z hlediska rudimentální kategorizace jsou sovětské režimy od ostatních odlišné. Jeho snahou však bylo odmítnout převládající důraz na *unikátnosti* a zaměřit se na to, co všechny systémy sdílejí.²⁴⁰

Pozvolný ústup od konceptu totalitarismu měl vícero podob a přirozeně ne vždy byl projektován „skillingovskými“ představami o integraci komparativní politologie a sovětologie. Od počátku šedesátých let docházelo ke zdravé „pluralizaci“ výzkumu a ke vzniku „alternativních“ konceptů, které ale často více, než novou metodologii, se pokoušely reflektovat změnu „reality“ v post-stalinském Sovětském svazu. Součástí odborného slovníku se od počátku šedesátých let stávají pojmy jako „osvětlený totalitarismus“ (*enlightened totalitarianism*), „řízená společnost“ (*administered society*), „organizační společnost“ (*organizational society*), „byrokratický model“ (*modern bureaucracy writ large*) či „konfliktní model“ (*conflict model*) a další. Dochází k aplikaci konceptů „pluralismu“ a „korporatismu“, ke slovu se dostávají teoretické konvergence. V šedesátých letech se také objevuje názor, že režimy sovětského typu přešly od totalitarismu k autoritarismu. Motivace proponentů jednotlivých škol a konceptů se však liší. Jak ukážeme záhy, ústup od „klasického“ konceptu totalitarismu měl vícero podob – od přizpůsobení konceptu na novou

²³⁷ BUNCE, Valerie – ECHOLS, John M.: From Soviet Studies to Comparative Politics: The Unfinished Revolution. In: *Soviet Studies*, roč. 31, č. 1 (1979), s. 48.

²³⁸ EASTON, David: *A Framework for Political Analysis*. London, Prentice-Hall 1965, s. 79; ALMOND, Gabriel A. – ROSELLE, Laura: Model Fitting in Communism Studies. In: FLERON, Frederic J. – HOFFMANN, Erik P. (eds.): *Post-Communist Studies and Political Science: Methodology and Empirical Theory in Sovietology*. Boulder, Westview Press 1993, s. 33.

²³⁹ Skilling na událost vzpomněl ve svých pamětech: „Převládající tendencí při analýze sovětské politiky v té době bývalo zdůraznit její jedinečnost, buď coby zvláštního produktu ruských podmínek a ruských tradic, nebo coby zvláštního produktu sovětské teorie a praxe. Je snad zbytečné říkat, že sovětský systém se od ostatních liší. Obsahoval však rovněž společné prvky. Snažil jsem se dokázat, že sovětský systém lze lépe pochopit a vysvětlit, je-li srovnán s jinými. Co měl společného se všemi ostatními systémy? Co bylo výlučně ruské? Co převzal sovětský systém ze systému ruského? Co bylo typicky sovětské? Co bylo společné všem sovětským vládám? Čím vynikal Chruščovův režim? Takový srovnávací přístup mohl jednak přispět k rozvoji systematické srovnávací politologie, jednak mohl chránit studenty před dobově a kulturně podmíněnými předsudky, které ohrožovaly objektivitu.“ SKILLING, H. Gordon: Československo – můj druhý domov. *Paměti Kanadana*, s. 259–260.

²⁴⁰ SKILLING, H. Gordon: Soviet and Communist Politics: A Comparative Approach. In: *The Journal of Politics*, roč. 22, č. 2 (1960), s. 300–313.

„realitu“, přes hledání adekvátnějšího *pojmu* při zachování původní výzkumné perspektivy, až po odmítnutí epistemologie teoretiků totalitarismu, jako v případě aplikace *pluralismu*.

V první řadě se při studiu sovětologické produkce šedesátých let setkáváme se snahou některých autorů poukázat na „novou tvář“ *totalitarismu*, jak učinil například Adam Ulam, který v roce 1960 označil Chruščovovu éru jako „osvícený totalitarismus“. Ten měl být vědomou snahou zbavit se některých postradatelných aspektů totalitarismu zděděných po Stalinovi.²⁴¹ V podobném duchu se nese Brzezinského článek s názvem *The Nature of the Soviet System*, publikovaný o rok později. Změny „povahy systému“ Brzezinski zachycuje zhodnocením tradičních oblastí zájmu. Původní charakteristiky totalitarismu sice změnilly svojí povahu a teror nemůže být v post-stalinismu jeho základním definujícím znakem; to Brzezinskému nicméně nebránilo dojít k následujícímu závěru: „*Chruščovův politický systém není stejný jako ten Stalinův, třebaže oba mohou být obecně popsány jako totalitární*“.²⁴²

Obdobně k problému přistoupil Allen Kassof, který v roce 1964 zavedl pojem „řízená společnost“ (*administered society*), pomocí něhož se pokusil zachytit změny, které se v Sovětském svazu udály po smrti Stalina.²⁴³ Jeho koncept podle autora nevysvětluje všechny konkrétní jednotlivosti společenského řádu; namísto toho upozorňuje na „*nejobecnější rysy konstituující společenský étos či převládající témata. V sovětském případě se jedná zejména o úsilí režimu ustavit vysoce organizovanou a totálně koordinovanou společnost a o důsledky této snahy*“.²⁴⁴ Důraz na plánování, řízení a koordinaci shora při definování nové, a podle autora rafinovanější formy totalitarismu, byla v souladu s perspektivou o generaci starších autorů. Kassof ve snaze o záchranu konceptu totalitarismu „upřesňuje“ dvě ze základních charakteristik, kterými fenomén definovali „klasikové“. Kassofův totalitarismus (respektive *řízená společnost*) je jednak prost některých iracionálních elementů jako psychologický teror a fyzická represe,²⁴⁵ jednak autor revidoval také druhý fundamentální znak totalitarismu – ideologii. Ideologičnost „nového“ modelu (jenž je podle Kassofa v rozporu s marxismem) se

²⁴¹ ULAM Adam B.: The New Face of Soviet Totalitarianism. In: *World Politics*, roč. 12, č. 3 (1960), s. 410.

²⁴² BRZEZINSKI, Zbigniew: The Nature of the Soviet System. In: *Slavic Review*, roč. 20, č. 3 (1961), s. 355.

²⁴³ KASSOF, Allen: The Administred Society: Totalitarism Without Terror. In: *World Politics*, roč. 16, č. 4 (1964), s. 558.

²⁴⁴ *Tamtéž*.

²⁴⁵ *Tamtéž*, s. 559.

projevuje „zanícením pro organizaci, pro perfektní koordinaci a integraci společenského života...“.²⁴⁶

Ve stejném čísle *World Politics* jako výše probíraný Kassofův článek, vyšel text Thomase H. Rigbyho, v němž autor představil koncept takzvané „organizační společnosti“. Rigby nebyl zaměstnan navazováním na předchozí teoretickou tradici, ani nepřicházel s ambicí postihnout „nejobecnější aspekty“ sovětského systému. Jeho cílem bylo pomocí typologie společností postavené na způsobu koordinace společenské aktivity popsat sovětskou společnost a politický systém a poukázat na podobnosti a rozdíly mezi „komunistickými“ a „nekomunistickými“ industrializovanými společnostmi.²⁴⁷ Typologie vychází ze tří způsobů (modů) koordinace – poručnického (*command*), smluvního (*contract*) a zvykového (*custom*). Dominance příslušného modu konstituuje typ společnosti organizační, tržní či tradiční.²⁴⁸ Zjednodušeným vyobrazením organizační společnosti bude „tajná, vysoce disciplinovaná a centralizovaná organizace usilující o nadvládu a manipulaci ostatních organizací a v posledku státu a o využití této dominance a manipulace k totálnímu přetvoření společnosti“.²⁴⁹ Prostředky k tomuto cíli se v sovětské organizační společnosti po smrti Stalina dle Rigbyho v několika ohledech proměnily. Post-stalinské vedení především došlo k poznání, že se obejde bez dvou hlavních opor organizace – teroru a kultu osobnosti – aniž by došlo k ohrožení přežití systému.²⁵⁰

Výše zmínění autoři volí alternativní pojmy při aspoň částečném zachování „klasické“ perspektivy. Hlavní, pokud ne výlučnou oblastí zájmu, je způsob ovládání společnosti a tok moci „shora dolů“. Tato perspektiva je vlastní též autorovi tzv. „byrokratického modelu“, Alfredu G. Meyerovi, jenž ovšem od poloviny šedesátých let patřil mezi nejhlasitější kritiky konceptu totalitarismu. Při definování svého modelu Meyer vychází z přesvědčení, že „Sovětský svaz může být vnímán jako rozsáhlá, komplexní byrokracie, srovnatelná ve své struktuře a fungování s obrovskými korporacemi, armádami, vládními agenturami a podobnými institucemi [...] na Západě“.²⁵¹ Podle Meyera Sovětský svaz sdílí s obrovskými

²⁴⁶ *Tamtéž*, s. 572.

²⁴⁷ RIGBY, Thomas H.: Traditional, Market, and Organizational Societies and the USSR. In: *World Politics*, roč. 16, č. 4 (1964), s. 539.

²⁴⁸ *Tamtéž*, s. 539–540.

²⁴⁹ *Tamtéž*, s. 545–546.

²⁵⁰ *Tamtéž*, s. 555.

²⁵¹ MEYER, A. G.: *The Soviet Political System: An Interpretation*, s. 467–468.

organizacemi všude na světě potřebu organizovat veškeré lidské aktivity racionálně – od profesionálního života přes spotřební vzorce až k volnočasovým aktivitám. Meyer byl jedním z prvních badatelů popisované generace, kteří o režimech sovětského typu uvažovali nikoliv v dichotomickém pojetí, nýbrž v termínech konvergence.

Podobně jako Meyer, také autor tzv. „konfliktního modelu“ (*conflict model*), Carl A. Linden, se svým pojetím pasuje spíše do další podkapitoly. I jeho motivací bylo zachycení proměn v době vlády Chruščova. Ve své analýze období let 1957–1964 dospěl k poznání, že pád prvního tajemníka nebyl nahodilý ani předem daný, ale že byl následkem trvajících konfliktů.²⁵² Linden upozornil na skutečnost, že odstranění protistranické skupiny ve vedení KSSS v roce 1957 vedlo velkou část pozorovatelů sovětské politiky k závěru, že se Chruščov stal „*novým diktátorem strany, jakýmsi funkčním ekvivalentem Stalina bez teroru*“.²⁵³ Ti autoři, kteří existenci konfliktu o moc neodmítali, však většinou nepřistoupili na tvrzení, že se jedná o klíčový fenomén sovětského politického života.²⁵⁴ Autor se tím dostává do zásadního rozporu s klasickým konceptem totalitarismu, představujícím obraz politiky, která je výsledkem diktátorova rozhodnutí „shora“. Podle slov autora konfliktní škola „*zpochybňuje adekvátnost konceptu totalitarismu jako prostředku pro pochopení vnitřních realit sovětského režimu*“.²⁵⁵

2.4 „Comparative Communism“

Skillingův apel na začlenění výzkumu „komunismu“ do rámce komparativní politické vědy nalézal v šedesátých letech odezvu u mnoha vlivných osobností tehdejšího akademického života. Účastníci dobové debaty vnímali izolaci sovětologie především jako překážku hlubšího poznání toho, jak režimy sovětského typu fungují. Nevyužívání konceptů určených pro komparativní analýzu na případ „komunistického světa“ bylo dáváno do souvislosti s provincialismem a etnocentrismem politické vědy.²⁵⁶ Robert Sharlet hovořil dokonce o

²⁵² LINDEN, Carl A.: *Khrushchev and the Soviet Leadership 1957–1964*. Baltimore, The John Hopkins University Press [1966] 1983, s. 1–2.

²⁵³ *Tamtéž*, s. 2.

²⁵⁴ *Tamtéž*, s. 2–3.

²⁵⁵ *Tamtéž*, s. 4.

²⁵⁶ MEYER, A. G.: *The Comparative Study of Communist Political Systems*, s. 3.

schizmatu mezi deduktivní a na „příznačných“ důkazech založené „Kremlologie“ a „vědeckým“ formováním konceptů, empiricismem, verifikací a konstrukcí teorie.²⁵⁷

K rozkrytí inkongruencí mezi „modely“ a „realitou“ docházelo zpravidla tehdy, když se badatelé odhodlali k empirické investigaci a srovnání režimů sovětského typu mezi sebou;²⁵⁸ výsledkem srovnávání systémů různých tříd pak bylo rozpoznání antagonismu modelů a podobnosti procesů na empirické úrovni.²⁵⁹ Skilling byl vůbec prvním příslušníkem popisované generace, jenž našel odvahu pro srovnání amerického a sovětského politického systému. Karl Deutsch, který byl v roce 1963 přítomen jeho přednášce na Charltonské univerzitě, ji později označil za historický okamžik, kdy se komparativní politická věda poprvé setkala se sovětologií.²⁶⁰ Do paměti zainteresované veřejnosti se však asi nejvíce zapsalo dílo Zbigniewa Brzezinského Samuela Huntingtona *Political Power: USA/USSR*, poprvé publikované v roce 1964. Lze ho považovat za první rozsáhlejší akademickou práci, jež se pokusila zacelit propast mezi obory a odmítnout tak „esoterický kult kremlologie“ na straně jedné a obdivování americké jedinečnosti na straně druhé.²⁶¹ Ačkoliv výstupy práce v zásadě stvrzují dichotomický přístup charakteristický pro padesátá léta, způsob kladení výzkumných otázek předjímá pozvolný ústup od konceptu totalitarismu. Leitmotivem knihy je snaha o rozpoznání podobností a rozdílností systémů, jejich silných a slabých stránek, a nalezení odpovědi na otázku, zda se oba systémy stávají více podobnými.²⁶² Tento přístup implikoval logickou nezbytnost „přenesení“ konceptů jako ideologie, participace, zájmové skupiny, jež byly do té doby přiřazovány pouze k jedné, nebo druhé *třídě*. Jedním ze zásadních poznatků autorů je závěr, že modernizace a industrializace produkuje vyšší diverzitu a komplexitu společnosti, vyšší bohatství podkopává ideologickou ortodoxii. Dochází k závěru, že industriální společnost (i ta sovětská) je nevyhnutelně *pluralistická*.²⁶³

Na diskutované dílo bezprostředně po jeho vydání zareagoval Gordon Skilling ve své rozsáhlé recenzi s názvem *Soviet and American Politics: The Dialectic of Opposites*. V textu je zaměřen především otázkou, co doposud bránilo podobné srovnání provést. Vysvětlení

²⁵⁷ SHARLET, R. S.: *Systematic Political Science and Communist Systems*, s. 22.

²⁵⁸ MEYER, A. G.: *The Comparative Study of Communist Political Systems*, s. 5.

²⁵⁹ LITTLE, R.: *Communist Studies in a Comparative Framework: Some Unorthodox Proposals*, s. 98.

²⁶⁰ SKILLING, H. G.: *Československo – můj druhý domov. Paměti Kanad'ana*, s. 260.

²⁶¹ BRZEZINSKI, Zbigniew – HUNTINGTON Samuel P.: *Political Power: USA/USSR*. Harmondsworth, Penguin Books 1978, s. 3.

²⁶² *Tamtéž*.

²⁶³ *Tamtéž*, s. 9–11.

našel ve slovech, která pronesl Gabriel A. Almond v roce 1964 na konferenci APSA: „Bylo to kvůli politickým tlakům amerického intelektuálního prostředí, jež bránily volným a nápadným úvahám [...]“.²⁶⁴ Almond totiž nedával v pochybnost úzkou souvislost nadvlády konceptu totalitarismu s charakterem politického prostředí: „Použití konceptu totalitarismu, posílené tlaky studené války, bezpochyby vyvolalo tendenci k černobílému přemýšlení o sovětské a západní politice a mělo sklon zakrývat rozdíly uvnitř takzvané totalitární kategorie, stejně jako vlastnosti společné všem politickým systémům, včetně toho sovětského“.²⁶⁵ Podobných explicitních vyjádření však v dobových textech najdeme poskrovně. K ústupu od dříve dominantního konceptu docházelo jen zřídkakdy s odkazem na dusivou atmosféru mccarthismu.

Odmítnutí konceptu totalitarismu bylo zpravidla nevyslovené; často mělo charakter metodologické volby. Připomeňme slova Alexe Inkelese, který v tomto kontextu prohlásil: „[V]ětšina společenských vědců přistupuje ke studovanému předmětu s určitým konceptuálním schématem, jež můžeme nazvat modelem. Tyto modely hrají enormně důležitou roli v rozhodování, co je bráno v potaz a co je opomíjeno [...]“.²⁶⁶ Inkeles ke kritice modelu totalitarismu přistupoval s přesvědčením, že totalitarismus s mnohými důležitými fenomény vůbec nepočítá: „Každý vědecký model je, do určité míry, ideologií, která vylučuje informace, jež staví v otázku premisy modelu“.²⁶⁷ Neuvažoval o modelech dobrých a špatných, nýbrž o těch, které jsou pro výzkum tématu více nebo méně vhodné.²⁶⁸ V obdobném duchu se neslo Skillingovo pojednání o užitečnosti konceptu. Pojav přesvědčení, že Eastonův model je vhodný pro studium všech systémů, ukázal, že se totalitarismus zaměřoval převážně na stranu výstupů.²⁶⁹ Problém *operačního modelu* totalitarismu tedy nespočíval primárně v tom, co říkal, nýbrž v tom, co neříkal.²⁷⁰ V podobném duchu věc zhodnotil také Archie Brown:

²⁶⁴ Citováno v: SKILLING, H. Gordon: Soviet and American Politics: The Dialectic of Opposites. In: *The Canadian Journal of Economics and Political Science*, roč. 31, č. 2 (1965), s. 273–274.

²⁶⁵ Citováno v: SKILLING, H. Gordon: Interest Groups and Communist Politics. In: *World Politics*, roč. 18, č. 3 (1966), s. 437.

²⁶⁶ INKELES, A.: Models and Issues in the Analysis of Soviet Society, s. 3.

²⁶⁷ *Tamtéž*, s. 4.

²⁶⁸ *Tamtéž*, s. 3.

²⁶⁹ SKILLING, H. G.: Interest Groups and Communist Politics, s. 439.

²⁷⁰ Srov. HOUGH, Jerry F. – FAINSDOD, Merle: *How the Soviet Union is Governed*. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press 1979, s. 227; HOUGH, J. F.: The „Dark Forces“, the Totalitarian Model, and Soviet History, s. 398; HOUGH, Jerry F.: Pluralism, Corporatism and the Soviet Union. In: SOLOMON, Suzan G. (ed.): *Pluralism in the Soviet Union: Essays in Honour of H. Gordon Skilling*. London, The Macmillan Press 1983, s. 43.

„[Totalitární interpretace] jsou náchylné k zveličování úspěchu oficiální politické socializace sovětské společnosti a považují komunistickou stranu za monolitičtější, než ve skutečnosti je. Zadruhé věnovaly jen málo pozornosti procesu tvorby politiky a implicitně tvrdily, že politiky vycházejí z nejvyššího stranického vedení. Zatřetí nepřispěly téměř ničím k pochopení politické změny v Sovětském svazu (nebo v jiných komunistických státech) a zamlžily ty zdroje změn, jež nevycházely přímo z vedení nebo z násilného svržení systému“.²⁷¹

Zapojením komparativní perspektivy bylo možné zaměřit se na širokou škálu doposud opomíjených oblastí zájmu. Výzkum konfliktu, participace či zájmové reprezentace mnohé badatele přivedl k poznání, že sovětský systém je strukturně relativně unikátní, avšak funkčně v zásadě podobný ostatním systémům.²⁷²

Badatelé, kteří byli ke komparativnímu přístupu nedůvěřiví, často vznášeli logickou otázku: Čím odmítaný totalitarismus nahrazujeme? William E. Odom prohlásil, že žádný jiný model se nepřiblížil adekvátnímu popsání sovětského politického systému a žádný ho prý zcela nenahradil.²⁷³ Podotkl, že „kde tyto [alternativní] modely zachycují ústřední skutečnosti systému, tam se překrývají s totalitarismem a kde zdůrazňují jiné věci, tam centrální reality opomíjejí“.²⁷⁴ Pokud bychom byli terminologicky dogmatictí, museli bychom říci, že teorie totalitarismu nepopisovala sovětský politický systém, jelikož *systém* v jejich pojetí vlastně neexistoval. Přistupme však k méně malichernému argumentu. Přemýšlíme-li o možném nahrazení „obecné“ teorie totalitarismu (pokud je o takové vůbec možno uvažovat) vysvětlující fungování režimů sovětského typu v jeho „totalitě“, pak by ovšem náhradou nemohl být žádný z „alternativních“ konceptů, který se od počátku šedesátých let na poli sovětských studií objevil. Vskutku žádný nový koncept nemohl být *obecnou* teorií „komunistických režimů“, jelikož většina z nich se pohybovala na nižší hladině abstrakce. Není přitom nutné připomínat, že teorii z vyšší hladiny není možno funkčně nahradit teoriemi středního dosahu. Odmítnutí totalitarismu (nebo jeho nahrazení) nemělo podobu konstrukce

²⁷¹ BROWN, Archie: Pluralism, Power and the Soviet Political System: A Comparative Perspective. In: SOLOMON, Suzan G. (ed.): *Pluralism in the Soviet Union: Essays in Honour of H. Gordon Skilling*. London, The Macmillan Press 1983, s. 66.

²⁷² BLACK, Cyril E.: Soviet Society: A Comparative View. In: KASSOF, Allen (ed.): *Prospects for Soviet Society*. London, Pall Mall Press 1968, s. 25.

²⁷³ ODOM, William E.: Soviet Politics and After Old and New Concepts. In: *World Politics*, roč. 45, č. 1 (1992), s. 67, 73.

²⁷⁴ *Tamtéž*, s. 73.

nové „obecné“ teorie. Proces ústupu totiž byl plně v souladu s „behaviorálním“ přesvědčením o integraci společenských věd a se strukturálně-funkcionalistickým požadavkem zahrnutí všech zemí do společenskovědního zkoumání. S vědomím všech úskalí, která tento přístup přináší, můžeme směle překonat Sartoriho tezi o nepříhodnosti srovnávání mezi *třídami*²⁷⁵ a s pomocí jeho „žebříku abstrakce“ (*ladder of abstraction*) adoptovat Mairovo tvrzení, podle něhož se srovnání mezi *třídami* mohu uskutečnit postupem vzhůru konceptuální hierarchií. Budeme-li v tomto pojetí chtít porovnat demokracie s nedemokraciemi, musíme k tomu účelu použít koncepty z vyšší hladiny abstrakce. Podle Maira je takovým konceptem např. *režim*, který subsumuje obě třídy.²⁷⁶

Náhradou totalitarismu tedy nebyla nová „obecná“ teorie komunistických režimů, nýbrž modely nacházející se na vrcholu konceptuální hierarchie. Takovým byl například systémový model vyobrazující konverzi podpory (*support*) a požadavků (*demands*) v autoritativní alokaci hodnot,²⁷⁷ pozorovatelnou ve všech systémech – od těch nejdemokratičtějších po nejvíce totalitární.²⁷⁸ Umožnil-li model uvažovat o funkcích na *vstupech* do systému (sovětského typu), bylo nutné pro potřeby jejich analýzy zapojit koncepty z nižší hladiny abstrakce původně vyvozené ze studia západních států – i s vědomím rizika jejich „natahování“ (*conceptual stretching*). Patrně nejvíce rezonujícím přenesením „západního“ konceptu do zcela nového kontextu byla aplikace *pluralismu*.

2.5 Pluralistická škola a výzkum východního bloku

V padesátých letech dvacátého století byl (americký) pluralismus mnohými považován za teorii politiky.²⁷⁹ V době ústupu institucionalismu pluralisté pojímali stát jako závislou proměnnou, jehož působení může být vysvětleno činností zájmových skupin.²⁸⁰ V dobové

²⁷⁵ SARTORI, G.: Concept Misformation in Comparative Politics, s. 1036.

²⁷⁶ MAIR, Peter: Concepts and Concept Formation. In: DELLA PORTA, Donatella – KEATING, Michael (eds.): *Approaches and Methodologies in the Social Sciences: A Pluralist Perspective*. Cambridge, Cambridge University Press 2008, s. 184.

²⁷⁷ EASTON, D.: *A Framework for Political Analysis*.

²⁷⁸ DEFELICE, E. Gene: Comparison Misconceived: Common Nonsense in Comparative Politics. In: *Comparative Politics*, roč. 13, č. 1 (1980), s. 119.

²⁷⁹ SOLOMON, Suzan G. (ed.): *Pluralism in the Soviet Union: Essays in Honour of H. Gordon Skilling*. London, The Macmillan Press 1983, s. 14.

²⁸⁰ ALMOND, Gabriel A.: The Return to the State. In: *The American Political Science Review*, roč. 82, č. 3 (1988), s. 859.

diskusi se tento názor objevoval například ve sporu s „Duvergerovci“, pro něž klíčem k pochopení fungování a klasifikaci režimů byl stranický systém. Studium zájmových skupin nemělo být prostou substitucí stranických systémů. Pluralisté věřili, že systematické zkoumání zájmových skupin, jejich vztahu s veřejným míněním, politickými stranami a vládními institucemi umožní přesnější diferenciaci politických systémů.²⁸¹ Přístup byl v padesátých letech spojen zejména se dvěma významnými osobnostmi: s Davidem Trumanem a Robertem Dahlem. Prvně jmenovaný autor ve svém díle *The Governmental Process* z roku 1951 udával nový směr politické vědy – oproštění se od výzkumu „formální“ politiky mělo být cestou k vytvoření použitelné koncepce skupin.²⁸² V souladu s duchem behaviorismu o skupině neuvažoval jako o instituci, nýbrž jako o *interakci*. Pojem „zájmová skupina“ se v jeho pojetí vztahuje k jakékoli skupině, v rámci které existují sdílené postoje konstituující zájem.²⁸³

Dahlův přístup vychází z odmítnutí „modelu vládnoucí elity“. *Organizační pluralismus*, jehož předpokladem je disperze moci, je definován existencí „*plurality relativně autonomních (nezávislých) organizací (subsystémů) v rámci domény státu*“.²⁸⁴ Autonomie skupin je sice pro Dahla možným rozlišovacím znakem demokracií od autoritářství, ovšem sám autor připouští, že autonomní organizace existují i v rámci nedemokracií.²⁸⁵ Není divu, že v době převládajícího přístupu pluralismu se západní badatelé dívali na proměny režimů prizmatem teorie zájmových skupin. Příkladnou ukázkou je již v úvodu zmíněný Brownův článek *Pluralistic Trends in Czechoslovakia*, v němž autor nachází projevy pluralismu ve vnitrostranickém konfliktu, ve vzniku konzultativních komisí ÚV či v působení nátlakových skupin.²⁸⁶

Zakládajícím „manifestem“ pluralismu v sovětologii byl bezesporu Skillingův text *Interest Groups and Soviet Politics* publikovaný v roce 1966. Jeho výchozí pozicí bylo

²⁸¹ ALMOND, Gabriel A.: A Comparative Study of Interest Groups and the Political Process. In: *The American Political Science Review*, roč. 52, č. 1 (1958), s. 271.

²⁸² TRUMAN, David B.: *The Governmental Process: Political Interests and Public Opinion*. New York, Alfred A. Knopf 1965, s. 12.

²⁸³ *Tamtéž*, s. 33–34.

²⁸⁴ DAHL, Robert A.: *Dilemmas of Pluralist Democracy: Autonomy vs. Control*. New Haven, Yale University Press 1982, s. 5.

²⁸⁵ DAHL, Robert A.: Pluralism Revisited. In: *Comparative Politics*, roč. 10, č. 2 (1978), s. 196; DAHL, Robert A.: *Dilemmas of Pluralist Democracy: Autonomy vs. Control*. New Haven, Yale University Press 1982, s. 28–29.

²⁸⁶ BROWN, Archie: Pluralistic Trends in Czechoslovakia. In: *Soviet Studies*, roč. 17, č. 4 (1966), s. 453–472.

poznání, že model totalitarismu se dotýkal pouze *výstupů* ze systému a opomíjel *vstupy*, jež by v Eastonovském pojetí měly být neodmyslitelným prvkem každého politického systému. Koncept tak podával obraz „systému“ prostého soubojů o ideje a zájmy, konfliktů soupeřících skupin. Jedinou skupinou byla monolitická vládnoucí strana.²⁸⁷ Míra aktivity skupin byla konstituentem Skillingovy typologie *autoritářských* režimů:

Kvazi-totalitarismus se vyznačuje limitovanou kapacitou skupin pro nezávislé jednání, v teorii jsou zájmové skupiny považovány za nelegitimní. V *konzultativním autoritarismu* je do rozhodovacího procesu vtažen širší okruh aktérů, jako např. ekonomové či vědci. Tento typ však není charakterizován silným skupinovým konfliktem. *Kvazi-pluralistický autoritarismus* se projevuje vyšším stupněm skupinového konfliktu a interakcí mezi stranickým vedením a neinstitucionalizovanými skupinami, jež mají vliv na politický proces. Čtvrtý typ, *demokratizující a pluralistický autoritarismus*, který však není plně demokratický ani plně pluralistický, schvaluje institucionalizaci skupin, jež hrají důležitou roli v procesu tvorby politiky. Poslední typ, *anarchický autoritarismus*, byl vyvozen z čínské zkušenosti v době tzv. kulturní revoluce, kdy docházelo k intenzivním střetům soupeřících skupin.²⁸⁸

Představitelé sovětologické „pluralistické školy“ se odkazovali na Trumanovo pojetí skupin, které kvůli své vágnosti bylo pro konceptuální cestování přímo stvořeno.²⁸⁹ Vyvstává tak otázka: Mělo konceptuální cestování za následek „natažení“ *pluralismu*, nebo se mu badatelé dokázali vyhnout?

Období vzestupu a úpadku konceptu totalitarismu může být rámováno dvěma velkými knihami o Sovětském svazu – Fainsodovou prací *How Russia Is Ruled* z roku 1953 a revizí provedenou Jerry F. Houghem v roce 1979 s názvem *How the Soviet Union Is Governed*.

²⁸⁷ Skilling rozdělil skupiny působící v režimech sovětského typu do pěti typů podle jejich schopnosti artikulovat zájmy: (1) vůdčí skupiny a frakce na vrcholu mocenské pyramidy hrající rozhodující roli při tvorbě politiky; (2) oficiální či byrokratické skupiny schopné artikulovat své zájmy (armáda, bezpečnost, straničtí aparátčící, státní byrokraté a manažeři), disponující možností artikulovat své zájmy; (3) intelektuálové na „střední hladině“ (spisovatelé, novináři, vědci, ekonomové); (4) široké sociální skupiny na „základně mocenské pyramidy“ (dělníci, rolníci, národnostní a náboženské skupiny a další); (5) v rámci každé ze čtyř kategorií existují navíc „názorové skupiny“. SKILLING, H. Gordon: *Group Conflict and Political Change*. In: JOHNSON, Chalmers (ed.): *Changes in Communist Systems*. Stanford, Stanford University Press 1970, s. 216–217.

²⁸⁸ *Tamtéž*, s. 222–229.

²⁸⁹ SKILLING, H. Gordon: *Groups in Soviet Politics: Some Hypotheses*. In: SKILLING, Harold G. – GRIFFITHS, Franklyn: *Interest Groups in Soviet Politics*. Princeton, Princeton University Press 1971, s. 19–45; HOUGH, J. F. – FAINSDOD, M.: *How the Soviet Union is Governed*, s. 528–529.

Merle Fainsod patřil mezi zakladatele americké sovětologie. Jeho kniha *How Russia Is Ruled* (1953) vyšla jako jedenáctá v sérii studií harvardského Ruského výzkumného centra. Hned po vydání se na mnoho dalších let stala základním učebním textem o sovětských dějinách a politice. V předmluvě autor předesílá, že cílem práce je analýza „fyziologie“ a „anatomie“ sovětského *totalitarismu*.²⁹⁰ Sám však z žádné konkrétní teorie nevychází a ke konstruování nové systematicky nepřispívá. Jak podotkl David Engerman, Fainsod byl znám opatrností a odporem k „teoretizování“.²⁹¹ Ve své převážně institucionální analýze se ale zaměřil na jevy, které se staly součástí většiny definic totalitarismu. Sám ho nesystematicky vykládal jako systém, jenž se snažil „*saturovat a paralyzovat myšlení sovětské populace monolitickým proudem agitace a propagandy zdůrazňující nadřazenost sovětského systému a ctnosti jeho vůdců*“, a který „*odpíral přístup lidí k alternativám tím, že je odřízl od okolního světa a od sebe navzájem*“.²⁹² Teror považoval za hlavní pilíř moderního totalitarismu doprovázený další metodou k udržení moci – indoktrinací. Tajná policie se ve Fainsodově pojetí totalitarismu stává jádrem moci.²⁹³ Potud se ve vyobrazení „totalitárního monolitu“ shodoval s „teoretizujícími“ badateli té doby. Nedlouho po vydání své práce navíc jako jeden ze čtyřiceti účastníků friedrichovské konference v diskusi zapochyboval o možnosti vnitřní transformace totalitarismu, čímž se přiřadil k „statické tendenci“.²⁹⁴ Ve Fainsodově uvažování o sovětském totalitarismu je však přítomna kontradikce, na níž mohl jeho žák, Jerry F. Hough, o čtvrtstoletí později navázat. Fainsod hovořil o přítomnosti dvou vzájemně vylučujících tlaků – o *pluralismu* na jedné straně a o úsilí o dosažení jednoty a totality (*totality*) na straně druhé.²⁹⁵

Fainsodova kniha mohla být klidně pojmenována *Behind the monolithic façade of totalitarianism* – slovním spojením „za fasádou“ totiž autor uvozuje mnoho důležitých tvrzení. „Fasádou“ označil „monolitickou“ stranu „*ukrývající rozmanitost očekávání, pnutí a soupeření*“.²⁹⁶ Na jiném místě v souvislosti s činností stranického aparátu Fainsod uvedl: „*Za monolitickou fasádou pravděpodobně nadále zuří rivalita a souboje o moc, i když jen zřídka*

²⁹⁰ FAINSOD, Merle: *How Russia Is Ruled*. Cambridge, Harvard University Press 1953, s. ix.

²⁹¹ ENGERMAN, D. C.: *Know Your Enemy: The Rise and Fall of America's Soviet Experts*, s. 209.

²⁹² FAINSOD, M.: *How Russia Is Ruled*, s. 109.

²⁹³ *Tamtéž*, s. 354–355.

²⁹⁴ FRIEDRICH, C. J. (ed.): *Totalitarianism*, s. 31.

²⁹⁵ FAINSOD, M.: *How Russia Is Ruled*, s. 31.

²⁹⁶ *Tamtéž*, s. 200.

jsou přetřásány veřejně. *Realita nedosahuje totalitárním aspiracím*“.²⁹⁷ Konečně v jedné z nejcitovanějších vět jeho díla prohlásil, že za monolitickou fasádou totalitarismu nacházejí plurální tlaky profesionálních byrokratických zájmů prostor k dynamickému vyjádření.²⁹⁸ Podobná tvrzení některé čtenáře zmátla natolik, že např. Dankwart Rustow ji mylně považoval za příklad aplikace skupinového přístupu.²⁹⁹ Fainsod přitom žádnou teorii neaplikoval a ze svých výstupů o tensi mezi pluralismem a totalitarismem nevyvodil žádné konkrétní teoreticky využitelné poznatky. Pluralistická škola však mohla navázat právě na toto dílo.

V sedmdesátých letech nakladatel knihy oslovil Fainsodova žáka, Jerryho F. Hougha, aby provedl revizi. Jerry Hough, *enfant terrible* amerických sovětských studií, se hluboce zajímal o politickou vědu a možnosti aplikace jejích konceptů ve výzkumu režimů sovětského typu. Kontroverze kniha vyvolala ještě před jejím publikováním. Když výkonný výbor harvardského ruského centra obdržel rukopis, navrhl, aby titul knihy nezmiňoval jméno již zesnulého Fainsoda (což nakladatel zamítl) a prosadil, aby práce, jež byla vyjmuta z publikační série centra, vyšla pod jiným názvem.³⁰⁰ Vydání knihy Robert Conquest označil jako „akademický skandál“.³⁰¹ Vskutku se jednalo spíše o zcela nový text, v němž byl autor zaměstnán primárně otázkou fungování procesu. Tím se vymezil vůči konceptu totalitarismu, k němuž prohlásil, že „z hlediska deskriptivního i prediktivního [...] příliš neříkal o politickém procesu, neboť badatelé pracující v rámci tradice modelu primárně studovali techniky vůdců k udržení moci“.³⁰² Hough pojal přesvědčení, že funkce na vstupech, jež ve svých průkopnických textech popisovali Easton s Almondem, jsou pozorovatelné také v SSSR, dokonce i za vlády Stalina.³⁰³ Skutečnost, že v SSSR neexistovaly „západní“ formy participace, neimplikuje neexistenci snah segmentů společnosti o prosazení zájmů, charakteristické pro všechny moderní společnosti. Konflikt Hough pozoroval na úrovni institucí – demonstroval spory mezi stranickým aparátem, vládní byrokracií, plánovacími

²⁹⁷ *Tamtéž*, s. 153.

²⁹⁸ *Tamtéž*, s. 478.

²⁹⁹ RUSTOW, Dankwart A.: New Horizons for Comparative Politics. In: *World Politics*, roč. 9, č. 4 (1957), s. 530–549.

³⁰⁰ ENGERMAN, D. C.: *Know Your Enemy: The Rise and Fall of America's Soviet Experts*, s. 301.

³⁰¹ CONQUEST, Robert: Academe and the Soviet Myth. In: *The National Interest*, roč. 31, č. Spring (1993), s. 92.

³⁰² HOUGH, J. F. – FAINSOD, M.: *How the Soviet Union is Governed*, s. 522.

³⁰³ *Tamtéž*, s. 227–228.

orgány, odbory, vědci, Komsomolem. Sovětský systém nazval *institucionálním pluralismem*.³⁰⁴

Vraťme se k otázce, zda se pluralistická škola dopustila natažení konceptu. Američtí sovětologové, kteří koncept aplikovali, vycházeli z tradice amerického pluralismu.³⁰⁵ Ten byl sice vyvozen z „reality“ americké *polyarchie*, ovšem především se jednalo o badatelskou *perspektivu*, která na rozdíl od konceptu totalitarismu nepředpokládala zaměření na úzkou skupinu zemí. Robert Dahl sám podotkl, že ne všechny pluralistické systémy jsou demokratické.³⁰⁶ Jedna z hlavních postav amerického pluralismu tak konceptuální cestování předpokládala.

2.6 Konzultativní autoritarismus

Konzultativní autoritarismus je jeden z komponentů Skillingovi typologie (viz předchozí podkapitola). Pojmenování převzal od německého badatele Petera Christiana Ludze, který ve stejné době pracoval na analýze proměn východoněmeckého režimu. Ludzův koncept má podobný epistemologický základ jako západní pluralistická škola; je nejen typem režimu, ale vlastně způsobem pohledu na něj.

Ludz převážnou část svého života tvořil a vyučoval v Německu, nepovažujeme ho však za příslušníka specifické německé školy. Jak ovšem ve své vzpomínce na Ludze uvedl Dale R. Herspring, jen velmi málo neamerických politických vědců mělo na americkou politickou vědu a na výzkum komunismu takový vliv, jako právě Ludz.³⁰⁷ Jeho osobní bibliografie (od roku 1955) čítá 264 odborných a popularizačních textů a široké spektrum jeho zájmů se projevovalo též ve výuce. Ludz přednášel politickou teorii, komparativní politologii, teorie mezinárodních vztahů, metodologii společenských věd a zabýval se politikou v NDR. V době, kdy dokončoval svou zásadní práci *Parteielite im Wandel*, vedl na Svobodné

³⁰⁴ HOUGH, Jerry F.: *The Soviet Union and Social Science Theory*. Cambridge, Harvard University Press 1977; HOUGH, J. F. – FAINSOD, M.: *How the Soviet Union is Governed*, s. 547.

³⁰⁵ HOUGH, J. F.: *Pluralism, Corporatism and the Soviet Union*, s. 51; SOLOMON, S. G. (ed.): *Pluralism in the Soviet Union: Essays in Honour of H. Gordon Skilling*, s. 23.

³⁰⁶ DAHL, R. A.: *Dilemmas of Pluralist Democracy: Autonomy vs. Control*, s. 29.

³⁰⁷ LUDZ, Ursula: *Peter Christian Ludz 1931–1979*. Wiesbaden, Westdeutscher Verlag GmbH 1981, s. 28. Ludz byl často zván na přední univerzity v USA. Opakovaně přednášel např. na Kolumbijské univerzitě v New Yorku. Byl členem mnoha redakcí významných odborných časopisů, uvedme alespoň prestižní *Studies in Comparative Communism*.

univerzitě v Berlíně semináře o problematice behavioralismu a systémové teorii v politické vědě. Nezaostával tedy nikterak za převládajícími trendy v USA.³⁰⁸ Popularizoval aplikaci západních konceptů na „realitu“ „komunistických“ režimů s cílem oprostít se od dichotomického přístupu a metodologického sektářství v tehdejší sovětologii. Bylo to v době, kdy ani v Německu, ani v USA už několik let nepanovala supremace teorie totalitarismu, která svojí divergentní podstatou podobným snahám bránila. Jak podotkl Hans-Joachim Lieber, „*Aby se však Ludz mohl prokázat jako skutečný odborník, musel se nejprve vyrovnat s teorií totalitarismu vytvořenou německou emigrací a přijímanou též v Německé spolkové republice [...]*“.³⁰⁹ Jeho práce o NDR dnes nemají význam pouze pro zájemce o východoněmecké dějiny. Připomeňme slova Karla W. Deutsche, který prohlásil, že studium NDR nás může naučit mnoha věcem.³¹⁰

Konzultativní autoritarismus je typ režimu.³¹¹ Leitmotivem Ludzova bádání o NDR je snaha zachytit jeho dynamiku. Tématem se začal zabývat v době, kdy vnitřní proměny jednotlivých států východního bloku dávaly tušit, že statický koncept totalitarismu vylučující vnitřní změnu není univerzálním *nástrojem* pro pochopení kontinuity a proměny. Německá demokratická republika měla v rámci heterogenního východního bloku specifické postavení. Na rozdíl od ostatních sovětských satelitů se moc vládnoucí strany konsolidovala až po více než deseti letech existence státu. Důvodem byla především existence Spolkové republiky Německo jako vzoru, k němuž se východoněmečtí občané i politici často vztahovali.³¹² Ve druhé polovině padesátých let se ze strany SSSR vyskytovaly snahy NDR hospodářsky pozvednout, neboť kontakt východoněmeckých občanů se Západem a možnost srovnat životní úroveň vedly k odlivu kvalifikovaných pracovních sil do SRN. Na V. sjezdu v roce 1958 si SED stanovila odvážný cíl – předejít západní Německo ve spotřebě do roku 1961.³¹³

³⁰⁸ *Vita Academica* Petera Christiana Ludze In: *Tamtéž*, s. 80–136.

³⁰⁹ *Tamtéž*, s. 39.

³¹⁰ LUDZ, Peter Ch.: *The German Democratic Republic from the Sixties to the Seventies: A Socio-Political Analysis (Occasional Papers in International Affairs, 26)*. Harvard University, Center for International Affairs, November 1970.

³¹¹ Lze se domnívat, že Ludz pojem „režim“ chápal v eastonovském smyslu jako soubor formálních a neformálních omezení procesu, prostřednictvím něhož jsou autoritativně alokovány hodnoty. Srov. EASTON, David: *Theoretical Approaches to Political Support*. In: *Canadian Journal of Political Science*, roč. 9, č. 3 (1976), s. 437.

³¹² GLAEßNER, Gert-Joachim: *Der schwierige Weg zur Demokratie: vom Ende der DDR zur deutschen Einheit*. Opladen, Westdeutscher Verlag 1991, s. 43.

³¹³ LEMKE, Michael: *Die Berlinkrise 1958 bis 1963: Interessen und Handlungsspiel der SED im Ost-West-Konflikt*. Berlin, Akademie Verlag 1995, s. 54.

O dva roky později Ulbricht Chruščovovi musel přiznat, že „Überhol-Konzept“ ztroskotat.³¹⁴ Masový exodus občanů do Spolkové republiky, tedy zásadní vnitropolitický problém, vedení SED vyřešilo stavbou Berlínské zdi v srpnu 1961. Jen v roce 1960 opustilo stát 199 tisíc občanů NDR, v první polovině roku 1961 pak 103 tisíc.³¹⁵ Mario Frank k tomu podotkl, že se 13. srpna 1961 NDR podruhé narodila.³¹⁶ Poté, co režim zamezil odchodu kvalifikovaných pracovních sil, mohl konečně konsolidovat svoji moc a pustit se do modernizace hospodářství s cílem přiblížit se životní úrovni Spolkové republiky.³¹⁷ Ekonomická reforma (*Nový ekonomický systém plánování a řízení /NÖSPL/*) založená na materiální zainteresovanosti výrobců, samostatnosti podniků, vědeckém managementu a užívání ekonomických nástrojů namísto administrativních měla umožnit dosáhnout vyšší produktivity, růstu i kvality výroby a očekávalo se zvýšení efektivity investic.³¹⁸ Decentralizace hospodářství nutně znamenala důsledky pro stranickou a vládní politiku. Posun logiky fungování režimu Ludz popsal následovně:

„Totalitární moc se stane autoritářskou, když stranická elita implicitně či explicitně [...] přijme prvky industriální společnosti. Vědecký a technický pokrok uvolňuje síly spojené s konfliktem, jež mohou být pro zachování vládnoucího systému funkční či dysfunkční. Ekonomický pokrok podporuje funkční diferenciaci uvnitř politického vedení a dává vzniknout novým soupeřícím skupinám elit.“³¹⁹

Uvedené Ludzovo tvrzení je zakotveno v éře supremace teorie (teorií) modernizace. Její proponenti soudili, že důsledkem modernizace je zvýšená společenská komplexita projevující se například diferenciací společenských rolí, na níž politická sféra nevyhnutelně reaguje.³²⁰ Dochází k decentralizaci hierarchického řádu a k rozšíření počtu aktérů podílejících se na rozhodovacím procesu.³²¹ Apter dokonce hovořil o vzniku „pluralistických skupin“.³²²

³¹⁴ *Tamtéž*, s. 63.

³¹⁵ STARITZ, Dietrich: *Geschichte der DDR*. Frankfurt am Main, Suhrkamp 1996, s. 190.

³¹⁶ FRANK, Mario: *Walter Ulbricht: Eine Deutsche Biografie*. Berlin, Siedler Verlag 2001, s. 351.

³¹⁷ SCHROEDER, Klaus – ALISCH, Steffen: *Der SED-Staat: Partei, Staat und Gesellschaft 1949–1990*. München, Hanser 1998, s. 178.

³¹⁸ O principech reformy podrobně viz: FREIER, Udo – KOESTER, Otto – RUSSIAN, Pat: Economic and Social Reforms in the GDR. In: *New German Critique*, č. 2 (1974), s. 28–37.

³¹⁹ LUDZ, Peter Ch.: *The Changing Party Elite in East Germany*. Cambridge, The MIT Pr. 1972, s. 6.

³²⁰ APTER, David E.: *The Politics of Modernization*. Chicago: The University of Chicago Press 1965, s. 3, 56.

³²¹ *Tamtéž*, s. 394. Apter ostatně říká, že „pyramidové systémy“ jsou „extenzivně konzultativní“. *Tamtéž*, s. 93.

Výchozím bodem Ludzovy práce *Parteielite im Wandel* je odmítnutí konceptu totalitarismu. Autor tak činí z důvodů čistě metodologických. Z výše uvedené citace je zřejmé, že je ochoten s *pojmem* pracovat, odmítá však totalitarismus jako výzkumnou strategii: „Vzhledem k tomu, že kognitivní a hodnotící funkce jsou v konceptu totalitarismu téměř vždy neodmyslitelně spojeny, musí být teoreticky založená empirická analýza nekriticky používající tento koncept odmítnuta.“³²³ Tvrdil také, že „weberovský ideální typ nemůže být podrobován empirické verifikaci“.³²⁴ Odmítal tedy pojímat totalitarismus jako „teorii“ či „model“ vysvětlující fungování režimů sovětského typu ve své „totalitě“; zároveň však neusiloval o konstrukci „alternativní“ *komplexní* teorie.³²⁵ Svůj koncept vyvodil induktivně na základě studia proměn organizace, elit³²⁶ a ideologie³²⁷ východoněmeckého režimu. Výzkum organizace Ludz nepojal jako „tradiční“ institucionální analýzu. Hlavním tématem jeho díla je zhodnocení zavedení výstavby stranické struktury podle „výrobního principu“ (podrobně viz níže). Nečiní tak pouhým popisem nových institucí, nýbrž zejména zachycením změn *fungování* politického procesu – nastolování agendy, rozhodování a implementace usnesení mocenského centra. Organizaci Ludz pojímá jako *system*.³²⁸ Svoji analýzu tedy rámuje inkluzivním modelem z vyšší hladiny abstrakce. K analýze systému podotýká:

„Analýza politického systému definuje stranu jako systém politických interakcí mezi různými sociopolitickými skupinami. Přestože jsou založeny na fenoménech zkoumaných v západních parlamentních společnostech, lze koncepty ‚politické interakce‘ a ‚politické skupiny‘ v tomto kontextu používat, neboť politické skupiny,

³²² *Tamtéž*, s. 447. Tento předpoklad o důsledcích modernizace není v komparativní politické vědě ojedinělý. Z významných osobností oboru s ním pracoval například Guillermo O'Donnell, který ve svém důležitém díle *Modernization and bureaucratic-authoritarianism* razil tezi, že socioekonomický růst vede k politické pluralizaci, nikoliv nutně k demokratizaci. Srov. O'DONNELL, Guillermo A.: *Modernization and bureaucratic-authoritarianism: studies in South American politics*. Berkeley, Institute of International Studies, University of California 1979, s. 7.

³²³ *Tamtéž*, s. 15. Ludz v knize odkazuje na mnoho klasiků – teoretiků totalitarismu, zejména však na Friedrichovu a Brzezinského práci *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*.

³²⁴ *Tamtéž*, s. 16.

³²⁵ LUDZ, P. Ch.: *The Changing Party Elite in East Germany*, s. 25.

³²⁶ Politickou elitou v širokém smyslu slova myslí vedoucí kádry v SED, vedoucí funkcionáře aparátů státu, hospodářství, zemědělství, masových organizací, vojsko a kulturní pracovníky. Do politické elity v užším smyslu patří vrcholní funkcionáři stranického aparátu. LUDZ, P. Ch.: *The Changing Party Elite in East Germany*, s. 49.

³²⁷ Ludz pojímá ideologii jako „akční program“, nikoliv jako doktrínu. Srov. *Tamtéž*, s. 60.

³²⁸ *Tamtéž*, s. 28–29.

*keré na sebe právě tak uvnitř vzájemně působí, je možné rozlišit i v neparlamentních industriálních společnostech.*³²⁹

Ludz problematizoval představu režimu sovětského typu jako struktury, v níž probíhá tok myšlenek, požadavků a moci výhradně shora dolů. Při pojmenování konceptu se Ludz nechal ovlivnit Rensisem Likertem, který ve své knize *New Patterns of Management* z roku 1961 popisoval různé typy organizačních systémů. Konzultativní typ, situovaný mezi „autoritativními“ (*authoritative*) a „participativními“ systémy, se vztahuje k mechanismu připouštějícímu nižší stupně struktury k diskusi s vyššími stupni.³³⁰ Elementy konzultativního managementu Ludz od zavedení reformy v roce 1963 pozoroval v různých sektorech východoněmeckého státu, hospodářství a vládnoucí strany.³³¹ Analyzoval však zejména tři oblasti: 1) vznik nových politických a byrokratických institucí; 2) obrat v kádrové politice; 3) proměny fungování pléna ÚV SED.

Náznaky proměn v rámci všech tří zmíněných oblastí jsou pozorovatelné již na říjnovém zasedání ÚV SED v roce 1962, kde došlo ke svolání VI. sjezdu SED.³³² Jednou z hlavních postav zasedání byl Günter Mittag, vycházející hvězda východoněmecké politiky, který ve svém referátu prodchnutém úvahami o využití výdobytků vědeckotechnické revoluce anticipoval mnohé budoucí proměny společnosti a politiky:

*„Značný technický pokrok ve světě a zostřený boj v ekonomické soutěži s kapitalismem nastavují nová měřítká pro vědecko-technický rozvoj ve všech oblastech hospodářství.*³³³

Mittag také představil jednu ze stěžejních tezí budoucí ekonomické reformy:

³²⁹ *Tamtéž*, s. 29.

³³⁰ LIKERT, Rensis: *New Patterns of Management*. New York, McGraw-Hill 1961, s. 87–88. Typologii byrokratických systémů popularizoval Alfred G. Meyer, který Likertovu kategorii „vykořisťovatelského“ autoritarismu přiřadil ke Stalinově vládě. „Benevolentní“ a „konzultativní“ autoritarismy použil pro popis vlády poststalinové. MEYER, A. G.: *The Soviet Political System: An Interpretation*, s. 243.

³³¹ LUDZ, P. Ch.: *The Changing Party Elite in East Germany*, s. 42.

³³² Ještě předtím však Ulbricht psal Chruščovovi: „Zamýšlíme svolat VI. sjezd SED od 8. do 12. ledna 1963. Žádáme o názor prezidia ÚV KSSS, zda je tento termín z hlediska Vašich dispozic možný.“ *SAPMO – BArch*, ZPA, DY 30/3288 (Büro Ulbricht), Telegramm an den ersten Sekretär des ZK des KPdSU Genossen N. S. Chruschtschow, list 21.

³³³ *SAPMO – BArch*, ZPA, DY 30/IV 2/1/281, list 18.

„V této souvislosti politbyro během porad o plánu diskuse znovu zdůraznilo rozhodující roli VVB [Vereinigung Volkseigener Betriebe] při plánování a řízení průmyslových odvětví. V minulosti někteří soudruzi zastávali názor, že VVB hrají pouze vedlejší roli a že oddělení národohospodářské rady musí přímo řídit stále více a více podniků. Tyto názory je třeba korigovat.“³³⁴

Generální tajemník Walter Ulbricht ve svém příspěvku mimo jiné předjímal zavedení „výrobního principu“ a obrat v kádrové politice, k němuž došlo na nastávajícím stranickém sjezdu:

„Je jasné, že kádrová politika ve straně podléhá změnám. To znamená, že část nejmladších soudruhů – stranických funkcionářů – je nutné poslat na průmyslové školy, aby jim bylo zajištěno odborné a politicky správné řízení stranické práce.“³³⁵

Připomíná-li se dnes VI. sjezd SED v roce 1963, uvádí se nejčastěji Ulbrichtovo volání po příchodu profesionálů do řídicích funkcí v politice a hospodářství.³³⁶ První tajemník ÚV SED si byl vědom toho, že ekonomická reforma není dobře proveditelná se starými funkcionáři.³³⁷ Obrat v Ulbrichtově personální politice se projevil při volbě vedení, jež se uskutečnila na 1. zasedání ÚV SED dne 21. ledna 1963, během posledního dne sjezdu.³³⁸ Před plénem byla zdůrazněna erudice nových lidí:

„Rád bych učinil několik poznámek na vysvětlenou. V návrzích vycházíme z toho, že je nutné zvýšit počet soudruhů, kteří jsou odborníky a mají rozsáhlé expertní znalosti z oblasti hospodářství. V obsazení politbyra musíme tedy zohledňovat, že ten či onen bude členem politbyra, je či bude předsedou plánovací komise, předsedou národohospodářské rady, tajemníkem ústředního výboru, jenž bude do budoucna v politbyru řídit byro pro průmysl, nebo tajemníkem ústředního výboru, který bude v

³³⁴ *Tamtéž*, list 42.

³³⁵ *Tamtéž*, list 120.

³³⁶ LUDZ, P. Ch.: *The Changing Party Elite in East Germany*, s. 10.

³³⁷ FRANK, M.: *Walter Ulbricht: Eine Deutsche Biografie*, s. 355.

³³⁸ Ústřední výbor zvolil čtrnáctičlenné politbyro (Friedrich Ebert, Paul Fröhlich, Otto Grotewohl, Kurt Hager, Erich Honecker, Bruno Leuschner, Hermann Matern, Erich Mückenberger, Alfred Neumann, Albert Norden, Willi Stoph, Walter Ulbricht, Paul Verner, Herbert Warnke), devět kandidátů politbyra (Erich Apel, Hermann Axen, Karl-Heinz Bartsch, Georg Ewald, Gerhard Grüneberg, Werner Jarowinsky, Günter Mittag, Margarete Müller, Horst Sindermann) a šest tajemníků ÚV SED (Gerhard Grüneberg, Kurt Hager, Erich Honecker, Günter Mittag, Albert Norden, Paul Verner).

*politbyru vést byro pro zemědělství, a že ten či onen pravděpodobně bude navržen na místo předsedy zemědělské rady.*³³⁹

Hned po sjezdu padlo rozhodnutí o výstavbě stranické struktury podle výrobního principu. Dne 29. ledna 1963 politbyro ÚV SED schválilo dokument *Změna způsobu práce ÚV při řízení podle výrobního principu*,³⁴⁰ podle něhož se ve straně mělo skoncovat s „překonányými byrokratickými metodami“. Nejdůležitějším stranickým orgánem v pojetí dokumentu zůstávalo *politbyro ÚV SED*, které se i nadále mělo zabývat „*všemi základními otázkami politiky strany, vedení státu a hospodářství*“.³⁴¹ *Sekretariátu ÚV SED* jako doposud náleželo řízení „*běžné práce, zejména výběr kádrů a organizace kontroly plnění usnesení ústředního výboru v krajích a okresech*“.³⁴² Pro realizaci „výrobního principu“ bylo nově zřízeno *byro pro průmysl a stavebnictví (Büro für Industrie und Bauwesen)*³⁴³ a *byro pro zemědělství (Büro für Landwirtschaft)* pro řízení stranické práce v těchto sektorech. V případě obou orgánů zodpovědných politbyru se počítalo s vysokou mírou pravomocí a autonomie. Úkolem prvně jmenovaného nového byra byla kontrola činností stranických organizací v ústředních státních orgánech, základních organizací kombinátů (VVB), podnicích a institutech. Zřízením byr došlo k zásadní změně vztahů v ústředním stranickém aparátu. Do gesce nového byra pro průmysl a stavebnictví spadal dohled nad činnostmi oddělení odborů a sociální politiky a celkem šesti oddělení hospodářských. Byru pro zemědělství bylo podřízeno oddělení zemědělské. Nadto vzniklo šest komisí ÚV – agitační, ideologická, zahraničněpolitická, západní, mládeže a ženská. Z hlediska restrukturalizace stranických orgánů byla důležitá zejména druhá a třetí jmenovaná. Ideologická komise, které podléhaly oddělení věd, propagandy, kultury a lidového vzdělávání, měla za úkol připravovat usnesení pro politbyro a pro sekretariát.³⁴⁴ Zahraničněpolitické komisi vedené Hermannem Axenem podléhalo vlivné oddělení mezinárodních vztahů. Zbývajících třináct oddělení zůstalo i po zřízení byr a komisí

³³⁹ *SAPMO – BArch, ZPA, DY 30/IV 2/1/287, list 5. Stenografische Niederschrift der 1. Tagung des Zentralkomitees der SED am Montag, dem 21. Januar 1963 im Hause des ZK, Plenarsaal.*

³⁴⁰ *SAPMO – BArch, ZPA, DY 30/J IV 2/2/865 (Politbüro).*

³⁴¹ *Tamtéž, list 7.*

³⁴² *Tamtéž.*

³⁴³ V byru měli zasedat kromě Güntera Mittaga (vedoucího) a Wenera Jarowinského, kandidátů politbyra ÚV SED, též vedoucí pracovní skupiny výzkumu a technického rozvoje ÚV SED, vedoucí hospodářských oddělení ÚV SED, člen agitační komise ÚV SED, zástupce vedoucího oddělení propagandy ÚV SED, vedoucí byra pro průmysl a stavebnictví při spolkovém představenstvu odborů (FDGB), tajemník ústřední rady Svobodné německé mládeže (FDJ), zástupce státního tajemníka pro vysoké školství, prezident patentového úřadu a prezident německého zkušebního úřadu. *SAPMO – BArch, ZPA, DY 30/IV A 2/5/2 (Abteilung Parteiorgane)* nečíslováno.

³⁴⁴ *SAPMO – BArch, ZPA, DY 30/J IV 2/2/865 (Politbüro), listy 11–12.*

podřízeno sekretariátu.³⁴⁵ Restrukturalizaci prodělala také nižší patra stranické výstavby – byra a komise vznikaly též na krajské a okresní úrovni. Již dříve došlo k decentralizaci rovněž ve státním aparátu. Nově byly zřízeny národohospodářská rada (*Volkswirtschaftsrat*) a zemědělská rada (*Landswirtschaftsrat*), jež společně se státní plánovací komisí kooperovaly při tvorbě plánů; ve vztahu k výrobě nabyly řídicí funkce.³⁴⁶

Přibližně rok po schválení zavedení „výrobního principu“ se vedení strany k problematice institucionálních změn vrátilo a projednalo dokument s názvem *Opatření k dalšímu zdokonalení řízení stranické práce podle výrobního principu*. Přijaté dílčí úpravy dávají tušit, že členové politbyra hodlali v nastartované transformaci systému nadále pokračovat. Nově se při politbyru zřizovala komise pro stranické a organizační otázky. Ta měla za úkol zabývat se problémy spojenými se zaváděním reforem a jednotlivá opatření předávat k posouzení členům politbyra: „Komise koordinuje veškeré stranické a organizační otázky, které je třeba řešit kvůli jednotnému řízení stranických organizací v průmyslu a zemědělství, stejně jako ve všech oblastech mimo materiální produkci, zvláště však v těch národohospodářsky významných.“³⁴⁷ Komise byla relativně nezávislá, neměla však pravomoc řídit nižší orgány. Nicméně se počítalo s tím, že při zpracovávání materiálů pro nejvyšší vedení bude úzce spolupracovat s funkcionáři z krajských, okresních a základních stranických organizací.³⁴⁸

Součástí tehdejších úvah bylo zvětšení významu výše popsaného byra pro průmysl a stavebnictví a byra pro zemědělství. Zejména prvně jmenovaný orgán prokázal v řízení svých resortů důležitou úlohu, což reflektovali i sami jeho členové. Na jedné z porad orgánu bylo konstatováno, že jeho vytvořením začala „kvalitativně nová úroveň stranické práce“³⁴⁹ ve smyslu překonání „starých“ pracovních metod. I badatel musí tomuto hodnocení dát za pravdu. Byro se skutečně stalo v nových podmínkách nepostradatelným orgánem, v jehož činnosti nelze přehlédnout zřetelný *konzultativní* prvek. Usilovalo o vytvoření platformy pro střetávání a diskuse vedoucích straníků s funkcionáři ze státní správy a podniků. Podle všeho

³⁴⁵ *Tamtéž*, list 14.

³⁴⁶ *Tamtéž*, listy 48–53. Grundsätze der Arbeit des Ministerrates für die Planung und Leitung der Volkswirtschaft.

³⁴⁷ *SAPMO – BArch*, ZPA, DY 30/J IV 2/2/918 (Politbüro), list 6.

³⁴⁸ *Tamtéž*, list 7.

³⁴⁹ *SAPMO – BArch*, ZPA, DY 30/IV A 2/ 6.01/2 (Büro für Industrie und Bauwesen), list 2. Auswertung der 2. Tagung des ZK auf der Grundlage der Beratung des Büros für Industrie und Bauwesen mit allen politischen Mitarbeitern für die weitere Arbeit der Abteilung.

orgán fungoval jako kanál toku požadavků „zdola“ do stranického centra. Konzultativní prvek se v centru projevil decentralizací a zapojením vyššího počtu funkcionářů do činností, jež byly původně v gesci omezeného počtu lidí a orgánů. Na nižších patrech struktury lidé dostali alespoň omezenou možnost participovat při nastolování agend a diskusích před rozhodnutím institucí v centru.

Vznik nových institucí bychom jen stěží mohli chápat jako výraz pluralizace či disperze moci, pokud by se jednalo pouze o formální debatní kluby. Dostávám se tím zpátky k výzkumné otázce a předběžné hypotéze o roli kádrové politiky v procesu režimní proměny. Jak prohlásil Thomas H. Rigby, systém nomenklatury (seznam funkcí, do nichž je člověk jmenován rozhodnutím příslušného stranického orgánu)³⁵⁰ je „jedním z hlavních konstituujících elementů sovětského společensko-politického řádu“.³⁵¹ Matthias Wagner soudí, že charakter výkonu moci je dán rozsahem, množstvím a propojením nomenklatury.³⁵² Jak se v institucionální decentralizaci transformovala východoněmecká kádrová politika?

V rámci diskuse o východoněmecké reformě na danou oblast můžeme nahlížet nejen jako na rozhodující mocenský nástroj k ovládnutí společnosti. V popisované době si totiž strana začala uvědomovat potřebu erudovaných kádrů a personální politika tak nadále nemohla být založena pouze na třídním hledisku.³⁵³ Otázky spojené se vzděláváním³⁵⁴ členové byra pro průmysl řešili velmi často; dokonce to bylo jednou z jejich hlavních povinností.³⁵⁵

³⁵⁰ VOSLENSKY, Michael: *Nomenklatura: Anatomy of the Soviet Ruling Class*. London, The Bodey Head 1984.

³⁵¹ RIGBY, Thomas H.: Staffing USSR Incorporated: The Origins of the Nomenklatura System. In: *Soviet Studies*, roč. 40, č. 4 (1988), s. 523.

³⁵² WAGNER, Matthias: *Ab morgen bist du Direktor: das System der Nomenklaturkader in der DDR*. Berlin, Edition Ost 1998, s. 16.

³⁵³ Příkladem snahy o zapojení lidí do politiky může být rozhodnutí o zkrácení kandidátské lhůty na členství v SED na jeden rok. Srov. LUDZ, Peter Ch.: *Die DDR zwischen Ost und West. Politische Analysen 1961 bis 1976*. München, C. H. Beck 1977, s. 88; *SAPMO – BArch*, ZPA, DY 30/2047 (Büro Honecker), list 43. Redemanuskript auf dem 6. Parteitag des SED (5. Verhandlungstag).

³⁵⁴ Kupříkladu dne 18. března 1964 byro projednávalo počty uchazečů na vysoké školy (*Hoch- und Fachschulen*). Bylo konstatováno, že za současného stavu se nejspíše nepodaří zajistit, aby byl do období let 1969 a 1970 k dispozici přiměřený počet vědecko-technicky vzdělaných kádrů. Počet vysokoškolských studentů měl vzrůst z 22.300 v roce 1963 na plánovaných 26.200 v roce 1970. Počet studentů filozofie, historických, jazykových, uměleckých a hudebních věd měl ve stejných letech klesnout z 5.200 na 3.400. *SAPMO – BArch*, ZPA, DY 30/IV A 2/ 6.01/106 (Büro für Industrie und Bauwesen), listy 28–29, 165, 174.

³⁵⁵ *SAPMO – BArch*, ZPA, DY 30/IV A 2/ 6.01/20 (Büro für Industrie und Bauwesen), listy 124–125. Lektion. Das Wesen der Beschlüsse über die Parteiarbeit nach dem Produktionsprinzip; *SAPMO – BArch*, ZPA, DY

V roce 1963 nové orgány získaly svoje kádrové pořádky. Tento fakt znamenal, že Ulbrichtovo vedení nevytvářelo pouhé zdání decentralizace, nýbrž že počítalo s důležitou úlohou byr a komisí. V tabulce č. 1 uvádím vývoj strukturace nomenklatury jednotlivých orgánů ÚV SED v letech 1961, 1963 a 1968.

Tab. 1 Nomenklatura ÚV SED v letech 1961, 1963 a 1968.

	1961	1963	1968
Sjezd SED	180	205	206
Plénum ÚV SED	14	189	14
Politbyro ÚV SED	579	355	349
Sekretariát ÚV SED	2 884	1 808	2 248
Kádrová komise ³⁵⁶	1 030	1 383	1 565
Ideologická komise	-	262	-
Byro pro průmysl	-	314	-
Byro pro zemědělství	-	260	-
Celkem	4 687	4 770 ³⁵⁷	4 382

Zdroj: *SAPMO – BArch*, ZPA, DY 30/J IV 2/2/745 (Politbüro), listy 22–24 (údaje z roku 1961); *SAPMO – BArch*, ZPA, DY 30/J IV 2/2/890 (Politbüro), listy 17–157 (údaje z roku 1963); PB 6. 8. 1963; *SAPMO – BArch*, ZPA, DY 30 /IV A 2 /11/4 (Abteilung für Kaderfragen), list 369 (údaje z roku 1968).

O významu nových politických orgánů svědčí nejen počet, ale také důležitost funkcí, které spadaly do jejich nomenklatur. Nejvlivnější ze tří těles – byro pro průmysl a stavebnictví –

30/IV A 2/ 6.01/105 (Büro für Industrie und Bauwesen), Kaderprogramm für die Parteiarbeiter auf den Gebieten der Industrie, des Bauwesens, des Verkehrswesens und des Handels bis 1970.

³⁵⁶ Složení šestičlenné kádrové komise je s ohledem na naše téma velmi zajímavé. Patřili do ní člen politbyra ÚV SED Erich Honecker, vedoucí oddělení pro kádrové otázky Fritz Müller, vedoucí oddělení stranických orgánů Horst Dohlus, zástupce vedoucího byra pro průmysl a stavebnictví Hermann Pöschel, zástupce vedoucího byra pro zemědělství Bruno Kiesler a zástupce vedoucího ideologické komise politbyra Hannes Hörnig. *SAPMO – BArch*, ZPA, DY 30/J IV 2/2/890 (Politbüro), list 17.

³⁵⁷ K 1 540 funkcím podle nomenklatury přidávala svá stanoviska příslušná oddělení ÚV, příležitostně také krajská stranická vedení či kontrolní a revizní komise. *SAPMO – BArch*, ZPA, DY 30/J IV 2/2/890 (Politbüro), listy 17–157.

dostalo pravomoc rozhodovat či spolurozhodovat o jmenování tak významných funkcionářů, jako byli například členové delegace v RVHP, ředitelé některých vzdělávacích zařízení, vedoucí funkcionáři aparátu národohospodářské rady, ředitelé významných východoněmeckých podniků (například VEB [*Volkseigenen Betrieben*] Kombinat „Schwarze Pumpe“, VEB Erdölverarbeitungswerk Schwedt, VEB Leuna-Werke „Walter Ulbricht“, VEB Chemische Werke Buna, VEB Atomkraftwerk I Neuglobsow, Bez. Potsdam), straničtí organizátoři ÚV SED v podnicích,³⁵⁸ vedoucí hospodářských oddělení velvyslanectví, funkcionáři odvětvových ministerstev aj.

Cílem reformy samozřejmě bylo zefektivnit fungování klíčového mocenského nástroje režimu sovětského typu. Vedoucí činitelé režimu si však byli vědomi skutečnosti, že pro zvládnutí ekonomických cílů se „vrchol pyramidy“ bude muset vzdát ambice komplexně řídit celou společnost, která se navíc vlivem modernizace stávala čím dál složitější. Zaváděné reformy vtáhly lidi zespu do nejvyšší politiky. Výrazem toho může být atmosféra 5. zasedání ÚV SED v únoru 1964. Jednání, na němž Walter Ulbricht prezentoval výsledky ročního procesu decentralizace, se kromě 182 členů a kandidátů ÚV zúčastnilo kolem 750 hostů. Mezi nimi byli funkcionáři z krajů, pracovníci státního aparátu, generální ředitelé VVB a lidé z vědeckých institucí.³⁵⁹ I v tom můžeme spatřovat náznak konzultativního principu a jisté „pluralizace“ východoněmeckého režimu.³⁶⁰

Můžeme shrnout, že „detotalitarizace“ (nezbývá, než použít tento pojem) a nástup konzultativního autoritarismu v NDR byl doprovázen střídmou změnou systému kádrové politiky. Týkala se 1) rozsahu (ještě v polovině padesátých let kádrový pořádek ÚV SED obsahoval kolem sedmi tisíc míst),³⁶¹ 2) distribuce personálního rozhodování mezi instituce a

³⁵⁸ Straničtí organizátoři působící v úzké spolupráci s krajskými byry pro průmysl a stavebnictví měli v popisované době za úkol zejména kontrolovat realizaci usnesení centra ve stranických organizacích VVB. *SAPMO – BArch, ZPA, DY 30/IV A 2/ 6.01/103* (Büro für Industrie und Bauwesen), listy 292–294. Grundsätze der Arbeit der Parteiorganisatoren des ZK bei den VVB und BMK, insbesondere zur Erhöhung ihrer Verantwortung und zur Abstimmung ihrer Tätigkeit mit den Büros für Industrie und Bauwesen der Bezirksleitungen.

³⁵⁹ *SAPMO – BArch, ZPA, DY 30/ IV 2/1/310* (Zentralkomitee). Arbeitsprotokoll Protokoll Nr. 5 der Tagung des Zentralkomitees vom 3. bis 7. Februar 1964.

³⁶⁰ Příchod Leonida Brežněva do nejvyšší stranické funkce v SSSR v říjnu 1964 však znamenal zpomalení a postupné přehodnocení reformy. Východoněmecký režim se pozvolna vrátil k centralizaci: Nejprve byla zrušena národohospodářská rada a v roce 1966 rovněž stranická byra, která byla institucionálním výrazem „konzultativního“ řízení státu a ekonomiky.

³⁶¹ WAGNER, M.: *Ab morgen bist du Direktor: das System der Nomenklaturkader in der DDR*, s. 56.

3) pojetí nomenklaturních kádru v podmínkách modernizace, industrializace a vědeckotechnické revoluce.

Na rozdíl od východoněmeckých snah, jež byly omezeny převážně na byrokratické instituce z výrobní sféry, se v Československu setkáváme s mnohem pestřejší paletou emancipačních projevů. Poznatky o východoněmeckém konzultativním autoritarismu mě dovedly ke třem očekáváním, jež zpřesňují pracovní hypotézu formulovanou v úvodu:

- 1) Zkoumání vlivu vědeckotechnické revoluce, modernizace a vazby ekonomické reformy na kádrovou politiku v československých podmínkách může podhalit podobnosti s východoněmeckým případem.
- 2) Radikální pluralizace režimu v ČSSR během roku 1968 musela být doprovázena zásadním rozchodem se sovětským modelem systému nomenklatury.
- 3) Proces „normalizace“ (který Skilling označil za návrat ke kvazi-totalitarismu)³⁶² lze nahlížet prizmatem (znovu)nastolení sovětského systému kádrové politiky.

Tyto tři body předurčují selekci pramenů a jsou kritériem pro výběr oblastí zájmu v následujících čtyřech kapitolách.

³⁶² SKILLING, H. Gordon: Sixty-Eight in Historical Perspective. In: *International Journal*, roč. 33, č. 4 (1978), s. 695.

Část II

3. Nomenklatura mezi vědou a politikou: Proměny „Novotného režimu“

Patnáctileté období, během kterého Antonín Novotný zastával nejvyšší stranickou funkci, Gordon Skillling popsal pomocí výše představené typologie jako vývoj od *kvazi-totalitarismu*, přes jeho recidivu po krátké etapě *konzultativního autoritarismu*³⁶³ k *demokratizujícímu a pluralistickému autoritarismu*.³⁶⁴ Pro označení takto dynamického období je pojem „Novotného režim“ vlastně neúčinný. Do (znovuobnovené) funkce³⁶⁵ prvního tajemníka ÚV KSČ Novotný nastupoval v roce 1953 jako outsider; prezident Antonín Zápotocký počítal se supremací orgánů státu (a úřadu prezidenta) nad stranickým aparátem. Svojí představu o dělbě moci opíral jednak o uměnění vlivu stranického aparátu po odchodu Rudolfa Slánského,³⁶⁶ tak i o tehdejší mocenské poměry v Sovětském svazu – po smrti Stalina se na krátkou dobu moc přesunula k předsedovi vlády Malenkovovi.³⁶⁷ Velmi záhy však došlo k oslabení jeho moci na úkor stranického šéfa Chruščova. Pod Chruščovovým vedením se na jaře roku 1954 konala tzv. moskevská arbitráž, na níž bylo československé delegaci vysvětleno, jak se má správně chápat a uplatňovat vedoucí úloha strany.³⁶⁸ Neformální politické instituce režimu sovětského typu byly v ČSR konsolidovány vítězem mocenského sporu – Antonínem Novotným (jenž byl konvenčně hodnocen jako neschopný, nezkušený a neznalý)³⁶⁹ – dlouho po únorovém převratu.³⁷⁰ Sám pak plně využíval všech možností a prostředků, které mu

³⁶³ SKILLING, H. Gordon: Leadership and Group Conflict in Czechoslovakia. In: FARRELL, R. Barry (ed.): *Political Leadership in Eastern Europe and the Soviet Union*. London, Butterworths 1970, s. 279.

³⁶⁴ SKILLING, H. G.: Group Conflict and Political Change, s. 216–217. V jiném svém textu Skillling hovořil o tranzici z „*vysoce autoritářského systému k modifikované formě pluralismu*“. Srov. SKILLING, H. G.: Sixty-Eight in Historical Perspective, s. 683.

³⁶⁵ V roce 1953 s odchodem Rudolfa Slánského do vlády funkce generálního tajemníka ÚV KSČ zanikla.

³⁶⁶ Srov. KAPLAN, Karel: *Kronika komunistického Československa: Doba tání 1953–1956*. Brno, Barrister & Principal 2005, s. 66.

³⁶⁷ *Tamtéž*.

³⁶⁸ *Tamtéž*, s. 115–118.

³⁶⁹ Srov. KAPLAN, Karel: *Antonín Novotný: Vzestup a pád „lidového“ aparátčika*. Brno: Barrister & Principal 2011, s. 9.

³⁷⁰ Aplikace sovětského modelu politického systému trvalo v Československu dlouho. Připomeňme, že v září 1951, tedy více než tři roky po uchopení moci, připravil Klement Gottwald pro sovětské poradce sadu patnácti otázek týkajících se struktury, organizace a funkcí stranického aparátu a jeho orgánů. Gottwald takto reagoval na spory ohledně nevyjasněného postavení strany v politickém systému. Srov. KAPLAN, Karel: *Aparát ÚV KSČ v letech 1948–1968: studie a dokumenty*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1993, s. 62.

ovládání rozsáhlého stranického aparátu dávalo. Zejména ve druhé polovině padesátých let bránil využití potenciál ke změně kursu daný výsledky XX. sjezdu KSSS. První fáze destalinizace se omezila na opatrnou vnitrostranickou debatu a na odvolání Alexeje Čepičky ze stranických a státních funkcí.³⁷¹ Výrazem rozpačitosti československé destalinizace byla také činnost a závěry Barákovy „rehabilitační“ komise činné v letech 1955 až 1957, která s přispěním Novotného nepřinesla závěry umožňující revizi vykonstruovaných rozsudků.³⁷²

Opětovná kritika stalinismu pronesená Chruščovem na XXII. sjezdu KSSS v roce 1961³⁷³ měla odezvu i u těch, kteří dosud neakceptovali nutnost změny po XX. sjezdu. Tak i v Československu se sedmiletým zpožděním dochází k diskusi o tzv. kultu osobnosti. Hlavním předpokladem „vyrovnání se“ s některými procesy 50. let byl odchod lidí spojených s jejich vykonstruováním. Odvoláním ministra vnitra Rudolfa Baráka v roce 1961³⁷⁴ započala opožděná „destalinizace“ a generační obměna na nejvyšších stranických a státních postech. Do významných politických funkcí se po XII. sjezdu KSČ pozvolna dostali lidé, kteří nebyli přímo spojeni s budováním režimu v jeho „zakladatelském období“. Proces rehabilitací (viz níže) umožnil „restart“ politických kariér některých dříve vězněných významných komunistů (např. Gustáv Husák, Josef Smrkovský) a především donutil politiky zodpovědné za jejich věznění, aby uvolnili svá místa mladší generaci. V roce 1963 se z nižších stranických a státních pozic přesouvají na vrchol mocenské pyramidy budoucí aktéři pražského jara (např. Alexander Dubček, Čestmír Císař) i strůjci jeho potlačení (např. Drahomír Kolder, Antonín Kapek). Mnozí představitelé této generace zůstanou ve svých funkcích prakticky až do konce osmdesátých let (např. Jozef Lenárt, Lubomír Štrougal).

S desetiletým odstupem po smrti Gottwalda byl tento spor reflektován dne 1. dubna 1963 předsednictvem ÚV KSČ. Pro zajímavost zde uvádím úryvek ze stenografického záznamu: Viliam Široký: „Jednu dobu byla společná zasedání předsednictva ÚV KSČ a vlády. Dokonce tam seděli 2 zapisovatelé. Zápotocký jako předseda vlády a Gottwald řídil.“ Antonín Novotný: „To bylo v roce 1952 a krátkou dobu. Soudruh Gottwald onemocněl a Zápotocký řídil z pověření Gottwalda politický sekretariát. Jednání se přeneslo na vládu.“ Viliam Široký: „Sovětské soudruzi to kritizovali. Říkali: Jaké jsou to u vás poměry, že je společné zasedání předsednictva strany a předsednictva vlády?“ Srov. NA, f. 02/1, sv. 13, arch. j. 15, b. 2, s. 24/1.

³⁷¹ KAPLAN, K.: *Kronika komunistického Československa: Doba táni 1953–1956*, s. 373–411.

³⁷² KAPLAN, K.: *Antonín Novotný: Vzestup a pád „lidového“ aparátčika*, s. 84.

³⁷³ Srov. MEDVEDEV, Roy, A. – MEDVEDEV, Zhores A.: *Khrushchev: The Years in Power*. London, Oxford University Press 1977, s. 146.

³⁷⁴ V dubnu 1962 byl Barák nepodmíněně odsouzen ve vykonstruovaném procesu. V roce 1968 byl rozsudek zrušen jako nezákonný. Srov. KOCIAN, Jiří: Kausa ambiciózního ministra aneb Pád Rudolfa Baráka. In: KOCIAN, Jiří – PERNES, Jiří – TŮMA, Oldřich (eds.): *České průšvihy: aneb Prohry, krize, skandály a aféry českých dějin let 1948–1989*. Brno, Barrister & Principal 2004, s. 270–271.

Demolice Stalinova obřího pomníku v Praze v říjnu a v listopadu 1962 symbolicky odstartovala uvolňování poměrů ve straně i ve společnosti. Na poslední listopadové schůzi se politické byro ÚV KSČ (od XII. sjezdu předsednictvo) usneslo, aby bylo téma prošetření procesů nastoleno ve zprávě nadcházejícího XII. sjezdu. Ústřední výbor dostal za úkol přijmout do tří až čtyř měsíců závěry k působení „kultu osobnosti“; ministr vnitra Lubomír Štrougal měl dle usnesení provést opatření proti těm pracovníkům ministerstva, kteří se na nezákonných metodách podíleli.³⁷⁵ Na stejné schůzi PÚV schválilo detailní časový plán sjezdu³⁷⁶ a jeho kádrovou přípravu.³⁷⁷

XII. sjezd KSČ byl takřka k nerozeznání od předešlých – probíhal zcela bezkonfliktně podle předem stanoveného rozvrhu. Důležitější byla rozhodnutí učiněná před jeho konáním: Plných 40 % dosavadních členů a kandidátů ÚV nebylo sjezdu doporučeno k opětovné volbě;³⁷⁸ ze svých funkcí navíc museli odejít někteří zkompromitovaní funkcionáři. V novém předsednictvu ÚV KSČ se již neobjevil Pavel David, znovuzvolen nebyl ani kandidát PÚV Bruno Köhler (jenž však prozatím zůstal ve funkci tajemníka ÚV KSČ a člena SÚV). Kandidáty předsednictva byli zvoleni Antonín Kapek a tajemník ÚV KSČ Alexander Dubček. Novými členy PÚV se stali předseda Slovenské národní rady Jozef Lenárt a dosavadní kandidát politického byra Drahomír Kolder.³⁷⁹ Posledně jmenovaný byl důležitým protagonistou následujících měsíců. Kolder předsedal komisi pro prošetření politických procesů v období 1949–1954,³⁸⁰ jejíž závěry byly jedním ze spouštěčů generační obměny.³⁸¹

Výsledky práce Kolderovy komise předsednictvo projednalo dne 26. března 1963. Čtení výsledné zprávy muselo být pro některé přítomné členy vedení obzvlášť napínavé. Kromě detailního popisu praktik používaných při vyslýchání Slánského a ostatních

³⁷⁵ NA, f. 02/1, sv. 370, arch. j. 465, b. 0, list 41. Výsledky přešetření nejdůležitějších politických procesů proti osobám, které zastávaly význačné politické funkce.

³⁷⁶ NA, f. 02/1, sv. 370, arch. j. 465, b. 5, Organizační příprava XII. sjezdu KSČ.

³⁷⁷ *Tamtéž*, b. 6, Kádrová příprava XII. sjezdu KSČ.

³⁷⁸ *Tamtéž*, b. 6, Příloha III, Kádrová příprava ústředního výboru a ústřední kontrolní a revizní komise pro XII. sjezd KSČ, s. 2.

³⁷⁹ Předsednictvo ÚV KSČ mělo po sjezdu devět členů: Karol Bacílek, Jaromír Dolanský, Zdeněk Fierlinger, Jiří Hendrych, Drahomír Kolder, Jozef Lenárt, Antonín Novotný, Otakar Šimůnek, Viliam Široký. Kandidáti na plné členství byli tři: Alexander Dubček, Ludmila Jankovcová a Antonín Kapek.

³⁸⁰ Komise pracovala ve složení: D. Kolder, J. Lenárt, A. Dubček, L. Štrougal, B. Laštovička, P. Majling, P. Hron, V. Prchlik, V. Škoda, H- Leflerová, M. Kunštátová. Srov. NA, f. 02/1 sv. 11, arch. j. 14, b. 1, Příloha III, s. 1, Zpráva komise pro prošetření politických procesů v období 1949–1954.

³⁸¹ Srov. SKILLING, H. Gordon: *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*. Princeton, Princeton University Press 1976, s. 46–47.

obviněných se dokument podrobně zabývá iniciací procesů (nátlak maďarské a polské strany, vliv sovětských poradců apod.) a aktivní účastí československých aktérů. Porušování „socialistické zákonosti“ se dle zprávy dopouštěli také někteří doposud činní funkcionáři. V reakci na výsledky šetření se předsednictvo rozhodlo postoupit ústřednímu výboru KSČ návrh na odvolání Karola Bacílka z funkce člena PÚV a prvního tajemníka ÚV KSS a Bruno Köhlera z funkce tajemníka ÚV KSČ a člena sekretariátu ÚV KSČ.³⁸² Odchod Bacílka tak byl příležitostí pro postup Alexandra Dubčeka, jenž se stal novým prvním tajemníkem ÚV KSS – a tím i „seniorním“ členem PÚV.³⁸³

V návrhu referátu prvního tajemníka na plénum ÚV se však v souvislosti s hodnocením Gottwaldovy účasti na rozhodování o procesech objevila zmínka ještě o jednom členu stranického vedení:

„Chybou Klementa Gottwalda i celého vedení bylo, že připustili, aby případy, jež měly být nejdříve šetřeny a uzavřeny po stranické linii, byly postupovány bezpečnostním orgánům, které tak získaly výlučné postavení ve státě. Připustil, že se rozhodovalo o závažných otázkách ve dvou, ve třech, ve čtyřech lidech. Zpravidla byli u rozhodování Rudolf Slánský, Alexej Čepička, Antonín Zápotocký, Ladislav Kopřiva, někdy Viliam Široký.“³⁸⁴

Posledně jmenovaný byl v době projednávání zprávy stále předsedou československé vlády a členem předsednictva ÚV KSČ. Široký, který svojí pozici prozatím uhájil, se mohl domnívat, že revizí rozsudků, vnitrostranickou debatou a publikováním závěrů šetření³⁸⁵ rehabilitace skončí. Proces však měl své pokračování v činnosti Barnabitské komise, jež měla za úkol prošetřit politickou zodpovědnost tzv. „buržoazních nacionalistů“.³⁸⁶ Kolderova komise sice Husáka a jeho skupinu očistila právně, ovšem na obvinění z politických pochybení se nemělo nic měnit. V návrhu Novotného referátu pro ÚV k věci stálo:

„Pokud jde o Gustáva Husáka, Laco Novomeského, Ladislava Holdoše, Daniela Okáliho a Ivana Horvátha, bylo zjištěno, že zejména Husák a Novomeský byli nositeli

³⁸² NA, f. 02/1, sv. 13, arch. j. 15, b. 0, list 11, Usnesení ÚV KSČ ke zprávě o porušování stranických zásad a socialistické zákonosti v období kultu osobnosti – návrh předsednictva ÚV KSČ.

³⁸³ Srov. HOCHMAN, Jiří (ed.): *Naděje umírá poslední: Vlastní životopis Alexandra Dubčeka*. Praha, Nakladatelství Svoboda – Libertas 1993, s. 95–96.

³⁸⁴ NA, f. 02/1, sv. 13, arch. j. 15, b. 1, list 15–16. Referát s. A. Novotného k porušování stranických zásad a socialistické zákonosti v období působení kultu osobnosti.

³⁸⁵ Zpráva o výsledcích revize politických procesů z období let 1949–1954. In: *Rudé právo*, roč. 43, č. 231, s. 2.

³⁸⁶ RYCHLÍK, J.: *Češi a Slováci ve 20. století: spolupráce a konflikty 1914–1992*. Praha, Vyšehrad 2012, s. 441.

*a propagátory nacionalistických názorů. Za tyto názory byli Husák a Novomeský a někteří další funkcionáři správně kritizováni a z jejich případů byly na plénu ústředního výboru Komunistické strany Slovenska i na jejím IX. sjezdu vyvozovány stranické závěry. Později však byly tyto jejich nesprávné názory směřováním stranických a bezpečnostních metod zaměněny s trestnou činností“.*³⁸⁷

Jak prohlásil Novotný v diskusi předsednictva dne 1. dubna 1963, buržoazní nacionalismus „z nich nikdo nesejme“.³⁸⁸ Počítal s tím, že Barnabitská komise pod vedením Jozefa Lenárta bude konformní se závěry komise předešlé.³⁸⁹ Když se ukázalo, že poznatky komise půjdou proti původnímu záměru, rozhodl se Novotný přikročit k dlouho zamýšlenému³⁹⁰ odvolání Viliama Širokého z funkce předsedy vlády a člena PÚV. V září byla jmenována vláda Jozefa Lenárta, který se předtím vzdal vedení komise, jejíž závěry Husáka očistily i politicky.³⁹¹ Novotného snaha zabránit Husákovi v opětovném vstupu do politiky selhala. První tajemník si tak aspoň vymínil dostat ho pod kontrolu tím, že mu prostřednictvím Kouckého a Dubčeka nabídl funkci náměstka ministra financí. Tuto funkci Husák odmítl s přáním politicky působit na Slovensku.³⁹²

V popisovaném období se netransformovalo pouze nejvyšší stranické vedení. K personálním posunům došlo také ve vládě (např. odchod Ďuriše, vzestup Černíka), pozvolna se měnilo sociální složení celé strany. V letech 1960 až 1967 klesl počet členů se základním vzděláním ze 78 % na 67,1 %; přibyl poměr straníků se střední školou z 18,2 % na 25,9 % a vysokoškolsky vzdělaných z 3,8 % na 7 %. V šedesátých letech navíc začali mít v KSČ

³⁸⁷ NA, f. 02/1, sv. 13, arch. j. 15, b. 1, list 31. Referát s. A. Novotného k porušování stranických zásad a socialistické zákonnosti v období působení kultu osobnosti.

³⁸⁸ NA, f. 02/1, sv. 13, arch. j. 15, b. 2, list 108. Záznam diskuse k usnesení ÚV KSČ ke zprávě o porušování stranických zásad a socialistické zákonnosti v období působení kultu osobnosti (bod 2 předsednictva ÚV KSČ ze dne 1. dubna 1963).

³⁸⁹ KOCIAN, Jiří: První rehabilitace. In: KOCIAN, Jiří – PERNES, Jiří – TŮMA, Oldřich (eds.): *České průšvihy: aneb Prohry, krize, skandály a aféry českých dějin let 1948–1989*. Brno, Barrister & Principal 2004, s. 264; RYCHLÍK, J.: *Češi a Slováci ve 20. století: spolupráce a konflikty 1914–1992*, s. 441.

³⁹⁰ Podrobněji viz KAPLAN, Karel: *Kronika komunistického Československa: Kořeny reformy 1956–1968: Společnost a moc*. Brno, Barrister & Principal 2008, s. 176.

³⁹¹ RYCHLÍK, J.: *Češi a Slováci ve 20. století: spolupráce a konflikty 1914–1992*, s. 442.

³⁹² NA, f. 02/1, sv. 50–51, arch. j. 53, b. 20. Dopis s. G. Husáka. V únoru 1964 došlo k dalšímu setkání, během něhož byla Husákovi nabídnuta funkce náměstka ministra spravedlnosti a předsedy vládního výboru pro cestovní ruch. Srov. NA, f. 02/1, sv. 52, arch. j. 55, k informaci 7, list 42. Zpráva o pohovoru se s. Husákem, provedeném na základě usnesení předsednictva ÚV KSČ dne 5. února 1964 soudruhem Dubčekem a Hronem.

převahu „duševní pracovníci“ nad dělníky.³⁹³ Mezi XII. a XIII. sjezdem se proměnil také charakter ústředního výboru, jak je uvedeno v tabulce č. 2. K posunům v sociálním složení obdobně došlo i v aparátu ÚV KSČ – mezi léty 1961 a 1963 vzrostl počet vysokoškolsky vzdělaných pracovníků z 15,3 % na 26,2 %; v roce 1965 v aparátu pracovalo již 60 % a v roce 1968 dokonce 69 % vysokoškoláků.³⁹⁴

Popisovaná generační a sociální změna byla základním předpokladem pro to, aby vládnoucí elita dala průchod projevům modernizace (viz minulá kapitola). Pozvolná „pluralizace“ československého režimu byla popsána nejen západními autory,³⁹⁵ činnost a vliv zájmových skupin na rozhodovací proces dokumentovali i českoslovenští „režimní“ badatelé. Jedním z nich byl Zdeněk Mlynář (pozdější tajemník ÚV KSČ), který již v roce 1964 připustil existenci nátlakových skupin (použil výrazu *pressure groups*) jako zásadního aktéra v tehdejší československé politice.³⁹⁶

Pravdu jistě mají ti autoři, kteří poukazují na odmítavý postoj vedení KSČ ke změnám. Vladimír Kusín připomíná odpor vůči projevům různých typů revizionismu (například Jugoslávského) v období let 1956–1961 nebo odmítání kulturního a ekonomického liberalismu v období let 1962–1966.³⁹⁷ Vývojové tendence spojené s modernizací však byly mocnější, než nevole některých členů vedení či konzervativního elementu ve straně – aparátu.³⁹⁸ Kusín však v jiném svém textu poukázal na nevyhnutelnost daných tendencí i přes působení ideologického dogmatu.³⁹⁹ Projevy modernizace pak některé postuláty oficiální ideologie zpochybnily. Na tomto místě se hodí připomenout Apterovu tezi, podle které se vedle ideologie modernismu – vědy – stávají ostatní ideologie vulgárními.⁴⁰⁰

³⁹³ KAPLAN, K.: *Kronika komunistického Československa: Kořeny reformy 1956–1968: Společnost a moc*, s. 610.

³⁹⁴ KAPLAN, K.: *Aparát ÚV KSČ v letech 1948–1968: Studie a dokumenty*, s. 149.

³⁹⁵ BROWN, A.: *Pluralistic Trends in Czechoslovakia*, s. 465.

³⁹⁶ MLYNÁŘ, Zdeněk: *Stát a člověk*. Praha, Svobodné slovo 1964, s. 47.

³⁹⁷ KUSIN, Vladimír: *The Intellectual Origins of the Prague Spring: The Development of Reformist Ideas in Czechoslovakia 1956–1967*. Cambridge, Cambridge University Press 1971, s. 119.

³⁹⁸ K roli aparátu viz SKILLING, H. G.: *Leadership and Group Conflict in Czechoslovakia*, s. 283.

³⁹⁹ KUSIN, Vladimír: *Political Grouping in the Czechoslovak Reform Movement*. London, Macmillan 1972, s. 56.

⁴⁰⁰ APTER, D. E.: *The Politics of Modernization*, s. 318.

Tab. 2. Proměna sociálního složení ÚV KSČ mezi XII. a XIII. sjezdem

	Členové a kandidáti ÚV zvolení na XII. sjezdu KSČ v roce 1962		Členové a kandidáti ÚV navrženi pro volbu na XIII. sjezdu KSČ v roce 1966	
	počet	%	počet	%
Celkem	147		159	
mužů	132	89,8	145	91,0
žen	15	10,2	14	8,8
Původní povolání:				
dělníci	85	57,8	82	51,5
zemědělci	2	1,4	5	3,15
„prac. inteligence“	22	15,0	34	21,4
úředníci	24	16,3	26	16,4
různá povolání	14	9,5	12	7,5
Úseky společenské činnosti:				
stranické orgány	41	27,8	40	25,0
průmysl, stav., dopr., obchod	23	15,6	19	11,9
zemědělství	7	4,8	9	5,6
zdravotnictví	3	2,0	2	1,25
školařství, věda, umění, tisk, rozhlas, televize	16	10,9	30	18,9
společenské org.	11	7,5	14	8,8
státní správa	39	26,6	41	25,8
armáda	7	4,8	4	2,5
Vzdělání:				
vysokoškolské	-	-	77	48,4
z toho stranické	-	-	28	17,6
středoškolské s maturitou	-	-	23	14,5
středoškolské bez maturity	-	-	7	4,4
základní	-	-	54	34,0
Členství ve straně:				
do r. 1945	47	32,0	39	24,5
od r. 1945–1948	89	67,5	98	61,5
od sloučení	4	2,7	5	3,15
od r. 1948	7	4,8	17	10,7
Věkové složení:				
do 35 let	3	2,0	5	3,15
26–45 let	69	47,0	69	43,3
46–55 let	44	29,9	56	35,2
56–60 let	15	10,2	13	8,2
přes 60 let	16	10,9	16	9,5

Zdroj: NA, f. 02/1, sv. 144, arch. j. 151, b. 6, Příloha IV/3, list 160–163. Kádrová příprava XIII. sjezdu KSČ.

Modernizace a nastupující vědeckotechnická revoluce vtáhla do politiky nové aktéry. Vědci a experti (individuálně či jako zájmové skupiny) se stali „konzultativní“ součástí rozhodovacího procesu ve stranických a státních orgánech. Během šedesátých let se podíleli na přípravě reform, někteří se v roce 1968 dostali do vrcholných politických funkcí. K významu vědců Petr Pithart podotkl, že činnost interdisciplinárních týmů nespočívala v převratných objevech,

ale v překovávání „vzájemné izolovanosti“: „*Nejen společenské vědy, ale vůbec celý politický systém stál na kategorickém imperativu nepřipustnosti komunikace ‚po horizontálách‘ sociální struktury – mezi dvěma základními organizacemi strany na vysokých školách, mezi odborovými organizacemi, ve dvou sousedních továrnách a tím spíše mezi socio-profesionálními stavy, například mezi dělníky a intelektuály...*“.⁴⁰¹ Během šedesátých let vznikly práce právnícké a politologické (např. Michal Lakatoš, Zdeněk Mlynář), sociologické (např. Pavel Machonin), ekonomické (např. Ota Šik) či filozofické (např. Radovan Richta). Jejich výsledky byly – bez ohledu na konkrétní disciplínu – neortodoxním pohledem na společnost, v níž vedle třídního rozdělení hrají roli rozličné konfliktní zájmy. Toto poznání mělo zásadní implikace pro rodící se úvahy o ekonomické a „politické“ reformě. Kupříkladu pro Lakatoše byla existence konfliktních zájmů východiskem pro jeho model vícekomorové parlamentní soustavy po vzoru Jugoslávie, v níž by byly zastoupeny „zájmy všech základních směrů společenskopolitického života“.⁴⁰²

K vlivným poznatkům ohledně plurality zájmů dospěl též kolektiv Pavla Machonina v tehdy velmi vlivné práci *Změny v sociální struktuře Československa a dynamika sociálně politického vývoje*. Podstatou společenské různosti měla být podle výstupů autorů diferenciacce v charakteru práce. Machoninova kniha přinesla následující závěr:

„Existence horizontálního členění podle charakteru práce plyne pro sféru organizace a řízení společnosti závěr, že je nezbytné hledat takové formy uplatňování socialistické demokracie, jež dají členům společnosti možnost podílet se na řízení nejen na bázi teritoriálních celků, nýbrž i na bázi horizontální dělby práce – podle výrobních odvětví, podniků a závodů. V podmínkách zavádění nové soustavy řízení ekonomiky bude nezbytné dát lidem ekonomicky zainteresovaným na pozitivních výsledcích podniků i organizačně institucionální možnosti, jak ekonomické zájmy reálně uplatnit“.⁴⁰³

⁴⁰¹ PITHART, Petr: *Osmádesátý*. Praha, Rozmluvy 1990, s. 47–48.

⁴⁰² LAKATOŠ, Michal: *Občan, právo a demokracie*. Praha, Svobodné slovo 1966, s. 116.

Změna v přístupu k jugoslávskému modelu byla pro reformní komunisty vskutku zásadní. V dílech některých z nich se objevovaly jeho prvky. Například v úvahách Radoslava Seluckého o ekonomické reformě najdeme návrhy na zřízení komor parlamentu sestavovaných ne teritoriálně, ale podle společenské dělby práce. Srov. SELUCKÝ, Radoslav: *Economic Reforms in Eastern Europe: Political Background and Economic Significance*. New York, Praeger Publishers 1972, s. 100–101. Prvky jugoslávského korporatismu jsou přítomny též v textech Zdeňka Mlynáře. Srov. MLYNÁŘ, Zdeněk: *Československý pokus o reformu 1968: Analýza jeho teorie a praxe*. Köln, Index 1975, s. 79.

⁴⁰³ MACHONIN, Pavel (a kol.): *Změny v sociální struktuře Československa a dynamika sociálně politického vývoje*. Praha, Nakladatelství Svoboda 1967, s. 93.

Úvahy o konfliktních zájmech byly leitmotivem také Šikových prací o ekonomické reformě:

*„Bez rozboru zájmů lidí a jejich souvislosti s objektivními společenskými podmínkami lidského bytí nelze objasnit příčiny hlubokých narůstajících rozporů uvnitř socialistické společnosti. Šlo – a stále více jde – o objasnění úlohy specifických zájmů určitých sociálních vrstev, skupin, případně vlivných jednotlivců uvnitř obecných společenských zájmů a možnosti jejich dočasného vlivu na konkrétní společenský vývoj“.*⁴⁰⁴

Impulsem pro zahájení ekonomické reformy bylo fiasko třetího pětiletého plánu.⁴⁰⁵ První „reorganizační“ pokusy sahají do roku 1958; v roce 1961 však vedení KSČ zavelelo k návratu k centralizaci.⁴⁰⁶ V roce 1963 byla ustavena komise pro hospodářskou reformu a do jejího čela jmenován ředitel EÚ ČSAV Ota Šik, jenž jako člen ústředního výboru strany mohl snáze vstupovat do procesu nastolování agendy. V prosinci 1963 vystoupil na plenárním zasedání ÚV KSČ a prohlásil, že v rámci ekonomie panuje víc než jeden názor a že „nezdravá jednota“ z doby kultu osobnosti se již nebude opakovat. V projevu, který byl dne 22. prosince 1963 publikován v *Rudém právu*, Šik varoval před opakováním polovičatostí reformního pokusu z roku 1958 a řekl, že „zbožní vztahy“ nejsou „kapitalistickým přežitkem“.⁴⁰⁷ V té době Šik pracoval na koncepci reformy, která počítala s umenšením významu centrálního plánu, s vyšší autonomií podniků na úkor ministerstev, které měly přijít o svojí řídicí funkci.⁴⁰⁸ O tvorbě podnikových samospráv, ani o odtržení výrobní sféry od systému nomenklatury však tehdy ještě nebylo možno uvažovat.⁴⁰⁹ Jelikož se reforma omezila na principy prosazované

⁴⁰⁴ ŠIK, Ota: *Ekonomika a zájmy: Jejich vzájemné vztahy do socialismu*. Praha, Nakladatelství Svoboda 1968, s. 7.

⁴⁰⁵ SELUCKÝ, Radoslav: The relationship between political and economic reform in Eastern Europe and in Czechoslovakia in particular. In: KUSIN, Vladimír (ed.): *The Czechoslovak Reform Movement 1968: Proceedings of the Seminar held at the University of Reading on 12–17 July 1971*. London, International Research Documents 1973, s. 4.

⁴⁰⁶ ŠIK, Ota: *Jarní probuzení – iluze a skutečnost*. Praha, Mladá fronta 1990, s. 62, 96.

⁴⁰⁷ Srov. *Rudé právo*, Roč. 44, č. 352, s. 4.

⁴⁰⁸ SELUCKÝ, R.: *Economic Reforms in Eastern Europe: Political Background and Economic Significance*, s. 86–87.

⁴⁰⁹ ŠIK, O.: *Jarní probuzení – iluze a skutečnost*, s. 117. Přesto v polovině šedesátých let vznikly odborové „výrobní výbory“ jakožto konzultativní orgány vedení podniků. Srov. PRAVDA, Alex: Workers' Participation in Czechoslovakia, 1968–69. In: *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes*, roč. 19, č. 3 (1977), s. 314.

sovětským ekonomem Libermanem,⁴¹⁰ byla v roce 1964 schválena.⁴¹¹ Vše se odehrálo v příhodnou dobu. Po vnitrostranickém puči v KSSS a odejitím Nikity Chruščova z nejvyšší stranické funkce se podmínky pro reformování v celém bloku změnilly. Ostatně, východoněmecká ekonomická reforma (viz předchozí kapitola) byla v roce 1965 zásadně přehodnocena. Mocenská změna se přitom odehrála v poněkud jiném kontextu, než při předchozím pokusu o Chruščovovo svržení. Zatímco v roce 1957 se první tajemník ÚV KSSS mohl v souboji s tzv. „protistranickou skupinou“ (většinou členů prezidia ÚV)⁴¹² spolehnout na podporu většiny členů ÚV, o sedm let později byly poměry v orgánech strany zcela jiné. Chruščovova decentralizační reforma (nahrazení teritoriálního principu výstavby strany za princip výrobní, vznik byra pro průmysl a zemědělství, ustavení ekonomických rad a rozdělení stranických výborů na úrovni *oblastí* na průmyslovou a zemědělskou část) postavila proti prvnímu tajemníkovi ÚV KSSS mnoho regionálních prvních tajemníků – členů ÚV, kteří vlivem reformy přišli o moc.⁴¹³

O nečekaném odvolání Chruščova byl Novotný informován telefonicky přímo Brežněvem. Úryvek zprávy zachycující obsah rozhovoru si zde dovolím ocitovat. Mohlo se jednat o předznamenání problematického vztahu obou mužů.

„Soudruh Brežněv mi oznámil, že předsednictvo na základě svého jednání svolalo zasedání ústředního výboru KSSS a předložilo návrh na uvolnění soudruha Chruščova z funkcí prvního tajemníka, předsedy rady ministrů a člena předsednictva ÚV KSSS s tím, že zůstane nadále členem ústředního výboru KSSS. Soudruh Brežněv zdůraznil, že pro toto řešení byli jednomyslně všichni členové předsednictva i sekretariátu, že důvody pro odvolání soudruha Chruščova jsou v jeho vysokém stáří a v jeho zdravotním stavu, ve kterém se nachází a že proto by nemohl plnit svěřené funkce. Pro mne toto sdělení bylo překvapením, které jsem také soudruhu Brežněvovi sdělil s tím, že jsem vyslovil pochybnosti o těchto důvodech a žádal jsem, aby mi sdělil pravé důvody, proč byl soudruh Chruščov odvolán. Na to mi soudruh Brežněv řekl, že vedle

⁴¹⁰ FALKER, Jere, L.: *Soviet Economic Controversies: The Emerging Marketing Concept and Changes in Planning, 1960–1965*. Cambridge, The M.I.T. Press 1966. Ota Šik ovšem tvrdí, že úvahy pražských ekonomů šly za Liebermanovy představy. Srov. ŠIK, O.: *Jarní probuzení – iluze a skutečnost*, s. 108.

⁴¹¹ Od poloviny osmdesátých let postupně docházelo k přesunu pravomocí z odvětvových ministerstev na jednotlivé VHJ; podstatně byl omezen počet „závazných úkolů“ centrálního plánu. Srov. ŠULC, Zdislav: *Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu (České republice) 1945–1995*. Brno, Doplněk 1998, s. 26, 48.

⁴¹² O okolnostech pokusu o odvolání Chruščova v roce 1957 viz BROWN, A.: *The Rise and Fall of Communism*, s. 245–251.

⁴¹³ MEDVEDEV, R., A – MEDVEDEV, Z. A.: *Khrushchev: The Years in Power*, s. 151–157.

*zdravotního stavu to byly hlavně důvody vnitropolitické a některé chyby, kterých se soudruh Chruščov ve vnitřní politice dopustil. Na to jsem prohlásil, že je to vnitřní věc[i] Komunistické strany Sovětského svazu posuzovat činnost funkcionářů a že do těchto záležitostí my nemluvíme. Chtěl bych však upozornit, aniž znám podrobnosti a souvislosti, že by bylo chybou, kdyby se měnilo usnesení XX. a XXII. sjezdu, že je třeba vidět, jak hluboce tato politika, vycházející z obou sjezdů, zapůsobila ve světě“.*⁴¹⁴

Ačkoliv nové sovětské vedení deklarovalo ochotu pokračovat v započatých ekonomických reformách,⁴¹⁵ československé vedení bylo v nejistotě ohledně dalšího vývoje. Navzdory nepříhodné mezinárodní konstelaci probíhala střídavá „pluralizace“ i nadále. Jejím předpokladem byla generační obměna, diskuse o vědeckotechnické revoluci, přehodnocování některých ideologických dogmat a příprava ekonomické reformy. Pracovní hypotéza formulovaná v úvodu nás dovádí k prošetření vztahu mezi režimní proměnou a způsobem uplatňování systému nomenklatury.

3.1 Kádrová politika KSČ v „předjaří“

Systém nomenklatury se v KSČ konsolidoval poměrně pozdě. První kádrový pořádek ÚV KSČ byl schválen až v roce 1952. Obsahoval 14 990 funkčních míst, přičemž v dalších letech rozsah nomenklatury postupně klesal.⁴¹⁶ Řeč je zde přitom pouze o nomenklatuře ústředního výboru. Podle Kaplanova odhadu se celkový počet nomenklaturních kádrů (jmenovaných i na nižších úrovních) v té době pohyboval kolem čtvrt milionu.⁴¹⁷ Rozhodování o kádrových záležitostech bylo rozhodujícím mocenským komponentem vedoucí úlohy strany. Schválení personální změny stranickým orgánem (v našem případě orgány ÚV) bylo složitým procesem; celá procedura trvala asi osm týdnů. Příslušné orgány (viz tabulka č. 4) předkládaly návrhy na obsazení funkčního místa nomenklatury prostřednictvím oddělení ÚV KSČ. Již v iniciační fázi se na návrhu podílelo vícero aktérů – součástí kádrových materiálů kandidáta bylo mimo jiné vyjádření dosavadního nadřízeného a posudek činnosti v zájmových organizacích.

⁴¹⁴ NA, f. 02/1, sv. 81, arch. j. 86, b. 15, Příloha III, s. 2. Část referátu s. A. Novotného k závěrům zasedání ÚV KSSS ze dne 14. října 1964 pro zasedání ÚV KSČ ve dnech 21. a 22. října 1964.

⁴¹⁵ FALKER, J., L.: *Soviet Economic Controversies: The Emerging Marketing Concept and Changes in Planning, 1960–1965*, s. 88–89.

⁴¹⁶ HRADECKÁ, Vladimíra – KOUDELKA, František: *Kádrová politika a nomenklatura KSČ 1969–1974*. Praha, ÚSD AV ČR 1998, s. 11.

⁴¹⁷ *Tamtéž*, s. 10. Ve druhé polovině osmdesátých let celkový rozsah nomenklatury čítal přes 700 tisíc pozic. Srov. *Tamtéž*, s. 98–99.

Oddělení ÚV v celém procesu hrálo spíše administrativní roli – po prozkoumání náležitostí návrhu oddělení zajišťovalo jeho projednání v nižších orgánech a v příslušné stranické organizaci (např. CZV KSČ), v odborech, případně v plénech KV a OV KSČ. Až poté oddělení ÚV předložilo daný návrh orgánu, v jehož nomenklatuře funkční místo figurovalo (např. PÚV nebo SÚV). Konečné slovo měl orgán ÚV.⁴¹⁸ Je však třeba poznamenat, že schvalující orgány (zejména PÚV a SÚV) jen zřídka problematizovaly návrhy „zdola“.⁴¹⁹

Proměny v systému nomenklatury odráží pnutí mezi odporem Novotného garnitury vůči změnám⁴²⁰ a nutností danou modernizačními tendencemi. Výrazem takového rozporu je *Usnesení ÚV KSČ ke kádrové práci*, předložené tajemníkem ÚV Jiřím Hendrychem a schválené předsednictvem v prosinci 1965. Na jedné straně dokument za základní požadavek při rozmisťování kádrů považuje „*třídní hledisko, znalosti marxismu-leninismu, komunistické uvědomění, vztah k politice strany a oddanost našemu socialistickému zřízení*“,⁴²¹ na straně druhé byla zdůrazněna důležitost odborné připravenosti kádrů a nutnost růstu počtu vysokoškoláků ve výrobě.⁴²² V roce 1966 byl přijat nový kádrový pořádek ÚV KSČ, jenž byl podle oficiálního zdůvodnění předložen v souvislosti s „*novou organizací řízení národního hospodářství, se změnami v organizaci některých ministerstev a s novými organizačními opatřeními zasahujícími do práce masových společenských organizací [...]*“.⁴²³ Jeho porovnání s kádrovým pořádkem předešlým indikuje nezanedbatelnou změnu. Zprv se rozšířil okruh aktérů, kteří získali právo předkládat kádrové návrhy (viz tabulka 4). Zadruhé došlo k redukci rozsahu nomenklatury (viz tabulka 3).

⁴¹⁸ NA, f. 02/1, sv. 32, arch. j. 35, b. 9, Příloha IV. Zásady pro předkládání kádrových návrhů orgánům a oddělením ÚV KSČ.

⁴¹⁹ K tomuto poznatku dospěli též další badatelé studující sovětskou nomenklaturu. Srov. HILL, Ronald, J. – LÖWENHARDT, John: Nomenklatura and Perestroika. In: *Government and Opposition*, roč. 26, č. 2 (1991), s. 231–232.

⁴²⁰ V době proměn systému nomenklatury Novotný v jednom ze svých projevů veřejně prohlásil: „*Odpovědnost za vývoj socialistické společnosti musí být v praxi uplatňována v obsazení funkcí. Obsazování funkcí ve stále širším rozsahu bezpartijními, to je oslabování vlivu a působení strany.*“ Za tento výrok byl v prosinci 1967 v PÚV kritizován. Srov. NA, f. 02/1, sv. 51, arch. j. 53, b. 1, list 106.

⁴²¹ NA, f. 02/1, sv. 88, arch. j. 93, b. 5, Příloha III, list 2/a, Usnesení ÚV KSČ ke kádrové práci.

⁴²² *Tamtéž*, list 3 a 11.

⁴²³ NA, f. 02/1, sv. 140, arch. j. 148, b. 5, Příloha II, list 4. Informační zpráva.

Tab. 3: Rozsah nomenklatury ÚV KSČ v roce 1966

	Dosud		Nomenklatura z roku 1966	
	Počet funkcí	Návrhů	Počet funkcí	Návrhů
ÚV	20	342	21	545
PÚV	168	919	99	774
SÚV	260	3 336	126	2 289
Oddělení ÚV	448	6 377	263	4 519
ÚKRK	9	109	11	31
Celkem		11 083		8 158

Zdroj: NA, f. 02/1, sv. 140, arch. j. 148, b. 5, Příloha II, list 4.

Tab. 4: Orgány s pravomocí navrhnout kádry obsažené v nomenklatuře ÚV KSČ

Návrhy předkládají	Podle nomenklatury z roku 1963	Podle nomenklatury z roku 1966
Ústřednímu výboru	- předsednictvo ÚV	- předsednictvo ÚV
Předsednictvu ÚV	- členové PÚV - členové SÚV - tajemníci ÚV - předseda ÚKRK - PÚV KSS - KV KSČ a KSS - MěV KSČ Praha	- členové PÚV - sekretariát ÚV KSČ - tajemníci ÚV - předseda ÚKRK - PÚV KSS - KV strany - MěV KSČ Praha
Sekretariátu ÚV	- členové SÚV - tajemníci ÚV - předseda ÚKRK - PÚV KSS - vedoucí odd. ÚV KSČ - KV KSČ a KSS - MěV KSČ Praha	- členové SÚV - tajemníci ÚV - předseda ÚKRK - PÚV KSS - vedoucí odd. ÚV KSČ - KV KSČ a KSS - předsednictva MěV KSČ
Oddělením ÚV	a) na úseku stranických orgánů: - SÚV KSČ - předsednictva KV - předsednictvo MěV Pha b) na úseku masových a spol. org.: - jejich vedoucí funkcionáři	a) na úseku stranických orgánů: - předsednictva KV - předsednictvo MěV Pha b) na úseku společenských a záj org - jejich vedoucí funkcionáři c) na úseku předsednictva vlády, NS, ministerstev, SPK, ÚKLIK a stat, státních výborů a ústředních úřadů – - Předseda a místopředseda vlády - předseda NS - ministři - předseda SPK - předseda ÚKLIK a stat - předsedové státních výborů a vedoucí ústředních úřadů

Zdroj: NA, f. 02/1, sv. 32, arch. j. 35, b. 9, Příloha III; NA, f. 02/1, sv. 140, arch. j. 148, b. 5, Příloha IV.

Upraveno autorem.

V konfrontaci kádrových pořádků ÚV KSČ z let 1963 a 1966 je dobře čitelná decentralizační tendence, jež reflektovala změny po přijetí ekonomické reformy. Nejde přitom jen o snížení počtu obsazovaných míst, ale též o strukturu nomenklatury. Z nového kádrového pořádku zmizelo cirká 38,5 % funkčních míst z oblasti hospodářství a asi 12 % pracovních pozic na odvětvových ministerstvech.⁴²⁴ Popsaný trend níže ilustruji ukázkou proměny nomenklatury z úseku ministerstva chemického průmyslu:

Tab. 5: Porovnání kádrových pořádků ÚV KSČ

Úsek ministerstva chemického průmyslu 1963/1966

Předsednictvo ÚV KSČ schvaluje:

Náměstky ministra (6)

Náměstky ministrů

Generální ředitele (5)

- Čs. závodů gumárenských a plastikářských
- Závodů pro chemickou výrobu Bratislava
- Závodů průmyslové chemie Pardubice
- Závodů pro zpracování ropy a uhlí Praha
- Průmyslu papíru a celulózy Praha

Sekretariát ÚV KSČ schvaluje:

Předsedu ZO KSČ při ministerstvu chemického průmyslu (1)

Vedoucího skupiny technického rozvoje (1)

Vedoucí odborů (2)

- perspektivního plánu
- plánování výroby, odbytu a zásobování

Ředitele podniků (3)

- Východočeské chemické závody, Pardubice – Semtín
- Chemické závody SČSP, Záluží u Mostu
- Sloznaft, Bratislava

Vedení oddělení ÚV KSČ se vyjadřují k:

Vedoucímu sekretariátu ministra (1)

Vedoucími odborů (7)

- resortní kontroly
- finančního plánování a cen
- práce a mezd
- pro spolupráci s orgány RVHP

Podle nomenklatury ÚV z roku 1966 se oddělení ÚV vyjadřovala jen k šedesáti nejdůležitějším odborům na všech ministerstvech.

⁴²⁴ K těmto číslům jsem dospěl porovnáním kádrových pořádků ÚV KSČ z let 1963 a 1966. Srov. NA, f. 02/1, sv. 32, arch. j. 35, b. 9, Příloha IV/2; NA, f. 02/1, sv. 140, arch. j. 148, b. 5, Příloha III.

<ul style="list-style-type: none"> - pro hospodářskou a vědecko-technickou spolupráci - jakosti - zvláštních úkolů 	
Vedoucímú kádrové evidence (1)	
Ředitelům podniků (4)	
<ul style="list-style-type: none"> - Severočeské papírny, Štětí - Spolek pro chemickou a hutní výrobu, Ústí nad Labem - Moravské chemické závody, Ostrava - Kaučuk, Kralupy 	<p>Vedoucímú útvaru výchovy kádrů na ministerstvu chemického průmyslu (1)</p> <p>---</p> <p>---</p> <p>---</p> <p>---</p>
	<p>Odborným ředitelům Čs. Závodů gumárenských a plastikářských Gottwaldov (4)</p> <p>Odborným ředitelům Závodů pro chemickou výrobu Bratislava (5)</p> <p>Odborným ředitelům Závodů průmyslové chemie Pardubice (4)</p> <p>Odborným ředitelům Závodů pro zpracování ropy a uhlí Praha (3)</p> <p>Odborným ředitelům Průmyslu papíru a celulózy Praha (4)</p>
Řediteli Státního ústavu pro projektování chemických závodů – Chemoprojekt (1)	Řediteli Státního ústavu Chemoprojekt (1)
Ředitelům výzkumných ústavů (4)	
<ul style="list-style-type: none"> - Výzkumný ústav organických syntéz, Pardubice - Výzkumný ústav gumárenské a plastikářské technologie, Gottwaldov - Výzkumný ústav anorganické chemie, Ústí nad Labem - Výzkumný ústav papíru a celulózy, Bratislava 	<p>---</p> <p>---</p> <p>---</p> <p>---</p>
Ředitelům odbytových organizací (5)	Řediteli ústavu technickoekonomického MCHP (1)
<ul style="list-style-type: none"> - Chema – odbyt chemických výrobků – Praha - Odbytové sdružení gumárenského průmyslu, Gottwaldov - Odbytové sdružení papírového průmyslu, Praha - Sdružení pro odbyt dehtových barviv, textilních a kožedělných pomocných přípravků, Praha - Benzina – odbyt pohonných hmot, Praha 	<p>---</p> <p>---</p> <p>---</p> <p>---</p>
Členům čs. části Stálé komise RVHP pro chemický průmysl (5–7)	Řediteli n.p. Benzina (1)
Sekretáři čs. části Stálé komise RVHP pro chemický průmysl (1)	---
Členům čs. části Stálé komise RVHP pro naftový a plynárenský průmysl (5–7)	Sekretáři čs. části Stálé komise RVHP pro chemický průmysl (1)
Sekretáři čs. části Stálé komise RVHP pro naftový a plynárenský průmysl (1)	---
Poradcům a expertům v oboru chemie, v oboru naftového a plynárenského průmyslu, ústavech a sekretariátu RVHP (6–11)	---

Celkem: 64–75

Celkem: cca 43

Zdroj: NA, f. 02/1, sv. 32, arch. j. 35, b. 9, Příloha IV/2; NA, f. 02/1, sv. 140, arch. j. 148, b. 5, Příloha III.

Diskurz vědeckotechnické revoluce, jímž se československá vládnoucí elita nechala fascinovat,⁴²⁵ byl důležitým elementem rozvolnění rigidity systému nomenklatury. Prosazení tohoto diskurzu u nás jistě souviselo s proměnou vnímání vědy v SSSR. Program KSSS z roku 1961 totiž revidoval její roli. Věda v programu nebyla pojata jako pouhá součást „nadstavby“, ale nově se s ní počítalo jako s „produktivní silou“.⁴²⁶ Reformní koncepce u nás tak mohly být ospravedlňovány jako vědecké, reagující na „reálné“ společenské problémy.⁴²⁷ „Kánonem“ tohoto diskurzu bylo vlivné dílo Radovana Richty a kolektivu *Civilizace na rozcestí*, v němž autoři stavěli budoucí zrod komunismu v souvislost s epochou vědeckotechnické revoluce,⁴²⁸ jejíž rozvinutí nebylo možné „bez uplatnění, uvolnění, rozvinutí soustavy zájmů“.⁴²⁹ Fascinace vědou tak byla využita ke kritice oficiální ideologie a administrativního řízení. V Sovětském svazu se debata o implikacích vědeckotechnické revoluce rozvinula sice až o několik let později, její důsledky však byly podobné: Zvyšující se interakce mezi politiky a experty ovlivnila pojetí rozhodovacího procesu a způsob rekrutování elit.⁴³⁰

⁴²⁵ HEJZLAR, Zdeněk: Changes in the Czechoslovak Communist Party, 1966–68. In: KUSIN, Vladimír (ed.): *The Czechoslovak Reform Movement 1968: Proceedings of the Seminar held at the University of Reading on 12–17 July 1971*. London, International Research Documents 1973, s. 116.

⁴²⁶ MILLER, Robert F.: Organizing for the Scientific and Technical Revolution. In: RIGBY, Thomas, H. – Miller, Robert F.: *Political and administrative aspects of the scientific and technical revolution in the USSR*. Canberra, Australian National University 1976, s. 76.

⁴²⁷ Srov. LAKATOŠ, M.: *Občan, právo a demokracie*, s. 17.

⁴²⁸ RICHTA, Radovan (a kol.): *Civilizace na rozcestí: Společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce*. Praha, Nakladatelství Svoboda 1969, s. 10.

⁴²⁹ *Tamtéž*, s. 86.

⁴³⁰ HOFFMANN, Erik P.: Soviet Views of “The Scientific-Technological Revolution”. In: *World Politics*, roč. 30, č. 4 (1978), s. 635–636.

4. Rozpad nomenklatury

„Vy víte, v minulosti jak to někdy bylo. Co v minulosti naše strana prodělala, najmě v době kultu osobnosti, a já myslím, že je to za námi, že každý má právo říci své názory a také je dneska řekne“.⁴³¹

Antonín Novotný na schůzi PÚV dne 11. 12.
1967

Pojetí kádrů se v polovině šedesátých let proměnilo. Namísto disciplinovaného straníka, připraveného plnit nařízení stranických orgánů, se do nomenklaturních funkcí začíná prosazovat vysokoškolsky vzdělaný expert, jehož erudice má být využita v rozhodovacím procesu. Výsledkem personální politiky Novotného (navzdory své ortodoxii podlehnuvšího výzvam doby) byla generace komunistů, pro něž nebyl problém zpochybnit dosavadní fungování stranických institucí a přinutit prvního tajemníka odejít do penze. Funkce prvního tajemníka ÚV KSČ, řadových tajemníků, členů předsednictva a sekretariátu byly zahrnuty v nomenklatuře pléna ÚV,⁴³² jemuž své kádrové návrhy předkládalo výhradně předsednictvo (viz tabulka č. 4). Předložení kádrových návrhů do funkcí ve vedení strany mělo charakter sebe-kooptace. Až do konce osmdesátých let však platilo, že výběr prvního tajemníka byl vždy konzultován s vedením KSSS; sovětské politbyro se nezřídka vyjadřovalo i k ostatním členům nejvyššího stranického a státního vedení.

Nejinak tomu bylo během vnitrostranické krize na konci roku 1967. K jejímu vzplanutí postačila nepromyšlená Novotného reakce na Dubčekův projev pronesený dne 30. října 1967 na plenárním zasedání ÚV KSČ k projednávanému dokumentu s názvem *Postavení a úloha strany v současné etapě vývoje naší socialistické společnosti*. První tajemník Komunistické strany Slovenska vyslovil sice odvážné, avšak v té době již ne tolik šokující teze o straně, která má společnost vést (nikoliv řídit) a o vládě, která má vládnout.⁴³³ Hovořil o „střetávání starého s novým, pokrokového s konzervativním“ a dodal, že „[n]ositeli jednoho

⁴³¹ NA, f. 02/1, sv. 51, arch. j. 53, b. 1, list 15–16.

⁴³² NA, f. 02/1, sv. 140, arch. j. 148, b. 5, Příloha III, list 7. Kádrový pořádek ústředního výboru KSČ.

⁴³³ VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír – Moravec Jan (vyd.): *Komunistická strana Československa*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, 9. díl, 1. svazek: Pokus o reformu (říjen 1967 – květen 1968), Praha – Brno, ÚSD – Doplněk 1999, s. 29–30, dokument 2.

i druhého jsou vždy konkrétní lidé“,⁴³⁴ čímž mohl myslet právě Novotného. Vystoupení bylo rámováno konvenčním diskurzem vědeckotechnické revoluce, nikoliv nacionalismem, ze kterého Dubčeka nepromyšleně naškl první tajemník Novotný.⁴³⁵ O Dubčkově projevu bychom dnes jistě nepsali, kdyby se vůči němu Novotný tak nepromyšleně nevymezil; vystoupení mohlo zapadnout mezi desítky a stovky podobných projevů. Událost však nastartovala hlubokou krizi, kterou jistě neočekávala ani jedna strana sporu. Do neklidu způsobeného říjnovým konfliktem zasáhl na Novotného žádost Brežněv, který 8. prosince 1967 přiletěl do Prahy, aby si o situaci pohovořil s vybranými členy vedení KSČ. Ať již jeho poselství vyjádřené (dost možná nikdy nevyřčenými) slovy „*eto vaše dělo*“ znamenalo cokoliv, v zásadě svolil k internímu řešení.

Předsednictvo ÚV, dlouhodobě navyklé na určitý pracovní rytmus a jistý formalismus, bylo zaskočeno zcela nezvyklou agendou 53. schůze dne 11. prosince 1967. Blížilo se plenární zasedání ÚV KSČ, na němž se nevyhnutelně schylovalo ke znovuotevření sporu ze zasedání předchozího. Hlavní starostí všech zúčastněných členů vedení tak bylo udržení jednoty (slovy Jozefa Lenárta: „...*aby si členové ÚV o nás nemysleli, že jsme tu nějakí zbojnící v předsednictvu, že se tu bijeme, a tak je třeba to dobře připravit a tak to raději o týden odložme [...]*“).⁴³⁶ V debatě se projevila integrační role prvního tajemníka, který měl rozhodný zájem na řešení (svého) problému již na nadcházejícím zasedání ÚV, které se podle původního plánu mělo zabývat ekonomickými otázkami. Ohledně programu pléna došlo k opětovné rozepři mezi Novotným a Dubčekem. Druhý jmenovaný sám prosazoval, aby se zasedání zabývalo – podle původního rozvrhu – ekonomickými otázkami.⁴³⁷ Z Novotného reakce na Dubčkův návrh je patrné, že první tajemník neměl v úmyslu řešení „své“ záležitosti oddalovat:

„Soudruhu Dubčeku, prosím Tě, jednu otázku. To znamená, že ty chceš tu politickou nejistotu vyplývající z posledního ÚV nechat volnou, řekněme ještě měsíc, že my k tomu

⁴³⁴ *Tamtéž*, s. 31.

⁴³⁵ Novotný patrně reagoval na tuto pasáž Dubčkovy projevu: „*Věřím, že se v širokém nástupu do vědeckotechnické revoluce v jiném světle objeví i otázka rozvoje Slovenska, především jako činitele velkých zdrojů a možností, schopného dostatečně aktivně přispívat a účinněji spolupůsobit při celospolečenském rozvoji svému materiálními, hlavně subjektivními faktory. A naopak, aktuální otázky Slovenska není možno podstatněji řešit bez rozvoje celé československé společnosti...*“. Srov. VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. – MORAVEC, J.: *Komunistická strana Československa: Pokus o reformu (říjen 1967 – květen 1968)*, s. 29, dokument 2. Novotný po zasedání nechal ustavit komisi pro prošetření Dubčkovy „nacionalistické úchytky“. Srov. HOCHMAN, J. (ed.): *Naděje umírá poslední: Vlastní životopis Alexandra Dubčeka*, s. 130–131.

⁴³⁶ NA, f. 02/1, sv. 51, arch. j. 53, b. 1, list 4.

⁴³⁷ *Tamtéž*, list 8.

*nebudeme vůbec hovořit, teď, Poněvadž ty chceš hovořit jenom o plánu, to znamená, že my nebudeme hovořit na ÚV o jiných věcech, to znamená, že necháme tu nejistotu a ty diskuse ještě dále.*⁴³⁸

První tajemník si přitom musel být vědom, že v rozpolceném desetičlenném vedení již nebude mít většinu členů na své straně. Rozhodující úlohu patrně sehrál Novotného dlouholetý spojenec (a „muž číslo dvě“ ve vedení) Jiří Hendrych, který v diskusi nastolil téma nanejvýš malicherné:

*„Je třeba říci, že Ty v poslední době vystupuješ, těžko se o těch věcech hovoří, ale Ty jsi sám vyzýval, abychom všechny věci řekli, podrážděně, i v předsednictvu, a velmi často i v jednání s námi. [...] Vezmi si třeba jednání předsednictva. Kolikrát ty tady zvedneš hlas, křičíš. Tak to je, soudruhu“.*⁴³⁹

Na podobné úrovni diskutoval i dlouholetý člen vedení Jaromír Dolanský:

*„Ještě řeknu jedno. Kolikrát se to stalo. Někdo něco řekne kritického z tribuny na ÚV. Soudruh Novotný se nepřihlásí ke slovu, ale když ten dotyčný jde z tribuny a teď mu tam začne soudruh Novotný nadávat. [...] Já to říkám proto, že se to u soudruha Novotného tyhle věci zostřují. Mám pocit, že se tady potlačuje vnitrostranická demokracie nebo se tady necítíš jaksi v tom kolektivu“.*⁴⁴⁰

Za Novotným sice stálo pět členů PÚV,⁴⁴¹ žádný z nich však proti rozdělení funkcí neprotestoval. Jak vlastně porozumět tomu, že se proti Novotnému postavili ti, kteří mu vděčili za kariérní vzestup po XII. a XIII. sjezdu? Co mělo následovat po volbě nového prvního tajemníka? Dávám v pochybnost tezi, že se jednalo o předpoklad k nastartování zásadních reforem. Záměrem mohlo být pokračování ve střídmých proměnách započatých po XIII. sjezdu, nikoliv vyklizení prostoru pro radikální reformátory. Výmluvný je následující úryvek z Kolderova diskusního příspěvku:

„Soudruh Novotný mi tehdy, když jsme diskutovali po plénu, řekl, že dělám frakční činnost Kolder – Šik. Tak k tomu bych také chtěl v předsednictvu vyjasnit své pozice,

⁴³⁸ *Tamtéž.*

⁴³⁹ *Tamtéž*, list 28.

⁴⁴⁰ *Tamtéž*, list 86–87.

⁴⁴¹ V prosincové krizi proti sobě stáli A. Novotný, J. Lenárt, M. Chudík, B. Laštovička a B. Šimůnek na straně jedné, na straně druhé J. Hendrych, D. Kolder, A. Dubček, O. Černík a J. Dolanský. Srov. RYCHLÍK, J.: *Češi a Slováci ve 20. století: spolupráce a konflikty 1914–1992*, s. 463–464.

*protože já jsem ze Šika slavného člověka neudělal, soudruhu Novotný, to jsi ho udělal ty“.*⁴⁴²

Kolder následně zcela přesně identifikoval moment, kdy se z Oty Šika stala všeobecně známá osobnost. Je přitom pozoruhodné, jak se líčení tajemníka ÚV KSČ z prosince 1968 shoduje s vyprávěním v pamětech Oty Šika publikovaných o mnoho let později.⁴⁴³

*„Soudruh Švestka mi musí potvrdit, my jsme jeho článek o soustavě drželi půl roku pod prstem a řekli jsme, my ho uveřejňovat nebudeme, protože oni mají za prvé povinnost předložit návrhy, až bude věc schválena předsednictvem, tak pak se může pouštět nějaký redakční článek. Šik samozřejmě byl dopálený, byl u tebe, já jsem tehdy na sekretariátě prohlásil, že ani před Otou Šikem se neposeru a že jestliže si to chceš vzít na svědomí, tak dej souhlas. Ty jsi ho přečetl a dal jsi souhlas k tomu, aby ho zkrátil a publikoval se... Tím se fakticky stalo, že nikoli strana, ale fakticky před veřejností se stal Šik hlavní osobou. To je, soudruzi, vážná věc“.*⁴⁴⁴

Právě Ota Šik – *enfant terrible* ústředního výboru – udal nástupnickému procesu na odloženém plenárním zasedání dne 19. prosince 1967 neočekávanou dynamiku. Šik nejprve zkritizoval dosavadní provádění kádrové politiky za její nedemokratičnost (navrhoval předkládání alternativních návrhů a zavedení tajného hlasování),⁴⁴⁵ následně přednesl plán řešení otázky prvního tajemníka: Navrhl (1) požádat Novotného, aby z funkce odešel; (2) ustavit komisi, která by ústřednímu výboru předložila dva kandidáty na uvolněnou funkci; (3) pověřit PÚV zahájením prací na demokratizačních opatřeních – a) uspořádání vztahů mezi orgány ÚV a překonání formalismu v jednání pléna ÚV; b) posílení úlohy komisí ÚV v řízení jednotlivých rezortů; c) zajištění neslučitelnosti postu tajemníka ÚV s vysokými státními funkcemi a omezení počtu funkčních období; d) demokratizace voleb; e) demokratizace kádrové politiky; f) vypracování „akčního politického a ekonomického programu“.⁴⁴⁶ Sám Šik se následně aktivně podílel na hledání vhodného kandidáta (jednalo se o kandidatuře Hendrycha, Koldera, Černíka a Dubčeka)⁴⁴⁷ a poté na získání podpory pro Alexandra

⁴⁴² NA, f. 02/1, sv. 51, arch. j. 53, b. 1, list 112.

⁴⁴³ Srov. ŠIK, O.: *Jarní probuzení – iluze a skutečnost*, s. 109–112.

⁴⁴⁴ NA, f. 02/1, sv. 51, arch. j. 53, b. 1, list 112–113.

⁴⁴⁵ Srov. VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. – MORAVEC, J. (vyd.): *Komunistická strana Československa: Pokus o reformu (říjen 1967 – květen 1968)*, s. 36, dokument 3. Stejný návrh Šik přednesl na dubnovém plénu. Srov. *Tamtéž*, s. 304, dokument 46.

⁴⁴⁶ *Tamtéž*, s. 38–39, dokument 3.

⁴⁴⁷ Srov. ŠIK, O.: *Jarní probuzení – iluze a skutečnost*. Praha, Mladá fronta 1990, s. 157–158.

Dubčeka, jenž byl na lednovém zasedání ÚV jednomyslně zvolen. Chápání tohoto pléna jako počátku demokratizace přišlo až později, jak správně podotýká Jan Rychlík, sejmuvší z „ledna“ posvátnou aureolu.⁴⁴⁸ Společenský pohyb, jenž nastal záhy po skončení pléna ÚV, nebyl programem „nového“ vedení. Alex Pravda tvrdí, že reformní ideje neměly původ ve vnitrostranickém „puči“ proti Novotnému, nýbrž v akceptaci modernizace (potřeby držet krok s vědeckotechnickou revolucí) a existencí různých společenských zájmů (odmítnutí monolitismu).⁴⁴⁹ Vznik a prosazení reformních myšlenek pražského jara (později vyjádřených zejména v Akčním programu KSČ) umožnili mimo jiné lidé, kteří byli v dubnu 1968 jako „Novotnovci“ z politických pozic odstraněni.⁴⁵⁰ Jak později uvedl Zdeněk Mlynář, odchod těchto postav „odváděl pozornost od zkoumání politického profilu některých jiných kariér: vzestup V. Biláka, A. Indry a M. Jakeše nevyvolal odpor těch, kdo pád Hendrycha a Kouckého považovali za své vítězství“.⁴⁵¹ Rozsáhlé kádrové změny let 1968–1970 nebyly pouze „vzestupem a pádem“ reformátorů.

Kdo byl a co chtěl nový první tajemník? Kádrová změna na nejvyšším stranickém postu mohla být pro československý lid symbolem rozchodu s minulostí. Avšak zásadní proměny následujících měsíců se často odehrávaly mimo Dubčekovu vůli. Jeho jednomyslná volba nebyla vyjádřením touhy členů ÚV po liberalizaci, nýbrž spíše očekáváním určité kontinuity.⁴⁵² Obraz Dubčeka, s jehož osobou byly ve společnosti spojovány všechny pozitivní projevy uvolnění poměrů, ostře kontrastuje s tím, jak nového nejvýše postaveného muže KSČ vnímali jeho političtí partneři. Nežřídkou se v pramenech objevují odkazy na Dubčeka zesláblého, pohublého, rozrušeného a bezradného, jemuž je potřeba poskytnout pomoc. Jako „muž činu“ nebyl vnímán ani v Sovětském svazu, ani u zasvěcených členů ÚV KSČ. Zatímco se ve společnosti začaly projevoval různé emancipační snahy, ve vedení strany se až do konce března neodehrávalo nic významného – personálně ani programově. Je třeba přitom rozlišovat mezi tím, co Dubčekovo vedení zamýšlelo a tím, čemu nedokázalo zabránit. Tragédie roku 1968 spočívá především v tom, že Dubček nebyl s to pochopit, že Sověti mezi

⁴⁴⁸ RYCHLÍK, J.: *Češi a Slováci ve 20. století: spolupráce a konflikty 1914–1992*. Praha, Vyšehrad 2012, s. 465.

⁴⁴⁹ PRAVDA, Alex: *Reform and Change in the Czechoslovak Political System, January–August 1968*. Beverly Hills, Calif, Sage Publications 1975, s. 8.

⁴⁵⁰ O roli Kouckého a Hendrycha viz MLYNÁŘ, Zdeněk: *Mráz přichází z Kremli*. Köln, Index 1978, s. 94–95.

⁴⁵¹ *Tamtéž*, s. 95.

⁴⁵² Na lednovém zasedání ÚV KSČ se dosavadní složení PÚV rozšířilo o Josefa Borůvku, Jana Pillera, Emila Riga a Josefa Špačka. Pouze Špačka můžeme považovat za reformátora.

spontánními společenskými procesy a oficiálním stranickým programem rozlišovat nebudou. Nervozita Sovětů z československého vývoje plynula jednak z některých raných projevů liberalizace (zejména ze změny poměrů ve sdělovacích prostředcích), jednak ze způsobu, jakým Dubček Sověty informoval o vnitrostranickém dění. Vedení KSSS znejistilo například poté, co nedostalo materiály z lednového zasedání ÚV tak, jak v minulosti bylo vždy zvykem.⁴⁵³ Možná již v této době vznikla jistá nedůvěra, kterou Dubček při své návštěvě Moskvy na konci ledna 1968 rozpačitě rozptyloval slovy o tom, že KSČ vedoucí úlohu nikomu jinému přenechávat nebude.⁴⁵⁴ Pochyby však narůstaly také v československé straně. O zaslání stenografických záznamů z prosincového a lednového plenárního zasedání ÚV krajským a okresním výborům strany rozhodlo předsednictvo až s měsíčním odstupem.⁴⁵⁵

Když vedení strany dne 19. února začalo jednat o předloženém návrhu textu Akčního programu (hotov byl dlouho před dubnovým zasedáním ÚV), navrhl Špaček prozíravě, že před širší diskusí o programu bude dobré informovat členskou základnu o plenárních zasedáních ÚV v prosinci a lednu. Špaček se obával, aby členové KSČ nebyli konfrontováni s výsledkem „určitého procesu, o kterém strana toho mnoho neví“.⁴⁵⁶ K projednání *Informace základním organizacím KSČ o říjnovém, prosincovém a lednovém zasedání ústředního výboru KSČ* se předsednictvo dostalo až 4. března 1968. Jeho kvalitu ilustruje mimo jiné Novotného připomínka upozorňující na absenci zmínky o vystoupení Oty Šika (iniciujícího Novotného odchod).⁴⁵⁷ Chybu ve způsobu (ne)informování vedení strany přiznalo v návrhu stanoviska k politické situaci z 11. března 1968: „*Nejnativnější vliv zde mělo hlavně rozhodnutí neinformovat konkrétně o průběhu [zasedání] ústředního výboru a o povaze politických rozporů a postojích jednotlivých členů*“.⁴⁵⁸ Mlčící stranické vedení nahradily sdělovací prostředky, jejichž kontroly se KSČ postupně vzdávala. V Dubčekově „bezvládí“ navíc vedení začalo ztrácet vládu nad nižšími patry stranické výstavby. Na březnových okresních

⁴⁵³ Na schůzce v Drážďanech si Brežněv postěžoval: „*Nemáme bohužel úplné informace o tom, jak proběhlo prosincové plénum, jak proběhlo lednové plénum. Není to přece žádné tajemství, stačí jen nahlédnout do archivu, že jsme byli dříve zevrubněji informováni a že my sami jsme své politbyro informovali lépe, důkladněji*“.
Srov, VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír (vyd.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970. 4. díl, 1. svazek: Prosinec 1967 – červenec 1968, Praha – Brno, ÚSD – Doplněk 1995, dokument 24, s. 85.

⁴⁵⁴ *Tamtéž*, dokument 6, s. 41.

⁴⁵⁵ VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. – MORAVEC, J. (vyd.): *Komunistická strana Československa: Pokus o reformu (říjen 1967 – květen 1968)*, dokument 11, s. 72, pozn. 3.

⁴⁵⁶ *Tamtéž*, dokument 14, s. 87.

⁴⁵⁷ *Tamtéž*, dokument 18, s. 109.

⁴⁵⁸ *Tamtéž*, dokument 22, s. 132.

konferencích KSČ byly neočekávaně zavedeny tajné volby funkcionářů (tajně se volilo na 53 konferencích z 67),⁴⁵⁹ čímž se zásadně naboural dosavadní formalismus kádrového rozhodování. Dne 14. března téhož roku předsednictvo na své schůzi okresní konference reflektovalo a dospělo k přiznání, že situaci nezvládá.⁴⁶⁰ Strana byla fakticky bez vlivu na tisk, k lidu promlouvali místo členů vedení Šik se Smrkovským, společnost vytvářela nátlak na odstoupení předsedy parlamentu a prezidenta.⁴⁶¹ První tajemník měl možnost postavit stranu do čela tím, že by zveřejnil již hotový Akční program. Dubčekovo otálení⁴⁶² a jeho důsledky reflektoval Radovan Richta na schůzi PÚV dne 21. března 1968:

Musíme si být vědomi toho, že dnes máme zkušenost, jakmile jsme formulovali nějakou věc v akčním programu, za čtrnáct dní se ukázalo, že tato formulace nestačí. Proces probíhá velice rychle. Povahy tohoto procesu si musíme být vědomi. To, co znělo před čtrnácti dny jako věc, která se příkře liší od všeobecného komplexu, to se stává všeobecným a je to chápáno jako fráze, protože fráze je bývalá pravda. Aby se nám nestalo, že bychom v tomto programu zase zůstali pozadu, protože každých čtrnáct dní to zraje, a musíme uvážit, jaké rozměry tento proces bude mít. Musíme si být vědomi, že se pouštíme do proudu společenského mechanismu, který se značně liší od naší zkušenosti jak po ekonomické, tak po politické stránce. Tento mechanismus nás nutně vede k tomu, že půjde tak daleko, až bude saturován, až narazí na hranice sociálních zájmů, které se v naší společnosti uplatňují. Říkáme, že sociální zájmy jsou jednotné, že je možnost jednoty, a to je pravda, o to opíráme naději, že se nám podaří tento demokratizační proces zvládnout a socialisticky usměrnit. Ovšem hranice sociálních zájmů jsou ještě značně daleko. Jestliže proces zkonfrontujeme se sociálními zájmy, půjde ještě značně dál. Když postavíme požadavek tohoto programu dost radikálně z dnešního hlediska, podaří se nám, abychom tomuto procesu vtiskli socialistický progresivní charakter. Kdybychom ale nešli dost daleko, tak za měsíc narazíme znovu na další vlnu požadavků a pak se dostane vedení strany do situace, kdy neustále jenom bere na vědomí to, co se ve společnosti odehrává...“⁴⁶³

⁴⁵⁹ Tamtéž, dokument 23, s. 140.

⁴⁶⁰ Tamtéž, dokument 24.

⁴⁶¹ Tamtéž.

⁴⁶² O důsledcích Dubčekova váhání viz MLYNÁŘ, Z.: *Mráz přichází z Kremlu*, s. 129; PITHART, P.: *Osmašedesátý*, s. 65.

⁴⁶³ VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. – MORAVEC, J. (vyd.): *Komunistická strana Československa: Pokus o reformu (říjen 1967 – květen 1968)*, dokument 27, s. 194.

Zatímco se týdný vyčkávalo na příhodnou chvíli k zveřejnění Akčního programu, prosakovaly do nižších stranických pater reformní teze, o kterých se ve vedení diskutovalo již od ledna. Není proto divu, že obsah publikovaného reformního dokumentu na začátku dubna již nikoho příliš nepřekvapoval. Na častokrát kritizovanou praxi provádění kádrové politiky odpovědní funkcionáři nezdědky reagovali prostým obcházením nomenklatury. Živelnosti v obsazování funkcí se mohlo zabránit schválením nového kádrového pořádku. V březnu byl vypracován, vedení strany se jím ale nezabývalo.⁴⁶⁴

Měnilo se též postavení a vzájemný vztah stranických a státních orgánů.⁴⁶⁵ Jelikož však vedení neposkytovalo konkrétní reformní „manuál“, docházelo ke spontánní emancipaci institucí, jež byly dříve přímo řízené stranou. Bezradnost ohledně provedení „politické“ reformy ilustruje jeden z interních dokumentů předsednictva ÚV KSČ vypracovaných před dubnovým plénem ÚV KSČ:

*„Problém, jak sladit stranickou a státní politiku, není jen věcí vymezení sfér, ale věcí součinnosti, dohody a volby správných metod. Je samozřejmé, že teprve další vědecký výzkum a politická praxe ÚV, NS, vlády upřesní politický obsah činnosti stranických a státních orgánů“.*⁴⁶⁶

Uplatňovaná „politická praxe“ však počala rozdělovat stranické vedení a znejišťovat lídry států Varšavské smlouvy. První varování přišlo již na konci února během návštěvy představitelů „bratrských stran“ v Praze u příležitosti oslav dvaceti let od Února 1948. Sověti tehdy vyjádřili údiv nad poměry ve sdělovacích prostředcích – komentovali „liberalismus“ *Rudého práva*, zahájení vydávání *Literárních listů* či způsob, jakým se v tisku vykládá lednové zasedání ÚV KSČ.⁴⁶⁷ Nejkritičtější k poměrům v ČSSR byl východoněmecký stranický vůdce Walter Ulbricht, jenž kromě obvyklé kritiky československé kulturní tvorby

⁴⁶⁴ HRADECKÁ, V. – KOUDELKA, F.: *Kádrová politika a nomenklatura KSČ 1969–1974*, s. 86.

⁴⁶⁵ Například došlo ke změně pojetí práce vlády, která od dubna přijímala vyšší počet „politických“ rozhodnutí. Srov. FELCMAN, Ondřej (a kol.): *Vláda a prezident. Období pražského jara (prosinec 1967 – srpen 1968)*. Prameny k dějinám československé krize 1967–1970; díl 8, sv. 1, Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2000, s. 14.

⁴⁶⁶ VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. – MORAVEC, J. (vyd.): *Komunistická strana Československa: Pokus o reformu (říjen 1967 – květen 1968)*, dokument 30, s. 208.

⁴⁶⁷ VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. (vyd.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970 (Prosinec 1967 – červenec 1968)*, dokument 11, s. 54–55.

polemizoval s ekonomickými teoriemi Oty Šika.⁴⁶⁸ Milníkem ve vývoji pražského jara ovšem byla schůzka v Drážďanech dne 23. března 1968. Delegace KSČ⁴⁶⁹ do NDR odjížděla připravená jednat o ekonomických otázkách.⁴⁷⁰ První tajemník ÚV SED však v úvodním vystoupení navrhl prodiskutovat situaci v ČSSR, čímž československou delegaci značně zaskočil. Zejména polská a východoněmecká delegace přikročila k nesmlouvavé kritice. Dubček ve svých pamětech napsal: „Každý z nich měl tlustý svazek výstřížků z českého a slovenského tisku a příležitostně z nich vybírali vhodné citáty, kterými chtěli ilustrovat své podráždění“.⁴⁷¹ Československou situaci charakterizoval Władysław Gomułka slovy: „Vy neřídíte. Vy nevládnete“.⁴⁷² Narážel na skutečnost, že strana pustila z rukou prostředky propagandy. Kritizována byla také kádrová politika – zejména „nestandardní“ způsob výměny mnoha krajských tajemníků. Účastníci schůzky také vyjádřili údiv nad působením Oty Šika a některých dalších veřejně činných komunistů. Tematická náplň obdobných setkání v budoucnu nevybočovala z agendy nastolené v Drážďanech. Problematika reform se v jednáních mezi československými a sovětskými komunisty objevovalo jen zřídka; Brežněv se snažil vzbudit dojem, že ho nový politický a ekonomický program příliš nezajímá. Již v Drážďanech Brežněv prohlásil: „Nekritizují [lednové] plénum ani akční program, který vůbec neznáme“.⁴⁷³

Po návratu delegace do Československa se začalo spekulovat o obsahu drážďanského jednání. *Rudé právo* publikovalo nicneříkající informaci.⁴⁷⁴ Během prvního dne dubnového zasedání ÚV KSČ Dubček nepravdivě prohlásil, že „současná stanoviska ÚV KSČ k vývoji v naší republice i k otázkám vzájemné spolupráce přijali představitelé socialistických zemí i ústřední výbory jejich stran na poradě s porozuměním“.⁴⁷⁵ Faktem je, že Sověti – a nejen oni – Dubčekovi nikdy neporozuměli. Příležitosti k tomu, aby jeho záměry pochopili členové

⁴⁶⁸ Tamtéž, s. 57.

⁴⁶⁹ Delegace byla ve složení Alexander Dubček, Jozef Lenárt, Drahomír Kolder, Oldřich Černík a Vasil Biľak.

⁴⁷⁰ Srov. HOCHMAN, J. (ed.): *Naděje umírá poslední: Vlastní životopis Alexandra Dubčeka*, s. 115; VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. (vyd.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970 (Prosinec 1967 – červenec 1968)*, dokument 24, s. 74.

⁴⁷¹ HOCHMAN, J. (ed.): *Naděje umírá poslední: Vlastní životopis Alexandra Dubčeka*, s. 152.

⁴⁷² VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. (vyd.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970 (Prosinec 1967 – červenec 1968)*, dokument 24, s. 94.

⁴⁷³ Tamtéž s. 85.

⁴⁷⁴ Informační zpráva o schůzce vedoucích představitelů komunistických stran a vlád socialistických zemí. In: *Rudé právo*, roč. 48, č. 84, s. 1.

⁴⁷⁵ VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. – MORAVEC, J. (vyd.): *Komunistická strana Československa: Pokus o reformu (říjen 1967 – květen 1968)*, dokument 34, s. 256.

KSČ, Dubček nedával ani doma. Místo nastavení limitů reformy a převzetí iniciativy Dubček na dubnovém plénu hovořil o nemožnosti vymezení modelu „fungující socialistické demokracie“;⁴⁷⁶ vedoucí úlohu strany zpochybnil slovy: „*Komunisté budou stát v čele vývoje a budou mít vedoucí postavení v takové míře, v jaké si je v demokratických poměrech [...] získají a udržet*“.⁴⁷⁷ Nárok na jeden z klíčových mocenských instrumentů vedoucí úlohy – kádrovou politiku – odmítl konstatováním, že (dosud nedefinovaný) nový systém vytvoří prostor pro „*přirozený výběr při obsazování vedoucích míst*“.⁴⁷⁸ První tajemník ÚV KSČ sice opustil „stalinský“ model, nikdo však nevěděl, čím ho hodlá nahradit. Akční program schválený dubnovým plénem ÚV reformní proces nedefinoval; dokument byl ve vleku již probíhajících událostí.

Akční program KSČ byl výsledkem práce poměrně nesourodého autorského kolektivu.⁴⁷⁹ Většina myšlenek programu nebyla nová; mnohé pasáže „politické“ části mohly být sestaveny ze starších Mlynářových textů. Východiskem Mlynářových reformních úvah byla pluralita společenských zájmů a potřeba vytvořit takové uspořádání, které by na diverzitu patřičně reagovalo.⁴⁸⁰ Funkci systému více stran Mlynář nahrazoval jiným typem plurality; Národní fronta a její organizace v jeho uvažování ovšem nefigurovala.⁴⁸¹ Cílem jeho „optimálního modelu“ bylo překonání rozporu mezi „kvalifikovaným“ dirigistickým rozhodováním a „nekvalifikovaným“ demokratickým hlasováním.⁴⁸² Možné smíření Mlynář našel v „korporatistickém“ uspořádání legislativy po vzoru Jugoslávie. Korporatistická koncepce se do Akčního programu sice nedostala, ovšem apolitickými úvahami je dokument prodchnut skrz na skrz:

„Strana bude přitom usilovat o spojení demokratických zásad společenského řízení s odborným a vědeckým řízením a rozhodováním. K tomu, aby bylo možno odpovědně

⁴⁷⁶ Tamtéž, s. 253.

⁴⁷⁷ Tamtéž, s. 252.

⁴⁷⁸ Tamtéž, s. 254.

⁴⁷⁹ Pod vedením D. Koldera na Akčním programu podle Z. Mlynáře pracovali: J. Fojtík, K. Kaplan, R. Richta, Z. Mlynář, B. Šimon, A. Červinka, O. Šik, K. Kouba, S. Provazník, P. Auersperk. Srov. MLYNÁŘ, Z.: *Mráz přichází z Kremle*, s. 113.

⁴⁸⁰ MLYNÁŘ, Z.: *Československý pokus o reformu 1968: Analýza jeho teorie a praxe*. 1975, s. 58.

⁴⁸¹ V jedné ze svých prací Mlynář uvažoval o modelu bipartismu. S ním však počítal pro vzdálenou budoucnost: „Podle mého názoru není ovšem vědeckého argumentu, který by pro socialismus jako společenský řád vylučoval politický model, založený na systému dvou stran. Abstraktně viděno, se pro socialistický pluralitní model jeví takové řešení naopak jako optimální“. MLYNÁŘ, Z.: *Československý pokus o reformu 1968: Analýza jeho teorie a praxe*. 1975 s. 68.

⁴⁸² MLYNÁŘ, Z.: *Stát a člověk*, s. 130.

*posoudit, co je zájem celé společnosti, musíme mít vždy k posouzení více alternativních, odborně zdůvodněných návrhů na řešení všech sporných otázek a zajistit daleko rozsáhlejší a otevřenější informovanost občanstva“.*⁴⁸³

Akční program KSČ dobře zapadá do tradice české nepolitické politiky. Anti-politický *kvazi-totalitarismus* postavený na pseudovědeckém učení marxismu-leninismu, činící politiku nadbytečnou⁴⁸⁴, byl „pluralizován“ nahrazením jednoho vědeckého nároku „skutečnou“ vědou. Akční program volal po odstranění „kádrového stropu“⁴⁸⁵ a změn v systému nomenklatury nikoliv s cílem *demokratizace*, nýbrž proto, aby se nadále nepodceňovala kvalifikační hlediska.⁴⁸⁶ Apolitická Mlynářova koncepce navíc podstatně kolidovala s Šikovou představou o demokratizaci hospodářství. Strana hovořila o vědeckém zkoumání zájmů a mezitím se spontánně konstituovaly více méně nezávislé zájmové skupiny. Tuto tendenci ostatně pozitivně reflektoval Josef Smrkovský na ÚV v dubnu, když jako příklad reorganizace politického života uvedl „dezintegraci“ dosavadních masových organizací NF.⁴⁸⁷ Nastala situace, pro níž Skilling stvořil pojem *demokratizující a pluralistický autoritarismus* (viz druhá kapitola). Růst počtu skupin byl značný – od 1. ledna 1968 do 1. června 1969 byla ministerstvem vnitra povolena činnost třiapadesáti novým organizacím v Čechách a pěti na Slovensku.⁴⁸⁸ Na jaře roku 1968 se navíc objevil zcela nový fenomén – vznik a institucionalizace skupin s politickými a opozičními ambicemi.⁴⁸⁹

K fragmentaci docházelo také v nejvyšších stranických a státních institucích. Výstupem jednání dubnového pléna ÚV byla rekonstrukce předsednictva ÚV KSČ – odchod

⁴⁸³ VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. – MORAVEC, J. (vyd.): *Komunistická strana Československa: Pokus o reformu (říjen 1967 – květen 1968)*, dokument 50, s. 326–327.

⁴⁸⁴ HAVELKA, Miloš: „Nepolitická politika“: kontexty a tradice. In: *Sociologický časopis*, roč. 34, č. 4 (1998), s. 462.

⁴⁸⁵ VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. – MORAVEC, J. (vyd.): *Komunistická strana Československa: Pokus o reformu (říjen 1967 – květen 1968)*, dokument 50, s. 328.

⁴⁸⁶ *Tamtéž*, s. 327.

⁴⁸⁷ „Myslím zkrátka, že nejenže se socialismu nic nestane, budeme-li mít samostatnou motoristickou či leteckou organizaci vedle Svazarmu, ale že přejí-li si motoristé či letci své samostatné organizace mít, je zcela samozřejmé, že se takové organizace vytvoří a že naše strana a stát k nim budou mít pozitivní vztah, že v nich budou spatřovat skutečné mluvčí a zástupce určitých složek společnosti, s nimiž chceme počítat a které Národní fronta jistě ráda uvítá“. *Tamtéž*, dokument 36, s. 270.

⁴⁸⁸ HOPPE, Jiří: *Opozice '68: sociální demokracie, KAN a K 231 v období pražského jara*. Praha, Prostor 2009, s. 35.

⁴⁸⁹ Analýza jednotlivých případů není předmětem této práce. Mezi desítkami skupin se do povědomí veřejnosti a do popředí zájmu historiografického výzkumu dostaly zejména pokusy o znovuoobnovení sociální demokracie a vznik Klubu angažovaných nestraníků (KAN). První schůzka sociálních demokratů proběhla již v polovině března, přibližně ve stejné době se začali scházet protagonisté KANu, jenž byl ustaven dne 5. dubna. Srov. HOPPE, J.: *Opozice '68: sociální demokracie, KAN a K 231 v období pražského jara*, s. 53, 137–138.

Josefa Borůvky, Jaromíra Dolanského, Jiřího Hendrycha, Michala Chudíka, Bohuslava Laštovičky, Jozefa Lenárta, Antonína Novotného (jenž předtím abdikoval na funkci prezidenta) a Otakara Šimůnka. Novými členy nejvyššího stranického orgánu byli zvoleni František Barbírek, Vasil Bil'ak, František Kriegel, Josef Smrkovský a Oldřich Švestka. Členy sekretariátu se stali Čestmír Císař, Alois Indra, Jozef Lenárt, Zdeněk Mlynář, Štefan Sádovský, Václav Slavík a Oldřich Voleník.⁴⁹⁰ Během několika dnů došlo ke změnám na třech nejvyšších ústavních postech – již na konci března byl novým prezidentem zvolen Ludvík Svoboda, v dubnu pak došlo k volbě Josefa Smrkovského předsedou parlamentu. Během dubna prezident jmenoval vládu Oldřicha Černíka, ve které zasedlo mnoho progresivně smýšlejících ministrů (např. František Vlasák, Ota Šik, Jiří Hájek). Se změnou personálního obsazení se pozvolna měnilo i postavení některých institucí. Proměnila se úloha pléna ÚV,⁴⁹¹ zvýšila se role Národního shromáždění v kontrole exekutivy,⁴⁹² vláda pod vedením Černíka začala vládnout.⁴⁹³ Místo jednoho monolitu náhle v Československu koexistovala mnohost mocenských center.

Od dubna narůstala četnost setkání mezi vedeními KSČ a KSSS; postupně se zvyšovala též intenzita nátlaku na československou stranu. Ani po přijetí Akčního programu však hlavním tématem rozhovorů nebyla reformní koncepce. V dopise zaslaném Dubčekovi ze dne 11. dubna 1968 první tajemník ÚV KSSS napsal: „*Je pravdou, že jsem dosud nečetl úplný text akčního programu, který jste přijali na plénu. Prozatím ho neznáme*“.⁴⁹⁴ Zda Brežněv psal pravdu, není podstatné. Tehdejší aktéři měli žít v domněnku o neutrálním postoji KSSS vůči reformě. Například Lubomír Štrougal si myslí, že Akční program nevyvolal v Kremlu okamžitou špatnou reakci.⁴⁹⁵ Zdeněk Mlynář ve svých pamětech uvedl, že „*případné ideologickopolitické výhrady vůči platformě Akčního programu KSČ nebyly ve skutečnosti rozhodujícími důvody, které podmínily růst konfliktu a zejména pak přijetí alternativy*

⁴⁹⁰ VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. – MORAVEC, J. (vyd.): *Komunistická strana Československa: Pokus o reformu (říjen 1967 – květen 1968)*, s. 551–552.

⁴⁹¹ PRAVDA, A.: *Reform and Change in the Czechoslovak Political System, January–August 1968*, s. 30.

⁴⁹² *Tamtéž*, s. 43.

⁴⁹³ FELCMAN, O. (a kol.): *Vláda a prezident. Období pražského jara (prosinec 1967 – srpen 1968)*, s. 14.

⁴⁹⁴ VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. (vyd.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970 (Prosinec 1967 – červenec 1968)*, dokument 36, s. 133.

⁴⁹⁵ ŠTROUGAL, Lubomír: *Paměti a úvahy*. Praha, EPOCHA 2009, s. 157.

vojenského zásahu do československé reformy.⁴⁹⁶ Akční program ostatně nebyl předmětem jednání ani na schůzce československé a sovětské delegace v Moskvě dne 4. května 1968.⁴⁹⁷ Sověty spíše znepokojoval vysoký počet kádrových změn a především pak poměry ve sdělovacích prostředcích. Nově bylo nastoleno téma „klubů“ (KAN, K 231 a sociální demokracie). Pozitivním signálem pro Sověty byla zjevná názorová diferenciacie ve vedení KSC. Vasil Bil'ak, který byl jednání přítomný, totiž jako jediný člen delegace plně přistoupil na sovětskou interpretaci československého dění. Jeho postoje byly pozitivně reflektovány o čtyři dny později na setkání „pětky“ (zástupců Sovětského svazu, Bulharska, Maďarska, Polska a východního Německa) v Moskvě. Podle Brežněva to byl právě Bil'ak, který mluvil „[n]ejkonstruktivněji, nejsprávněji a nejuceleněji“.⁴⁹⁸

Takzvaná „pětka“ však nebyla v hodnocení československé politiky ani zdaleka jednotná. Nejhorlivěji vůči KSC vystupoval Ulbricht s Gomuškou. Druhý jmenovaný dokonce požadoval vystoupení proti Akčnímu programu, na což (v té době) mnohem umírněnější Brežněv reagoval slovy: „*Myslím si, že by bylo možné vzít si program na mušku později, v další etapě*“.⁴⁹⁹ Todor Živkov byl spíše pasivním pozorovatelem, zatímco Kádár v konfliktu s ostatními odmítal interpretovat vývoj v ČSSR jako kontrarevoluční. Později však od polemiky s ostatními ustoupil. Dubček se v květnu 1968 ocitl v obtížné situaci. Jeho vedení muselo lavírovat mezi bezprecedentní podporou československého lidu a sovětskými požadavky na zavedení opatření proti tisku a nezávislým skupinám. Většina ve vedení chtěla pokračovat v „polednové politice“, chyběl však konsensus ohledně toho, co přesně tento pojem znamená. Kritizovala se předlednová praxe kádrové politiky, ovšem místo alternativy vládla živelnost v obsazování funkcí.⁵⁰⁰ Požadavky společnosti šly nad rámec Akčního programu, který sám Josef Smrkovský nazval „mrtvě narozeným dítětem“.⁵⁰¹ Mlynářovy

⁴⁹⁶ MLYNÁŘ, Z.: *Československý pokus o reformu 1968: Analýza jeho teorie a praxe*, s. 232.

⁴⁹⁷ Brežněv k reformě prohlásil: „*Vy teď například hovoříte o tom, že je nutno změnit strukturu československého hospodářství. To je vaše věc. Vy jste tuto strukturu tvořili, vy ji samozřejmě můžete změnit, pokud to považujete za nutné*“.
VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. (vyd.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970 (Prosinec 1967 – červenec 1968)*, dokument 53, s. 178.

⁴⁹⁸ *Tamtéž*, dokument 54, s. 195.

⁴⁹⁹ *Tamtéž*, s. 197.

⁵⁰⁰ V rámci výzkumu realizovaného v době pražského jara 75 % respondentů z řad členů KSC uvedlo, že jmenování nestraníků do nomenklaturních funkcí by neproblematizovalo vedoucí úlohu strany. Srov. PRAVDA, A.: *Reform and Change in the Czechoslovak Political System, January–August 1968*, s. 54.

⁵⁰¹ VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. – MORAVEC, J. (vyd.): *Komunistická strana Československa: Pokus o reformu (říjen 1967 – květen 1968)*, dokument 60, s. 407.

teoretické úvahy o „optimálním modelu“ nebyly aplikovatelné, protože sám jejich autor se stavěl proti „nesocialistickým tendencím“, které jeho koncepty obsahovaly.⁵⁰²

Názorově nesourodé vedení strany tak na jedné straně vycházelo vstříc některým sovětským požadavkům (například strana „přitvrdila“ vůči sociální demokracii, KAN a K-231),⁵⁰³ na straně druhé pokračovalo v debatách o ekonomické reformě, která ovšem měla (na rozdíl od apolitického Akčního programu, v němž se jen vágně hovořilo o podnikových samosprávách) výrazně politický potenciál. Architekt reformy Ota Šik tvrdí, že „*usiloval o kádrovou nezávislost podniků na nadpodnikové byrokracii, k čemuž byla nutná volba a kontrola ředitelů prostřednictvím samosprávných orgánů podniků*“.⁵⁰⁴ Šik prosazoval a veřejně popularizoval model, v němž by rada pracujících s rozsáhlými pravomocemi (např. jmenování ředitelů) byla volena v kompetitivních volbách kolektivem zaměstnanců z kandidátky předložené odborovou organizací.⁵⁰⁵ Oldřich Černík, jenž tak zásadní problematiku nezahrnul do svého vládního prohlášení,⁵⁰⁶ navrhoval tzv. „třetinový model“, v němž by jen třetina členů byla přímo volena. Další třetinu by jmenoval stát, a zbylá místa byla určena pro experty.⁵⁰⁷ Pod tlakem veřejnosti však zvítězila Šikova koncepce.⁵⁰⁸ Ještě předtím ale došlo v některých podnicích ke spontánním volbám samosprávných orgánů,⁵⁰⁹ čímž byl popřen nárok KSČ na obsazování klíčových pozic v oblasti hospodářství. Problém přitom spočíval v tom, že strana neměla ani po publikování Akčního programu jasno v tom, jak zreformovaný systém bude vypadat. Zdeněk Mlynář na květnovém zasedání ÚV KSČ mluvil o nutnosti rozpracování představy o „cílovém stavu“: „*Rozpracovat ji tak, aby to nebyl návrat k politické formální demokracii, jakou zná i buržoazní systém, aby to byla určitá, řekl bych, kombinace politické demokracie a socialistické samosprávy pracujících*“.⁵¹⁰ Mlynář byl

⁵⁰² Tamtéž, dokument 61, s. 442.

⁵⁰³ HOPPE, J.: *Opozice '68: sociální demokracie, KAN a K 231 v období pražského jara*, s. 58, 157, 241.

⁵⁰⁴ ŠIK, O.: *Jarní probuzení – iluze a skutečnost*, s. 179.

⁵⁰⁵ Tamtéž, s. 180.

⁵⁰⁶ FELCMAN, O. (a kol.): *Vláda a prezident. Období pražského jara (prosinec 1967 – srpen 1968)*, dokument 43, s. 190–214.

⁵⁰⁷ KUSIN, V.: *Political Grouping in the Czechoslovak Reform Movement*, s. 30; PRAVDA, Alex: Some Aspects of the Czechoslovak Economic Reform and the Working Class in 1968. In: *Soviet Studies*, roč. 25, č. 1 (1973), s. 118–119; PRAVDA, A.: *Workers' Participation in Czechoslovakia, 1968–69*, s. 315.

⁵⁰⁸ ŠIK, O.: *Jarní probuzení – iluze a skutečnost*. Praha, Mladá fronta 1990, s. 180.

⁵⁰⁹ Tamtéž.

⁵¹⁰ VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír (vyd.): *Komunistická strana Československa*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, 9. díl, 2. svazek: Konsolidace (květen – srpen 1968), Praha – Brno, ÚSD – Doplněk 2000, dokument 81, s. 65.

na květnovém plénu zvolen tajemníkem KSČ. Spolu s volbou Bohumila Šimona kandidátem PÚV se jednoznačně jednalo o posílení proreformního proudu ve vedení. Květnové plénum navíc schválilo svolání mimořádného sjezdu na začátek září 1968.

Sověty výstupy květnového pléna dočasně uspokojily; v následujících měsících na ně bylo ze strany KSSS pozitivně odkazováno. Jak v Dubčekově projevu, tak i v přijaté rezoluci se objevily zmínky o „pravicovém“ nebezpečí, čímž první tajemník přistupoval na sovětskou interpretaci politické situace v ČSSR. Také přístup strany k opozičním skupinám se změnil. Sociální demokraté měli na začátku léta 1968 přípravné výbory ve všech českých a moravských krajích (kromě středočeského) a v 30 okresech vznikly přípravné výbory. Založeno bylo na 150 místních organizací.⁵¹¹ V této situaci KSČ se sociální demokracií dojednala, že až do XIV. sjezdu nebude přípravný výbor aktivní. Charakter autoritářské moci se vskutku zásadně změnil. Namísto použití represivního aparátu KSČ sjednávala „gentlemanské dohody“.⁵¹² Sověti však od Dubčeka, upínajícího se k zářijovému sjezdu, očekávali v postupu proti „pravici“ rozhodnější jednání. Nátlak na československou stranu zesílil na konci června po publikování Vaculíkova článku *2000 slov*, který vyšel v nanejvýš nevhodnou dobu – vojenské cvičení „Šumava“, kterého se na území ČSSR zúčastnilo cirká 24 tisíc vojáků,⁵¹³ bylo právě v plném proudu. Akce byla zamýšlena jako prostředek nátlaku dlouho před jejím zahájením. „Pětka“ o něm uvažovala již na výše zmíněném moskevském setkání dne 8. května 1968. Todor Živkov na jednání pronesl:

*Je třeba rozhodně pomoci zdravým silám v Československu, jinak situaci nezvládneme. Je třeba, abychom tam dostali vojska. Jiná otázka je, jak tam budou přivedena. Nejlépe by bylo, kdybychom tam vojska dostali pod záminkou vojenského cvičení. [Dále je] nezbytné zorganizovat skupinu v československém vedení v čele se s. Kolderem nebo se s. Bilákem, skupinu, která by byla s to ovládnout situaci a které bychom mohli pomoci.*⁵¹⁴

Vaculíkův článek mohl být záminkou pro pozdržení stahování vojsk. Předsednictvo ÚV KSČ porozumělo možným konsekvencím plynoucím ze zrušení cenzury a napříč proudy uvnitř vedení (došlo k vzácné shodě mezi Kolderem, Indrou, Kriegelem a Smrkovským) zhodnotilo

⁵¹¹ HOPPE, J.: *Opozice '68: sociální demokracie, KAN a K 231 v období pražského jara*, s. 84.

⁵¹² Srov. *Tamtéž*, s. 90.

⁵¹³ BENČÍK, Antonín: *Operace „Dunaj“: Vojáci a Pražské jaro 1968*. Praha, USD AV ČR 1994, s. 44.

⁵¹⁴ VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. (vyd.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970 (Prosinec 1967 – červenec 1968)*, dokument 55, s. 206.

text jako kontrarevoluční. Smrkovský v diskusi PÚV prohlásil: „*Soudruhu Dubčeku, jestli my teď s tím neskončíme, pak to budou řešit tanky*“.⁵¹⁵

Četnost kontaktů a stoupající intenzita nátlaku ze sovětské strany plynula z načasování sjezdu. Sjezdové problematiky se Brežněv dotkl v dopise, jenž byl na začátku července odeslán do Prahy v reakci na Vaculíkův článek. Podle Brežněva se „pravice“ snažila využít sjezdovou přípravu „*k tomu, aby na samotném sjezdu zasadily rozhodující úder zdravým silám strany, rozestavili své lidi na klíčových pozicích a vnutili KSČ takovou linii, která by vedla k odmítnutí vyzkoušených marxisticko-leninských zásad, k přerodu a rozložení socialistické společnosti*“.⁵¹⁶ Události předcházející vojenské intervenci je nutno posuzovat právě s ohledem na pravděpodobnost zásadních kádrových změn, ke kterým by na sjezdu došlo. Vedení KSČ pochopilo, že přechodem od nabídek pomoci k vyhrožování (v podmínkách přítomnosti vojsk, jež se i po skončení vojenského cvičení zdržovala na území Československa) Sověti usilují o změnu kurzu před konáním sjezdu. Předsednictvo se proto rozhodlo raději nejednat; odmítlo pozvání do Varšavy, a místo toho navrhlo bilaterální setkání.⁵¹⁷ Jednání „pětky“ se tedy uskutečnilo bez československé delegace. Představitelé pěti stran se shodli na tom, že se sjezd nesmí konat. Brežněv během jednání prohlásil: *Bratrské strany budou muset sledovat vývoj událostí a být připraveny nastoupit tam na první výzvu československých soudruhů...*⁵¹⁸ Výstupem jednání byl tzv. varšavský dopis československé straně požadující postup proti „pravici“, zastavení činnosti skupin, pacifikaci tisku a dodržování demokratického centralismu.⁵¹⁹ Na červencovém zasedání ÚV KSČ, jež bylo svoláno za účelem projednání stanoviska k „Varšavě“, Dubček rezolutně prohlásil: „*[N]ic, ani diskuse o závažných otázkách s bratrskými stranami nás nesmí [...] vykolejit z nastoupené cesty v přípravě mimořádného XIV. sjezdu strany*. Dubčekovu pokusu o překlenutí „okurkové sezóny“ se však vzepřela také domácí „frakce“ reprezentovaná

⁵¹⁵ VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. (vyd.): *Komunistická strana Československa (květen – srpen 1968)*, dokument 100, s. 152.

⁵¹⁶ VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. (vyd.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970 (Prosinec 1967 – červenec 1968)*, dokument 81, s. 254. O skladbu delegátů sjezdu měli obavy i někteří domácí aktéři. Například Vasil Biľak na jednání předsednictva dne 27. května prohlásil: „*[Chtěl bych vědět], zda máme dost sil a vlivu, aby tisk, rozhlas vytvořily zdravou atmosféru. Lidé budou mít strach zvolit za delegáta třeba mne*“. VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. (vyd.): *Komunistická strana Československa (květen – srpen 1968)*, dokument 76, s. 545.

⁵¹⁷ WILLIAMS, Kieran: *The Prague Spring and its Aftermath: Czechoslovak Politics 1968–1970*. Cambridge, Cambridge University Press 1997, s. 94–95.

⁵¹⁸ VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. (vyd.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970 (Prosinec 1967 – červenec 1968)*, dokument 92, s. 292.

⁵¹⁹ *Tamtéž*, dokument 93, s. 299.

především Biřákem, Indrou a Kolderem. Prvně jmenovaný se například vymezil proti vypracování nových stranických stanov, jež měly být předloženy sjezdu ke schválení.⁵²⁰ Skupina, pro kterou Sověti používali název „zdravé síly“ navíc znejistila průběhem mimořádných okresních a krajských stranických konferencí svolaných za účelem zvolení sjezdových delegátů. Výsledky tajných voleb⁵²¹ napovídaly mnohé o názorové diferenciaci ve straně – třeba tím, že za sjezdového delegáta nebyl zvolen Drahomír Kolder – jeden z lidí, na které vedení KSSS spoléhalo.⁵²²

Po odmítnutí účasti na jednání ve Varšavě bylo československé straně navrženo bilaterální setkání, které Dubček již předtím prosazoval. První tajemník KSČ s konáním schůzky souhlasil pod podmínkou jejího uspořádání na území ČSSR.⁵²³ Na konci července 1968 se tak událo v dějinách sovětského bloku něco dosud nevídaného. Takřka kompletní politbyro ÚV KSSS (vyjma Kirilenka a Polyanského)⁵²⁴ opustilo na několik dní Moskvu, aby se mohlo od 29. července do 1. srpna na železničním přecladišti na československo-sovětských hranicích naposledy pokusit kompletní československé vedení přesvědčit o nutnosti změny kursu. Sovětská delegace vážila dlouhou cestu, aby dostala odpověď na otázky, které kladla opakovaně od drážďanského setkání v březnu 1968. Podobně jako v minulých měsících, ani v Čierne nad Tisou nebyl předmětem Brežněvovy kritiky reformní program:

*„Když jste schválili svůj akční program, nikdo nic nenamítal. Vždyť je to program předsednictva ÚV! Ale jestliže se něco děje mimo vůli předsednictva ÚV – to už je jiná věc, která dostává zcela jiné politické zabarvení. Vy říkáte, že je to liberalismus, my říkáme, že to je kontrarevoluce“.*⁵²⁵

⁵²⁰ VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. (vyd.): *Komunistická strana Československa (květen – srpen 1968)*, dokument 113, s. 259. V návrhu stanov KSČ, jenž byl dne 10. srpna 1968 publikován v *Rudém právu*, se v pasáži věnovaná kádrové politice explicitně hovořilo o povinnosti předkládání alternativních návrhů. Srov. *Tamtéž*, dokument 132, s. 327.

⁵²¹ Srov. SKILLING, H. G.: *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*, s. 269.

⁵²² VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. (vyd.): *Komunistická strana Československa (květen – srpen 1968)*, dokument 114, s. 270.

⁵²³ HOCHMAN, J. (ed.): *Naděje umírá poslední: Vlastní životopis Alexandra Dubčeka*, s. 177.

⁵²⁴ Srov. VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír (vyd.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970. 4. díl, 2. svazek: Červenec – srpen 1968, Praha – Brno, ÚSD – Doplněk 1996, dokument 121, s. 42, pozn. 1.

⁵²⁵ *Tamtéž*, dokument 121.2, s. 78.

V hodnocení politické situace nebyla delegace KSČ jednotná. Například Vasil Biľak již poněkolkáté přitakal sovětské kritice:

*„My pracujeme v nenormálních podmínkách. Je fantastický tlak, který určuje, co máme a co nemáme dělat. Postup v mnohých otázkách neurčujeme my z předsednictva, i když se snažíme, ale určují jej masové komunikační prostředky“.*⁵²⁶

Sovětská strana si byla vědoma frakcionalizace vedení KSČ a proto v závěru jednání Brežněv zapověděl jakékoliv „nálepkování“ jednotlivých členů PÚV za jejich názory.⁵²⁷ Sověti tak vzali pod ochranu tu část vedení, jejíž budoucnost byla vzhledem k blížícímu se sjezdu nanejvýš nejistá. Zároveň delegace KSSS identifikovala ty, kteří měli z vrcholných funkcí odejít – mezi jinými Kriegela a Císaře. Sověti také žádali postup proti nezávislým klubům a tisku.⁵²⁸ Dva dny po skončení jednání v Čierne nad Tisou se československá delegace setkala s vůdci „pětky“ v Bratislavě, kde byla přijatá společná dohoda. Pro další průběh však byla podstatná dohoda z Čierne, o níž následně Dubček tvrdil, že nikdy nebyla (pisemně) uzavřena.⁵²⁹ O (ne)plnění dohodnutých opatření – zejména kádrových změn – se Brežněv zajímal v telefonním rozhovoru dne 9. srpna; o čtyři dny později Brežněv přiosřil slova, když o neustálých odkladech hovořil jako o „sabotáži“ dohody. Kádrové otázky (požadované odvolání Kriegla, Císaře a Pelikána) chtěl Dubček vyřešit na plénu, jež ovšem dosud nebylo svoláno. Reakce prvního tajemníka ÚV KSSS byla rezolutní: *„I v této věci nás klameš! Nemohu to hodnotit jinak než jako klam“.*⁵³⁰ Opakovaně pak Brežněv na Dubčeka naléhal v dopise ze dne 16. srpna⁵³¹ a v dopise politbyra ÚV KSSS předsednictvu ÚV KSČ předaného Červoněnkem dne 19. srpna. V psaní, jehož obsah dopředu znali Indra s Biľakem,⁵³² bylo

⁵²⁶ *Tamtéž*, dokument 121.8, s. 110.

⁵²⁷ *Tamtéž*, dokument 121.17, s. 141.

⁵²⁸ V průběhu července však PÚV na sovětskou kritiku reagovalo schválením „mimořádných opatření“. Vedení strany uložilo přijmout zákonné opatření, jež by mohlo dočasně zmocnit vládu ke „zvláštnímu postupu“ v oblasti tisku a činnosti organizací; dále projednat dohodu se Svazem československých novinářů o převzetí záruk za nešíření zpráv vyvolávajících „extrémní politické tendence“; zabezpečit přijetí zákona o NF; zajištění rozpuštění K 231, jednání s KAN o jeho dalším fungování, zastavení činnosti sociální demokracie. Srov. VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. (vyd.): *Komunistická strana Československa (květen – srpen 1968)*, dokument 121, s. 292.

⁵²⁹ HOCHMAN, J. (ed.): *Naděje umírá poslední: Vlastní životopis Alexandra Dubčeka*, s. 180.

⁵³⁰ VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. (vyd.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970. (Červenec – srpen 1968)*, dokument 130, s. 175.

⁵³¹ *Tamtéž*, dokument 133.

⁵³² *Tamtéž*, dokument 134, s. 192, pozn. 1.

psáno: „Vzniká dojem, že v předsednictvu ÚV KSČ jsou síly, které maří rozvíjení tohoto boje, plnění dohody dosažené v Čierné nad Tisou a prohlášení přijatého v Bratislavě“.⁵³³

Bilákově skupině nezbývalo nic jiného, než v kooperaci se Sověty zmařit konání sjezdu. Z tzv. „Kašparovy zprávy“ analyzující situaci v KSČ vyplývalo, že lze jen velmi těžko anticipovat jeho průběh. Hlavním problémem měla být kádrová diskontinuita ÚV – pouze 30 procent z 950 navržených kandidátů v předběžném výběru se rekrutovalo z dosavadních členů a kandidátů ÚV. Uvažovalo se navíc o volebním systému, v němž by delegáti škrtili jména, s nimiž nesouhlasí. Prý tak hrozilo, že by se do ÚV nedostali mnozí dosavadní členové PÚV a SÚV.⁵³⁴

K definitivnímu rozhodnutí vojensky intervenovat „pětka“ dospěla dne 18. srpna 1968 v Moskvě. Brežněv došel k závěru, že Dubček plnit závazky nebude a že přešel na „pravicové“ pozice.⁵³⁵ Účastníkům schůzky byl přečten „zvací dopis“, který byl sovětské straně údajně předán na začátku srpna v Bratislavě. Plán na obsazení ČSSR v noci z 20. na 21. srpna byl připravován v součinnosti s některými členy PÚV, zejména s Aloisem Indrou. Návrhem na změnu programu schůze připravené na 20. srpen 1968 měla být vyvolána krize s cílem odstranit Dubčeka z nejvyšší funkce. Následně mělo být zajištěno 1) sbírání podpisů významných politiků pod „zvací dopis“; 2) svolání Národního shromáždění a pléna ÚV za účelem podpory „zdravých sil“ a schválení žádosti o intervenci; 3) mimořádné vydání *Rudého práva*; 4) vypnutí rozhlasu; 5) nabídnutí funkce předsedy vlády Černíkovi nebo Pavlovskému.⁵³⁶

Okupace Československa pěti vojsky států Varšavské smlouvy skončila obrovským politickým fiaskem.⁵³⁷ V zásadě nic z výše uvedeného plánu nebylo splněno. Indra nenašel podporu na změnu pořadu jednání PÚV, následně po oznámení o vstupu vojsk se promoskevske skupině nepodařilo zabránit přijetí prohlášení odsuzující okupaci. Prohlášení

⁵³³ *Tamtéž*, dokument 134, s. 191.

⁵³⁴ VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. (vyd.): *Komunistická strana Československa (květen – srpen 1968)*, dokument 134, s. 369.

⁵³⁵ VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. (vyd.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970. (Červenec – srpen 1968)*, dokument 130, s. 199.

⁵³⁶ *Tamtéž*, dokument 135.

⁵³⁷ Obdobně viz BÁRTA, Miloš: Pokus o záchranu reformního programu. In: MENCL, Vojtěch (a kol.): *Československo roku 1968: 2. díl: počátky normalizace*. Praha, Parta 1993, s. 5; DOSKOČIL, Zdeněk: *Duben 1969: anatomie jednoho mocenského zvratu*. Brno, Doplněk 2006, s. 25.

navíc bylo odvysíláno z rozhlasu po drátě a *Rudé právo* vyšlo jako obvykle. Rozhořčenému Brežněvovi tak nezbylo než zvednout telefon, zavolat na sovětské velvyslanectví v Praze a „vyčinit“ Biřakově skupině za neočekávaný nezdar.⁵³⁸ Únos části vedení KSČ do SSSR byl svérázným pokusem o vyřešení kádrové otázky v nejvyšších institucích strany a státu. Takzvanou „dělnicko-rolnickou vládou“ odmítl Ludvík Svoboda jmenovat⁵³⁹ a následně spolu s dalšími odjel jednat do Moskvy.

Dne 22. srpna se do Prahy začali do vysočanského závodu ČKD Elektrotechnika sjíždět sjezdoví delegáti. Shromáždění se záhy prohlásilo za sjezd, jehož konání přijela největší armáda světa zabránit. Sjezd jednomyslně přijal rezoluci, v níž odsoudil okupaci, internaci některých členů vedení KSČ a vyzval ke konání generální stávkou na následující den. Nejvýznamnějším výstupem bylo zvolení nového ústředního výboru, jehož členové okamžitě začali jednat. Znovuzvolili Alexandera Dubčeka prvním tajemníkem ÚV KSČ a schválili složení předsednictva. Z dosavadních jedenácti členů chyběl v nové jedenadvacetičlenné sestavě František Barbírek, Vasil Biřak, Drahomír Kolder, Jan Piller, Emil Rigo a Oldřich Švestka. Na nové složení PÚV ostatně Brežněv druhého dne během jednání s Dubčkem reagoval slovy: „*Nikdo tam není: ani Indra, ani Biřak*“.⁵⁴⁰ Sověti rozhodli o provedení monstrózní vojenské operace mimo jiné proto, aby k podobnému výsledku nedošlo. Nyní jim nezbylo nic jiného, než opět jednat a přimět československé politiky k podepsání závěrečného protokolu (dne 26. srpna). Jednalo se přitom primárně o plnění dohod z Čierne nad Tisou (Brežněv poznamenal: „*Pravda, [v Čierne] nešlo o podpisy, ale o dohodu na čestné slovo*“),⁵⁴¹ novým požadavkem bylo zneplatnění tzv. vysočanského sjezdu. To požadovali nejen Sověti, ale též delegáti mimořádného sjezdu Komunistické strany Slovenska, jenž probíhal ve dnech 26. až 29. srpna 1968. Oficiálním důvodem byl minimální počet slovenských delegátů přítomných v Praze. I na slovenském sjezdu však také došlo k podstatným změnám – do ústředního výboru KSS bylo zvoleno asi 80 % nových členů. Dosavadní první tajemník Vasil Biřak, jenž na sjezd vůbec nedorazil, nebyl vybrán ani za

⁵³⁸ Srov. BENČÍK, Antonín: *Utajovaná pravda o Alexandru Dubčekovi: Drama muže, který předběhl dobu*. Praha, Nakladatelství Ostrov 2001, s. 25; BILAK, Vasil: *Až po mé smrti*. Praha, BVD 2014, s. 222.

⁵³⁹ PAUER, Jan: Sovětská vojenská intervence a restaurace byrokraticko-centralistického systému v Československu 1968–1971. In: PECKA, Jindřich – PREČAN, Vilém: *Proměny Pražského jara, 1968–1969: sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti*. Brno, Doplněk; Praha, Ústav pro soudobé dějiny 1993, s. 169.

⁵⁴⁰ VONDOVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. (vyd.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970. (Červenec – srpen 1968)*, dokument 156, s. 238.

⁵⁴¹ *Tamtéž*, dokument 157, s. 250.

člena ÚV.⁵⁴² Ve vedení zasedly osobnosti vysočanského vedení v čele s Gustávem Husákem, jenž se však členství ve vysočanském ÚV vzdal.

Nejvyšší ústavní a straniční představitelé do Vysočan po návratu z Moskvy nezavítali. Den po příjezdu, 27. srpna, byla svolána schůze předsednictva, jež se usnesla na brzkém svolání pléna ÚV, kterého by se účastnili vybraní delegáti XIV. sjezdu. Jedním z bodů usnesení bylo také dokončení příprav sjezdu a jeho svolání v řádném termínu.⁵⁴³ Čestmír Císař byl pověřen, aby „vysočanské vedení“ informoval o jeho rozpuštění. S příslibem kooptací několika členů do „legálního“ ÚV se „vysočanští“ rozhodli složit své mandáty.

⁵⁴² BÁRTA, M.: Pokus o záchranu reformního programu, s. 7.

⁵⁴³ VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír (vyd.): *Komunistická strana Československa*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, 9. díl, 3. svazek: Kapitulace (srpen – listopad 1968), Praha – Brno, ÚSD – Doplněk 2001, s. 124–125.

5. S Dubčekem proti Dubčekovi

*„Je třeba přiznat, [...] že jsme měli nešťastnou ruku při výběru členů předsednictva“.*⁵⁴⁴

Oldřich Černík, 3. října 1968 v
Moskvě

*„Stranu je třeba vyčistit a sovětští soudruzi mají důkazy, že se naopak dále „znečišťuje““.*⁵⁴⁵

Alexej N. Kosygin, 4. října 1968 v
Moskvě

Nezdar plánu na ustavení „dělnicko-rolnické vlády“ vedl Sověty k přehodnocení strategie. Místo signatářů tzv. zvacího dopisu, jež se ve straně těšili jen mizivé podpoře, se protagonisty potlačení „pražského jara“ měly stát jeho hlavní tváře.⁵⁴⁶ Lidé jako Alois Indra, Antonín Kapek či Vasil Biľak byli chráněni moskevským protokolem, jejich čas ovšem přišel až později. Plnění moskevských dohod mělo být zaštitěno osobami prvního tajemníka ÚV KSČ Alexandra Dubčeka a populárního předsedy vlády Oldřicha Černíka.

Na potíže s plněním dohod je nutno nazírat z hlediska dlouhé cesty ke konvergenci sovětských a československých postojů. V prvních posrpnových týdnech existovala takřka nepřeklenutelná propast mezi sovětskou interpretací polednového vývoje jako „kontrarevoluce“ a československým přiznáním některých „chyb“. I v nové „realitě“ (přítomnost desetitisíců cizích vojáků na území ČSSR) Dubček pokračoval v předsrpnové taktice lavírování mezi uspokojováním sovětských požadavků a snahou nezklamat československou veřejnost, jež mu projevovala tolik náklonnosti. Po návratu z Moskvy ve vedení KSČ stále žily naděje na pokračování polednové politiky, na brzké (znovu)svolání

⁵⁴⁴ NA, f. 07/15, sv. 27, arch. j. 277. Záznam z jednání v Moskvě ve dnech 3. a 4. října 1968, list 14.

⁵⁴⁵ *Tamtéž*, list 35.

⁵⁴⁶ O prezírávém postoji Sovětů vůči Biľakově „klice“ viz MLYNÁŘ, Z.: *Mráz přichází z Kremle*, s. 312.

XIV. sjezdu, na ustavení Komunistické strany v českých zemích a především – na brzký odchod okupačních vojsk. Všechny tyto naděje se rozplývaly velmi postupně.

Z patnácti bodů tzv. moskevského protokolu⁵⁴⁷ měl pro Sověty zvláštní důležitost bod druhý (zneplatnění vysočanského sjezdu), třetí (odchod některých vysoce postavených politiků), čtvrtý (opatření v médiích a pacifikace nezávislých klubů) a sedmý (ochrana „zdravých sil“ v KSČ). Rozpuštění vysočanského vedení bylo jen zdánlivým splněním jednoho z požadavků. K další položce moskevského protokolu – řešení kádrových otázek – bylo na poslední srpnový den svoláno plénum ÚV KSČ. Před jeho konáním se naposledy sešlo vedení strany ve „staré sestavě“ a diskutovalo o svém budoucím složení. Sověti požadovali odstoupení člena sekretariátu Čestmíra Císaře a člena předsednictva Františka Kriegela, nepočítali však s odchodem Oldřicha Švestky, Drahomíra Koldera a Antonína Kapka. Rezignaci Josefa Špačka („*Prosím, abych nebyl navrhován za tajemníka. Prodělávám depresi...*“)⁵⁴⁸ a Zdeňka Mlynáře pochybujícího o možnosti pokračování v polednové politice („...*jestli si někdo představuje, že se bude dělat politika, jaká byla zakotvena v Akčním programu KSČ, realita bude jiná*“)⁵⁴⁹ první tajemník neakceptoval s poukazem na to, že ani jemu nebyla v Moskvě umožněna rezignace.⁵⁵⁰ Stranické vedení pak připravilo šalamounské řešení, jak uspokojit protagonisty rozpuštěného vysočanského vedení a zároveň jak dostat moskevským dohodám. Bylo rozhodnuto, že plénum ÚV odsouhlasí kooptaci osmdesáti nových členů z řad delegátů zvolených na XIV. sjezd.⁵⁵¹ Rozhodnutí nebyl sto zabránit ani Brežněv, který Dubčekovi telefonoval a proti kooptaci protestoval.⁵⁵² Na základě návrhů ústředních orgánů a krajských výborů bylo plénum ÚV rozšířeno o osmdesát členů; padesát z nich pocházelo z vysočanského ÚV.⁵⁵³ Protesty proti porušování stanov, které s podobným postupem nepočítaly, Gustáv Husák (sám v seznamu kooptovaných) na zasedání ÚV označil

⁵⁴⁷ Srov. VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. (vyd.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970. (červenec – srpen 1968)*, dokument 169.

⁵⁴⁸ VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J.: *Komunistická strana Československa: kapitulace (srpen – listopad 1968)*, dokument 177, s. 204.

⁵⁴⁹ *Tamtéž*, s. 205.

⁵⁵⁰ *Tamtéž*, s. 204.

⁵⁵¹ MLYNÁŘ, Z.: *Mráz přichází z Kremlu*, s. 279–280; BÁRTA, M.: *Pokus o záchranu reformního programu*, s. 8; BENČÍK, A.: *Utajovaná pravda o Alexandru Dubčekovi: Drama muže, který předběhl dobu*, s. 32.

⁵⁵² BENČÍK, A.: *Utajovaná pravda o Alexandru Dubčekovi: Drama muže, který předběhl dobu*, s. 32.

⁵⁵³ Srov. VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J.: *Komunistická strana Československa: kapitulace (srpen – listopad 1968)*, s. 659–661.

za „strukturální kretenismus“.⁵⁵⁴ Kontinuita vysočanského vedení byla vyjádřena rozšířením předsednictva na jedenadvacet členů.⁵⁵⁵

Rozšířené předsednictvo ÚV KSČ se poprvé sešlo na své 125. schůzi dne 6. září 1968. K dosavadní náročné agendě (realizace Akčního programu, příprava sjezdů, federalizace republiky a strany) přibýlo plnění moskevského protokolu. Zodpovědnost za realizaci dohod neslo primárně předsednictvo, které však po srpnu mělo neobvykle vysoký počet členů. Nová, značně heterogenní sestava se tak hned zkraje na Dubčekův návrh usnesla na jednotném postupu, na mlčenlivosti ohledně názorů jednotlivých členů vedení a na utajení a ochraně podkladových materiálů PÚV.⁵⁵⁶ Stranické vedení začalo pozvolna vycházet vstříc sovětským požadavkům. Jednalo se zejména o personální a institucionální změny ve sdělovacích prostředcích.⁵⁵⁷ Mezi protagonisty pražského jara však i nadále panovalo přesvědčení o možnosti pokračování v polednové politice. Prostor pro její realizaci byl Sověty postupem času zužován. K tomu často dopomohla i jistá neobratnost československých aktérů. Kupříkladu již 10. září 1968 Oldřich Černík na moskevské schůzce s Brežněvem, Kosyginem a Podgorným v diskusi o kádrové problematice neprozíravě prohlásil: „*Obtížnější bude zabezpečit, aby do vedení vytvořivší se české komunistické strany přišli lidé, kteří stojí na našich pozicích. Tuto otázku zamýšlíme prokonzultovat s vámi*“.⁵⁵⁸ Výrazně tím zúžil manévrovací prostor pro vyjednávání o českém sjezdu, který se pak nikdy neuskutečnil.⁵⁵⁹

⁵⁵⁴ NA, f. 01, sv. 193, arch. j. 124, s. 79. Zasedání ústředního výboru Komunistické strany Československa dne 31. srpna 1968.

⁵⁵⁵ Kurzívou označují nové členy PÚV zvolené též do „vysočanského“ předsednictva; podtrženi jsou noví členové ÚV KSČ kooptovaní dne 31. srpna 1968. Členové: Vasil Biľak, Oldřich Černík, Alexander Dubček, Evžen Erban, Jarolím Hetteš, Libuše Hrdinová, Gustáv Husák, Vladimír Kabrna, Zdeněk Mlynář, Karel Neubert, Jan Piller, Josef Pinkava, Štefan Sádovský, Václav Slavík, Josef Smrkovský, Ludvík Svoboda, Václav Šimeček, Bohumil Šimon, Josef Špaček, Anton Ťažký, Jozef Zrak. Kandidáti: František Barbírek, Jozef Lenárt, Karel Poláček.

⁵⁵⁶ NA, f. 02/1, sv. 80, arch. j. 125, b. 9, list 3. K jednání předsednictva ÚV KSČ.

⁵⁵⁷ K nejdůležitějším opatřením bezprostředně reagujícím na sovětské požadavky bylo zřízení Vládního výboru pro tisk a informace. Národní shromáždění v září rovněž přijalo zákon o „přechodných opatřeních“ umožňující Národním výborům zakazovat či rozpouštět veřejná shromáždění. Opatření také stanovila způsoby, jakými bylo možné rušit či pozastavovat činnost organizací. Srov. BÁRTA, M.: Pokus o záchranu reformního programu, s. 10–11.

⁵⁵⁸ VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír (vyd.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970. 4. díl, 3. svazek: Září 1968 – květen 1970. Praha – Brno, ÚSD – Doplněk 1997, dokument 178, s. 39.

⁵⁵⁹ Kieran Williams uvádí, že k zákazu uskutečnění českého sjezdu přistoupil Brežněv o den později v telefonickém rozhovoru s Alexandrem Dubčekem. Já se domnívám, že prameny, které autorka cituje, o takovém rozhodnutí nemluví jednoznačně, a že k rozhodnutí vytvořit české byro namísto konání sjezdu padlo později. Srov. WILLIAMS, K.: *The Prague Spring and its Aftermath: Czechoslovak Politics 1968–1970*, s. 163; NA, f. 02/1, sv. 81, arch. j. 126, b. 1.

Zaujetí vážného postoje k plnění dohod bylo o jeden den později tématem porady vedoucích tajemníků krajských výborů strany, na které Josef Špaček požadoval „[p]řekonat na všech stupních takové nálady, které se vyskytují, jakoby kolem moskevského protokolu šlo taktizovat, aby se vlk nažral a koza zůstala celá, abychom zkoušeli, co nedůslednému plnění moskevského protokolu bude říkat sovětská strana“.⁵⁶⁰ Také Zdeněk Mlynář varoval před lavírováním pod heslem „chytrý český Honza podfoukne ruského Ivana“.⁵⁶¹ Vedení strany však i nadále chtělo setrvat na pozicích Akčního programu. Josef Špaček před tajemníky poznamenal:

„Zdá se mi, že mnozí soudruzi příliš propadli tomu názoru, jako bychom vůbec neměli prostor pro polednovou politiku. Já si nemíním dělat iluze. Vy jste mohli vypožorovat z moskevského komuniké i z výkladu protokolů, že soudruzi ze Sovětského svazu nechtěli do těchto protokolů zahrnovat dubnové plénum, tedy akční program. Jejich stanovisko v diskusi s námi bylo asi takové. My víme, že jste na dubnovém plénu schválili akční program, že ho považujete za základní politiku, my proti celku nic nemáme, dávejte si ho do svých protokolů, ale nechtějte na nás, abychom ho dávali do mezinárodních dokumentů. Při rozmluvě před jednáním, kde jsme hovořili spolu se soudruhem Šimonem a Smrkovským se sovětskými soudruhy, jsme se ptali proč? Soudruh Brežněv odpověděl asi takovým způsobem, že jsou tam některé věci, proti kterým mají výhrady, že jsou tam pasáže, které připouštějí výklad, jako by se Československo mělo nebo mohlo vrátit do buržoazní demokracie. Myslím si, že situace je skutečně taková, že je zapotřebí překonávat určitý strach z toho, že není vůbec prostor pro realizaci polednové politiky. Asi není prostor pro všechno...“⁵⁶²

Vedení strany do svého pracovního programu zakomponovalo pokračování realizace reformy i přípravu sjezdů. Dne 2. října 1968 předsednictvo debatovalo o taktice pro nadcházející jednání v Moskvě, na němž se podle předpokladů měla sovětská strana nastavit limity dalšího vnitropolitického vývoje. Dubček před odletem do Sovětského svazu předpokládal svolání pléna ÚV „koncem příštího týdne“⁵⁶³ a domníval se, že bude možné se Sověty diskutovat o svolání českého sjezdu. S vědomým zdrženlivostí KSSS vůči federalizaci strany první

⁵⁶⁰ NA, f. 018 (Porady), sv. 97, Záznam z porady vedoucích tajemníků KV KSČ, konané dne 11. 9. 1968, s. 2/1.

⁵⁶¹ *Tamtéž*, Stručný záznam porady vedoucích tajemníků krajských výborů strany uskutečněné dne 11. září 1968 na ÚV KSČ v Praze, s. 2.

⁵⁶² *Tamtéž*, Záznam z porady vedoucích tajemníků KV KSČ, konané dne 11. 9. 1968, s. 5/2.

⁵⁶³ NA, f. 02/1, sv. 81, arch. j. 127, b. 12, list 52. Diskuse na schůzi PÚV KSČ dne 2. října 1968 k bodu 12: „Hlavní úkoly strany v současné době“.

tajemník navrhl nabídnout Sovětům alternativu v podobě zřízení českého „byra“ jakožto stranického partnera České národní rady, které by fungovalo do uskutečnění ustavujícího sjezdu KSČZ.⁵⁶⁴ K Dubčekovu nápadu se vyjádřil Zdeněk Mlynář slovy:

*„Domnívám se, že to, co navrhuje soudruh Dubček, to zmocnění delegace k projednávání v Moskvě, je předvídaním situace, že sovětská strana na ten požadavek nepřistoupí. Svést to porozumění té věci a správné pochopení v politický boj. Jinak nemusíme žádné jednání vést. Když jedu něco jednat, mělo by se to prosazovat. Nebude-li český sjezd, bude to mít mnoho špatných důsledků pro celý vývoj federace [...]“*⁵⁶⁵

Oficiálním stanoviskem vedení KSČ bylo pokračování v polednové politice. Koncepce, vágně definovaná před srpnem, nyní utrpěla nejen okupací, ale též rozpadem frakce, která ji dříve podporovala. Zatímco odpůrci reforem byli dočasně mimo hru, sílila v PÚV takzvaná „realistická“ skupina, jejíž protagonisté dobře porozuměli novým podmínkám a limitům, v nichž se bude politický proces v ČSSR pohybovat. Zatímco kupříkladu u Zdeňka Mlynáře se onen „realismus“ projevoval pochybnostmi ohledně „reálnosti“ ekonomické reformy (např. ustavování dělnických rad),⁵⁶⁶ u jiných členů vedení, Gustáva Husáka či Oldřicha Černíka, se jednalo o zhodnocení situace vzhledem k jejich kariérním vyhlídkám. Poměry uvnitř vedení KSČ ostatně byly tématem setkání „pětky“, jež se konalo dne 27. září v Moskvě. Brežněv na ní před ostatními představiteli stran Varšavské smlouvy kritizoval Dubčeka, Smrkovského, Špačka, Šimona a Mlynáře. Naopak pozitivně byl hodnocen Husák.⁵⁶⁷ Prvního tajemníka ÚV KSČ však Sověti potřebovali prozatím udržet ve funkci – Dubčekův souhlas s připravovanou smlouvou o pobytu vojsk⁵⁶⁸ měl pro ně vysokou cenu.

⁵⁶⁴ *Tamtéž*, list 53.

⁵⁶⁵ *Tamtéž*, list 68.

⁵⁶⁶ *Tamtéž*, list 67.

⁵⁶⁷ VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. (vyd.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970. (Září 1968 – květen 1970)*, dokument 190.

⁵⁶⁸ Okolnosti přijetí mezivládní dohody o pobytu vojsk jsou důležitou součástí studovaného období. Jelikož však přímo nesouvisí s tematickou linií této práce, omezím se zde jen na několik detailů v poznámce pod čarou. Moskevský protokol neobsahoval zmínku o trvalém pobytu vojsk. Čechoslováci tak ještě na začátku září žili v naději, že cizí armády postupně opustí republiku. Na jednání ministrů obrany ČSSR a SSSR v Mukačevu Martin Dzúr formuloval představu vlády o odchodu 90 % vojsk do poloviny října 1968 a stažení zbytku v horizontu jednoho roku. Maršál Grečko však tehdy naznačil, že v Československu zůstane více než 10 % z tehdejšího počtu vojáků. Srov. BÁRTA, M.: *Pokus o záchranu reformního programu*, s. 11–12. Smlouva byla schválena Národním shromážděním dne 18. října 1968. Hlasovalo pro ni 228 poslanců, 4 byli proti (František Kriegel, František Vodsoň, Božena Fuková a Gertruda Sekaninová-Čakrtová), 10 se zdrželo hlasování. Srov. DOSKOČIL, Z.: *Duben 1969: anatomie jednoho mocenského zvratu*, s. 33.

Moskevská schůzka ve dnech 3. a 4. října 1968 znamenala pro československou delegaci⁵⁶⁹ prozření ohledně dalších reformních perspektiv. Sověti neposkytli takřka žádný prostor k debatě; českoslovenští politici si tak vlastně přijeli vyslechnout kritiku polednové i posrpnové kádrové politiky. Poprvé Brežněv přikročil k nesmlouvavé kritice Dubčeka, když i před ostatními účastníky setkání prohlásil:

*„Sověťští soudruzi vedli rozhovory vždy s čistou duší a s důvěrou. Za uplynulých 10 měsíců se však ani jeden ze závěrů bud' neuskutečnil vůbec, nebo při jeho realizaci docházelo k nepřesnostem či dokonce k překroucení. Proto se sověťští soudruzi musí ptát, zda rozhovory nebudou opět takové, že jedno se bude říkat a druhé se bude dělat. Je třeba, aby jednání probíhala bez dvojaké hry“.*⁵⁷⁰

O prosazení svých skromných požadavků se delegace KSČ vůbec nepokusila. Dohadování o konání českého sjezdu nepřipustil Černík, který preventivně předjímal sovětskou pozici: „Kdyby se měl sjezd uskutečnit bez těchto předpokladů, nevíme, co by bylo s kádry. To je důvod, proč chceme dočasně zřídit byro“.⁵⁷¹ Dubčekův plán na brzké svolání pléna ÚV vzal také za své po Brežněvově „doporučení“ zasedání odložit:⁵⁷²

*„Ptáme se, řekl s. Brežněv, zda by se neměl napřed udělat pořádek v kádrech, především v předsednictvu ÚV KSČ a v ústředním výboru. Bez toho totiž nelze ničeho dosáhnout a těžko je také jít na zasedání ÚV. Jestliže tedy chcete jít na zasedání ústředního výboru, je třeba si rozmyslet jak jít a s kým jít. Je třeba si říci, zda s těmito osobami“.*⁵⁷³

Československá delegace se neodhodlala ani ke střídme obhajobě svého dosavadního postupu. Během druhého dne jednání se dopodrobna řešilo (ne)plnění patnácti bodů moskevského protokolu. Všechny domnělé či skutečné nedostatky Sověti rámovali kádrovou problematikou – její řešení bylo pro představitele KSSS lékem snad na všechny obtíže. Setkání tak místy připomínalo Brežněvovo školení o principech demokratického centralismu a obsazování nomenklaturních funkcí:

⁵⁶⁹ Dubček, Černík, Husák.

⁵⁷⁰ NA, f. 07/15, sv. 27, arch. j. 277. Záznam z jednání v Moskvě ve dnech 3. a 4. října 1968, s. 3.

⁵⁷¹ Tamtéž, list 32.

⁵⁷² Tamtéž, list 25.

⁵⁷³ Tamtéž, s. 21–22.

*„Vzpomeňme si, co Lenin hovořil o kádrech. Řekl, že v určitých situacích je třeba, aby [si] politbyro strany [...] zajistilo právo jmenovat do funkce třeba i pouhého plukovníka“.*⁵⁷⁴

Delegace KSČ se vrátila do Prahy se značně zúženým manévrovacím prostorem. Svolání sjezdů bylo zapovězeno, plénum ÚV KSČ bylo třeba náležitě připravit a z nadějí na pokračování realizace Akčního programu nezbylo takřka nic. Výstupy říjnové schůzky byly v jistém smyslu směrodatnější než srpnový únos části vedení zakončený podpisem moskevského protokolu. Nové sovětské požadavky šly nad rámec dohod ze srpna.

Dubčekovu *Informaci o jednání delegací ÚV KSČ a ÚV KSSS v Moskvě dne 3. a 4. října 1968* předsednictvo projednalo na své schůzi dne 8. října 1968. Předložená zpráva jen v náznacích hovoří o kritickém postoji Sovětů k plnění dohod a v otázce sjezdů uvádí, že nebylo dosaženo „pozitivního stanoviska“.⁵⁷⁵ O kritice kádrové politiky a požadavku revize Akčního programu se dokument nezmiňuje. Alexander Dubček tak navazoval na svojí taktiku neinformování z jara 1968. Předsednictvo ÚV KSČ ostatně po srpnu nebylo autoritativním orgánem; na téže schůzi bylo odsouhlaseno rozšíření operativní „pětky“ (Dubček, Černík, Svoboda, Smrkovský a Husák) na „osmičku“ (Erban, Sádovský a Štrougal),⁵⁷⁶ jež se na přechodnou dobu stala skutečným centrem stranické a státní moci.

Vzhledem k výsledku moskevského jednání je zářezující pohled na agendu 102. schůze předsednictva, na níž Dubček i přes odpor KSSS zařadil bod týkající se budoucího postavení ÚV a ÚKRK Komunistické strany českých zemí. Podkladový materiál k věci uvádí: *„Předsednictvo ÚV KSČ bere na vědomí dosavadní práce na návrhu úlohy a postavení ÚV a ÚKRK KS českých zemí s tím, že v současnosti s přípravou návrhu nových stanov a přípravou XIV. sjezdu se na návrhu bude dále pracovat“.*⁵⁷⁷ Toto mnohoznačné vyjádření i fakt, že se PÚV federalizací strany i nadále zabývalo, svědčí o tom, že Dubček hodlal ponechat značnou část vedení strany v naději na brzké konání sjezdů. Dokument navíc počítal s tím, že na XIV. sjezdu KSČ pojednou již zvolení delegáti,⁵⁷⁸ což ovšem Sověti nemohli nikdy akceptovat. Jedenadvacetičlenné předsednictvo však v tu dobu nebylo, jak jsem již uvedl, rozhodujícím

⁵⁷⁴ *Tamtéž*, list 30.

⁵⁷⁵ NA, f. 02/1, sv. 82, arch. j. 128, b. 1, Příloha III. Informace o jednání delegací ÚV KSČ a ÚV KSSS v Moskvě dne 3. a 4. října 1968.

⁵⁷⁶ *Tamtéž*, Přijaté usnesení, list 46. Tato „osmička“ byla později transformována na výkonný výbor PÚV KSČ.

⁵⁷⁷ NA, 02/1, sv. 82, arch. j. 128, b. 4, list 3. Návrh úlohy a postavení ÚV a ÚKRK KS českých zemí.

⁵⁷⁸ *Tamtéž*, Příloha III, list 5.

mocenským orgánem. Podstatná byla diferenciacie „osmičky“, v níž jednoznačně převládl „realistický“ proud. Ze zastánců reformy v ní zbyli jen Josef Smrkovský a Alexander Dubček; vůdčími postavami stranického vedení se stali „realisté“ Gustáv Husák, Lubomír Štrougal a Oldřich Černík. Posledně jmenovaný se všemožně snažil odčinit své předsrpnové „hříchy“. Na poslední říjnové schůzi předsednictva, jež se zabývala přípravou rezoluce (odloženého) plenárního zasedání ÚV, Černík pronesl k problematice takzvaných levých a pravých extrémů:

„[K] těm pravým silám jsme příliš skromní. Ty levé dovedeme dokonce i teoreticky objasnit a jak je třeba proti nim bojovat a proti pravým silám jsme nerozhodní. [...Je třeba] nebát se akcentovat práci proti pravým silám, které ve společnosti jsou. Levé síly působí uvnitř strany. [...] Nestačí nazývat, že například Jodas je frakcionář. Je třeba s těmito soudruhy začít pracovat. Domnívám se, že ti lidé mají blíže k socialismu v naší straně než pravé síly, které nám dnes líbají ruce a já nevím co“.⁵⁷⁹

Boj proti „pravičákům“ (v jejichž seznamu agilní Černík zanedlouho též figuroval) byl základním předpokladem pro zahájení „normalizace“. K diskusi o kádrové práci se však předsednictvo dostalo až 1. listopadu 1968. Jednak v přijatém plánu práce orgánů ÚV uložilo Josefu Špačkovi do konce roku předložit „Návrh zásad kádrové politiky a prozatímního kádrového pořádku“,⁵⁸⁰ jednak byla poprvé otevřeně kritizována polednová praxe kádrové politiky a obcházení systému nomenklatury. Předsednictvo uložilo ústřednímu výboru KSS, krajským a okresním výborům a oddělením ÚV, aby bylo prověřeno dodržování kádrových pořádků, a aby se dodatečně předložily kádrové návrhy u případů, kde nedošlo ke schválení funkcí příslušným stranickým orgánem.⁵⁸¹

⁵⁷⁹ NA, f. 02/1, sv. 84, arch. j. 130, b. 3, list 158. Stenografický zápis jednání 104. schůze předsednictva ÚV KSČ dne 22. října 1968 k bodu: 3. „Návrh rezoluce pro plenární zasedání ÚV KSČ Hlavní úkoly strany v nejbližším období“.

⁵⁸⁰ NA, f. 02/1, sv. 84, arch. j. 131, b. 1, Příloha III, s. 18. Návrh plánu postupu ústředního výboru KSČ v nejbližších měsících.

Plán obsahoval mnohé položky signalizující vůli pokračovat v polednové politice. Dokument ukládal například vypracování „Plánu postupu realizace akčního programu pro nejbližší dva roky“; „Ekonomické politiky strany a plánu postupu realizace ekonomické reformy“; „Závěrů komise prošetřující porušování socialistické zákonnosti a politických procesů v padesátých letech“ a další. Srov. *Tamtéž*.

⁵⁸¹ NA, f. 02/1, sv. 85, arch. j. 131, b. 12, list 2. Přehled o kádrových změnách neschválených příslušnými orgány KSČ.

5.1 Listopadové zasedání ÚV KSČ

Závěry listopadového zasedání ÚV KSČ přinesly první uspokojení sovětských požadavků. První tajemník ÚV KSSS s Alexandrem Dubčekem telefonicky probral odchod Zdeňka Mlynáře a vyslechl zprávu o možných problémech s tajnou volbou Vasila Biľaka do funkce tajemníka ÚV.⁵⁸² Nátlaku na řešení kádrových otázek byl Dubček vystaven i následujícího dne při jednom z mnoha setkání s Vasilijem Kuzněcovem.⁵⁸³ Tomu se první tajemník ÚV KSČ snažil vysvětlit, že jeho ochota spolupracovat s některými dogmatiky má své meze (*„Jsou někteří soudruzi, s nimiž nic neprosadíme [...]. Se s. Biľakem budu pracovat, ale kupř. s Voleníkem ne. [...] Kdyby byl Kapek tajemníkem, nic by neprosadil, ani pokud jde o přátelství se Sovětským svazem“*⁵⁸⁴). Pokyny týkající se kádrové politiky si od Kuzněcova dne 7. listopadu vyslechl též předseda vlády Oldřich Černík:

„Jestli bude napraveno /řešení v kádrových otázkách/ i celá situace se zlepší. Jestli se nenapraví kádrová práce, vývoj událostí by mohl jít jiným směrem. U našeho PB je z toho velké znepokojení. Jedná se o dohodu na nejvyšší úrovni⁵⁸⁵ a její [ne]realizace by nejen byla nepochopitelná, ale mohly by vyvolat mínění, že z čs. strany si soudruzi vedou neupřímně a těžko by pak bylo hovořit o důvěře“.⁵⁸⁶

Sovětská strana přímo zasahovala také do přípravy rezoluce listopadového pléna ÚV. Její draft vedení KSSS obdrželo během prvního dne zasedání. Prostřednictvím Kuzněcova záhy do Prahy zaslalo písemné stanovisko, v němž KSSS vyjádřila *„znepokojení a obavy o plnění*

⁵⁸² NA, f. 07/15, sv. 27, arch. j. 278, list 4–5. Záznam z telefonického rozhovoru mezi s. Brežněvem, prvním tajemníkem ÚV KSSS a s. Dubčekem, prvním tajemníkem ÚV KSČ.

V záznamu stojí: *„Otvorene ho však informoval, že nemá záruku, že pri tajnom hlasovaní veci prejdú a dával do úvahy, či by nebolo správnejšie, aby s. Biľak bol poverený ako člen predsedníctva ÚV KSČ riadením oddelení medzinárodného a ideologického. Bolo by to i pre s. Biľaka výhodnejšie. Nechcem, poznamenal s. Dubček, komplikovať v tomto smere asi s. Biľakovi situáciu. S. Brežnev poznamenal, aby sme urobili ako najlepšie nám bude vyhovovať. [...] Otvorene naznačil s. Dubčekovi, že i keď môže byť hlasovanie veľmi zložitú, že je v silách s. Dubčeka, že veci presadí“*. Tamtéž, list 5.

⁵⁸³ Náměstek sovětského ministra zahraničí Vasilij Kuzněcov pracoval od září v Praze jako „spojka“ mezi sovětským a československým vedením. Podle Zdeňka Mlynáře *„jeho hlavním posláním bylo dodat do Moskvy doporučení, které členy vedení KSČ je třeba podporovat a které je naopak nutné co nejrychleji odstranit z vedení“*. MLYNÁŘ, Z.: *Mráz přichází z Kremle*, s. 315. O vlivu Kuzněcova i dalších sovětských emisarů viz SKILLING, H. G.: *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*, s. 817.

⁵⁸⁴ NA, f. 07/15, sv. 27, arch. j. 278, list 18. Záznam rozhovoru s. Dubčeka se s. Kuzněcovem ve dnech 6. a 7. listopadu 1968.

⁵⁸⁵ Kuzněcov upomíná na jednání v Moskvě ze dne 4. října 1968, na němž sovětská strana přednesla své požadavky na kádrové změny. Záznam z této části jednání nebyl pořízen, nicméně lze odvodit, že se jednalo minimálně o odchodu Zdeňka Mlynáře.

⁵⁸⁶ NA, f. 07/15, sv. 27, arch. j. 278, list 63. Záznam o návštěvě s. V. V. Kuzněcova u předsedy vlády s. ing. O. Černíka dne 7. 11. 1968.

*moskevských dohod [...]“.*⁵⁸⁷ O pozadí vzniku rezoluce a o vlivu Sovětů byl informován jen úzký kruh vedení. Samotný průběh zasedání přitom v mnohém připomínal atmosféru jednání plén ÚV během pražského jara. Do diskuse se ještě před zahájením přihlásilo kolem 50 členů ÚV. Gustáv Husák, který zahájil řízení zasedání, podle svých slov zamíchal pořadí diskutujících tak, aby jednotlivá vystoupení kontrastovala.⁵⁸⁸ Členové ÚV dostali předběžný návrh rezoluce na poslední chvíli. Změny, které dokument doznal, nebyly reakcí na diskusi v plénu. V noci totiž Dubček, Černík a Husák tajně odjeli do Varšavy, kde se setkali se sovětskou delegací, jež prosadila finální verzi.⁵⁸⁹ Rezoluce je tak prvním významným dokumentem, který plně akceptuje sovětské hodnocení politické krize.⁵⁹⁰

O kádrových otázkách se na listopadovém plénu hlasovalo aklamací. Rozhodli o ní členové ÚV nebyvale těsným poměrem hlasů 72 pro a 69 proti.⁵⁹¹ Volba byra pro řízení stranické práce v českých zemích i nového složení předsednictva a sekretariátu ÚV KSČ proběhla hladce. Prošel i Vasil Biľak, za něhož se postavil sám první tajemník.⁵⁹² Proti volbě Biľaka tajemníkem ÚV se vyslovilo pouze 20 členů a dalších 20 se hlasování zdrželo.⁵⁹³ Biľakovi neuškodil ani otevřený konflikt se Smrkovským.⁵⁹⁴

Dva dny po skončení plenárního zasedání se Dubček dočkal pochvaly od Kuzněcova a Červoněnka. První tajemník ÚV KSČ během jednání s nimi prohlásil: „*V kádrových otázkách*

⁵⁸⁷ *Tamtéž*, list 81, Vyjádření sovětských soudruhů k návrhu rezoluce list. pléna. Předal s. Kuzněcov [nedatováno].

⁵⁸⁸ NA, f. 01, sv. 198, arch. j. 126, Zasedání ústředního výboru Komunistické strany Československa dne 14.–17. listopadu 1968. Část I, s. 31.

⁵⁸⁹ Srov. WILLIAMS, K.: *The Prague Spring and its Aftermath: Czechoslovak Politics 1968–1970*, s. 177; DOSKOČIL, Z.: *Duben 1969: anatomie jednoho mocenského zvratu*, s. 35; BILAK, V.: *Až po mé smrti*, s. 277.

⁵⁹⁰ Srov. NA, f. 01, sv. 198, arch. j. 126, Zasedání ústředního výboru Komunistické strany Československa dne 14.–17. listopadu 1968. Část II, s. 116–130.

⁵⁹¹ *Tamtéž*, s. 77.

⁵⁹² „*Pracoval jsem mnoho let se soudruhem Biľakem a chtěl bych říci i při této příležitosti, že i jeho práce je bezprostředně spojena se závěry lednového pléna ústředního výboru a s polednovou politikou. Členové ústředního výboru Komunistické strany Československa o tom dobře vědí. Při projednávání tohoto návrhu v předsednictvu ústředního výboru KSČ též soudruh Svoboda informoval předsednictvo a oceňoval jeho práci při jeho jednání v Moskvě o návratu vedoucích funkcionářů do svých původních funkcí“.* *Tamtéž*, s. 76.

⁵⁹³ *Tamtéž*, s. 87.

⁵⁹⁴ Vasil Biľak Smrkovského obvinil z toho, že společně s Krieglem a Šikem usiloval o odstranění „nepohodlných“ a o to, aby Dubčeka obklopili takovými lidmi, kteří by ho učinili „poslušným“. Smrkovský na Biľakovu kritiku reagoval slovy o pokusu „vrazit klín“ mezi něj a Dubčeka. *Tamtéž*, s. 77, 80.

[je] téměř vše vyřešeno“.⁵⁹⁵ V tom se Dubček ovšem zásadně mýlil. Sám o tom totiž rozhodovat nemohl. Necelý měsíc po skončení listopadového zasedání ÚV KSČ se mělo plénum sejít znovu v prosinci. Jeho koncept, který byl připravován nově ustaveným výkonným výborem (o tomto novém orgánu viz níže), si jeli představitelé KSČ schválit do Kyjeva. Ze záznamu jednání, jež se konalo ve dnech 7. a 8. prosince 1968, lze vysledovat první náznaky sblížení pozic obou stran, respektive podlehnutí KSČ sovětskému tlaku, který nadále narůstal. Československá strana přijela do Kyjeva s jediným požadavkem – s prosbou o zastavení distribuce Sověty vydávaného periodika *Zprávy*. Na to Brežněv zareagoval žádostí o oficiální registraci tiskoviny.⁵⁹⁶ Československé straně nemělo být dopřáno klidu – každý splněný požadavek byl následován formulováním dalšího. Po odchodu Zdeňka Mlynáře na listopadovém plénu ÚV Sověti přikročili ke kritice předsedy Národního shromáždění Josefa Smrkovského a Čestmíra Císaře, který stále zůstal ve funkci předsedy České národní rady. Brežněv také pochyboval o schopnostech člena PÚV Bohumila Šimona vést pražskou stranickou organizaci.⁵⁹⁷ Sověti navíc přešli od kritiky jednotlivých osob k systémové otázce. V zápisu z jednání se zachovala tato pasáž, na níž však představitelé KSSS nedostali odpověď:

*„Sověťští soudruzi by rádi znali, zda máme rozpracován kádrový pořádek a zda se podle něho postupuje. Bez správné kádrové politiky není možná normalizace ve straně a ve společnosti. Velmi pozorně jsem poslouchal výklad s. Dubčeka, prohlásil s. Brežněv. To co řekl, je v zásadě správné. Nikdy jsme neradili k represím, ale ukazovali jsme na to, že strana má ústavní právo [!] rozestavovat kádry a že tento princip byl v KSČ narušen“.*⁵⁹⁸

„Pořádek“ v kádrové politice (i když stále bez nového kádrového pořádku) mohla nyní „realistická skupina“ Sovětům garantovat. Převahu měla v nově vzniklém výkonném výboru, v Husákem řízené Komunistické straně Slovenska i v českém byru vedeném Lubomírem Štrougalem.

⁵⁹⁵ NA, f. 07/15, sv. 27, arch. j. 278, list 162, Záznam rozhovoru A. Dubčeka s V. V. Kuzněcovem po listopadovém plénu ÚV KSČ.

⁵⁹⁶ Srov. NA, f. 07/15, sv. 27, arch. j. 279, s. 25. Záznam z rozhovorů vedoucích představitelů KSČ a KSSS v Kyjevě ve dnech 7. a 8. prosince 1968.

⁵⁹⁷ *Tamtéž*, s. 27.

⁵⁹⁸ *Tamtéž*, s. 13.

5.2 Výkonný výbor předsednictva ÚV KSČ

Výkonný výbor předsednictva ÚV KSČ vznikl na základě usnesení PÚV ze dne 8. listopadu 1968. Dosavadní členové tzv. „osmičky“ se stali členy orgánu, na který předsednictvo delegovalo rozhodovací pravomoc. O usneseních výkonného výboru mělo být předsednictvo informováno, případně mělo rozhodnutí orgánu dodatečně schvalovat.⁵⁹⁹ Na opětovné obcházení stanov KSČ (jež přirozeně vznik nových orgánů nepovolovaly) upozornil pouze předseda ÚKRRK Miloš Jakeš.⁶⁰⁰ Na jeho dotaz ohledně role ÚKRRK v práci výkonného výboru členové vedení reagovali flagrantně: Na své první schůzi dne 3. prosince 1968 se VV usnesl Jakeše na jednání vůbec nezvat.⁶⁰¹

Výkonný výbor se stal skutečným centrem režimní moci. Za účelem jednotného plnění listopadové linie VV schválil dne 3. prosince 1968⁶⁰² pracovní rozvrh činnosti orgánů ÚV a NF: Pondělky byly vyhrazeny pro jednání předsednictva ÚV KSS a byra ÚV KSČ pro řízení stranické práce v českých zemích; v úterý se (zpravidla každý týden) konala schůze výkonného výboru a následně (jednou za dva až tři týdny) se sešlo předsednictvo.⁶⁰³ Na středu byly svolávány schůze předsednictva vlády, Národní fronty, sekretariátu ÚV KSČ a porady tajemníků ÚV KSČ. Ve čtvrtek se obvykle konalo zasedání pléna vlády. Usnesení též hovořilo o pravidelném svolávání porad vedoucích tajemníků krajských výborů.⁶⁰⁴ Osmičlenný výkonný výbor⁶⁰⁵ byl nadřazen jedenadvacetičlennému předsednictvu, jehož schůzi se kromě řádných členů účastnili ještě tři kandidáti, tajemníci ÚV a předseda ÚKRRK. V agendě nového VV figurovaly nejdůležitější otázky vnitřní i zahraniční politiky. Významná část pracovní náplně spočívala v předjednání programu předsednictva. Není proto překvapivé,

⁵⁹⁹ NA, f. 02/1, sv. 85, arch. j. 132, b. 11, Příloha I, list 3. Ustavení výkonného výboru předsednictva ÚV KSČ.

⁶⁰⁰ *Tamtéž*, b. 1, list 102.

⁶⁰¹ NA, f. 02/6, sv. 1, arch. j. 1, b. 17, list 1. Účast s. M. Jakeše na schůzích výkonného výboru předsednictva ÚV KSČ. O své neúčasti na jednáních VV Jakeš pojednává i ve svých pamětech: JAKEŠ, Miloš: *Dva roky generálním tajemníkem*. Praha, Regulus 1996, s. 53. Podle prezenčních listin ze zasedání VV Jakeš opravdu nikdy přizván nebyl.

⁶⁰² Předsednictvo tento dokument projednalo dne 11. 12. 1968. Srov. NA, f. 02/1, sv. 87, arch. j. 137, b. 6.

⁶⁰³ Výkonný výbor se oficiálně sešel dvacetkrát; během jeho existence se konalo jen patnáct schůzí předsednictva ÚV KSČ.

⁶⁰⁴ NA, f. 02/6, sv. 1, arch. j. 1, b. 1, Příloha III, list 7. Hlavní úkoly orgánů ÚV KSČ v prosinci a v lednu.

⁶⁰⁵ „Osmička“ byla velmi exkluzivním orgánem. Zatímco v předsednictvu bylo zcela běžné zvat k vybraným bodům jednání hosty z řad ministrů, náměstků či pracovníků stranického aparátu, výkonný výbor se k přizvání nečlenů uchýlil jen výjimečně. Nejčastějším hostem byl Josef Špaček. Od 25. března 1969 byl pravidelným účastníkem schůzí VV nový předseda Národního shromáždění Peter Colotka.

že „osmička“ často jednala o i kádrových otázkách.⁶⁰⁶ Například v rámci přípravy na prosincové plenární zasedání výkonný výbor na své druhé schůzi dne 11. prosince 1968 schválil předložení kádrových návrhů na složení federální vlády předsednictvu ÚV KSČ.⁶⁰⁷ O den později předsednictvo ÚV KSČ schválilo předložení návrhu plénu ÚV KSČ (O složení vlády podle kádrového pořádku z roku 1966 rozhodovalo plénum ÚV, kterému své návrhy předkládalo výhradně předsednictvo). Toto rozhodnutí se však pohybovalo mimo kádrový pořádek,⁶⁰⁸ jelikož v tom dosavadním federální vláda a republikové vlády logicky nefigurovaly.⁶⁰⁹ Totéž platí o orgánech Federálního shromáždění, o nichž se jednalo na zasedání ÚV v lednu 1969.

Prosincové plenární zasedání ÚV KSČ se konalo ve dnech 12. a 13. prosince 1968. Neodehrály se na něm žádné „velké věci“, jak Oldřich Černík předpovídal několik dní předtím v Kyjevě.⁶¹⁰ Na programu jednání bylo institucionální a kádrové uspořádání federace a otázky ekonomiky, přičemž druhé téma ustoupilo do pozadí. Veřejné hlasování⁶¹¹ o členech české a federální vlády proběhlo bezkonfliktně. Tematizován byl pouze způsob navrhování kandidátů. Obecně promluvil Josef Smrkovský a bezpochyby narážel na vlastní zkušenost z práce výkonného výboru:

„Uvolnit aktivitu lidí znamená vytvořit k tomu potřebný politický režim, říká se také klima. Dnes to podle názoru lidí především znamená omezovat to, čemu se říká administrativní nebo také kabinetní politika. [...] Administrativní, resp. kabinetní politika spočívá v tom, že politické rozhodování, a to na všech stupních řízení [...],

⁶⁰⁶ Obsazování nomenklaturních funkcí bylo na pořadu jednání výkonného výboru přibližně na každé druhé schůzi.

⁶⁰⁷ NA, f. 02/6, sv. 1, arch. j. 2, b. 1, list 1. Příprava kádrových návrhů pro předsednictvo ÚV KSČ a plénum ÚV KSČ.

⁶⁰⁸ Výkonný výbor na kádrové pořádky příliš nehleděl. Například dne 8. dubna 1969 na své 19. schůzi VV schválil jmenování Jána Feješe do pozice prokurátora Slovenské socialistické republiky. Tato nomenklaturní funkce však náležela do kádrového pořádku ústředního výboru Komunistické strany Slovenska! Srov. NA, f. 02/6, sv. 5, arch. j. 19, b. 7, list 1 a 5. Kádrový návrh. K nesrovnalostem však docházelo i po zrušení výkonného výboru. Předsednictvo ÚV KSČ dne 29. dubna 1969 schválilo návrh byra na obsazení Antonína Vaňka do funkce vedoucího oddělení školství a vědy byra ÚV KSČ. Schválení této funkce náleželo samotnému byru. Prozatímní kádrový pořádek ÚV KSČ z února 1969 hovoří o vedoucích oddělení ÚV KS českých zemí (sic!), která má doporučovat ke zvolení sekretariát, nikoliv předsednictvo. Srov. NA, f. 02/6, sv. 6, arch. j. 18, b. 2. list 6; NA, f. 02/4, sv. 30, arch. j. 50, b. 6, list 38.

⁶⁰⁹ NA, f. 02/1, sv. 87, arch. j. 139, b. 1, list 12–13. Návrh na kádrové obsazení vlády ČSSR.

⁶¹⁰ Srov. NA, f. 07/15, sv. 27, arch. j. 279, s. 8.

⁶¹¹ Pro hlasování aklamací hlasovalo ze 170 přítomných členů ÚV 101. Srov. NA, f. 01, sv. 201, arch. j. 127, s. 138. Zasedání ústředního výboru Komunistické strany Československa dne 12.–13. prosince 1968.

*není soustředěno v oprávněných volených orgánech, ale že si je přivlastňuje určitá skupina lidí, která tak vlastně volené orgány nahrazuje“.*⁶¹²

Konkrétnější byl Ivan Skála, který upozornil na skutečnost, že ústřední výbor má vzít na vědomí kádrové návrhy byra – orgánu stojícího mimo stanovy strany.⁶¹³ Na problém asymetrie nově vznikající československé federace poukázal František Pavlíček, který se dotazoval Gustáva Husáka, proč plénum ÚV nerozhoduje také o slovenské vládě, když má nyní na návrh byra rozhodovat o té české. Gustáv Husák odpověděl, že „pověřenci“ spadali do nomenklatury PÚV⁶¹⁴ a dodal: „Až bude existovat ústřední výbor strany českých zemí, normálně volený, v tom případě též to nebude tomuto ústřednímu výboru předkládáno“.⁶¹⁵

5.3 Byro pro řízení stranické práce v českých zemích⁶¹⁶

Byro sehrálo v procesu normalizace mimořádně důležitou úlohu. Vznik stranické struktury v Čechách nebyl veden nacionálními tužbami českých komunistů, nutnost jejího ustavení primárně plynula z nového státoprávního uspořádání. Aby federace dávala v podmínkách vedoucí úlohy komunistické strany smysl, bylo nutné federalizovat i reálné mocenské centrum a nikoliv jen státní orgány, jež byly KSČ podřízené. Poté, co Sověti zamezili konání ustavujícího sjezdu KSČZ, bylo rozhodnuto o vzniku byra – orgánu voleného ÚV KSČ, jenž měl být funkčně analogický s ÚV KSS.⁶¹⁷

Poprvé se devítičlenné⁶¹⁸ „byro“ v čele s Lubomírem Štrougalem sešlo dne 2. prosince 1968. Do jeho zrušení v květnu 1971 se konalo 78 schůzí.⁶¹⁹ Na prvním setkání členové byra

⁶¹² *Tamtéž*, s. 74.

⁶¹³ *Tamtéž*, s. 3.

⁶¹⁴ Srov. NA, f. 02/1, sv. 140, arch. j. 148, b. 5, Příloha III. Kádrový pořádek ústředního výboru KSČ.

⁶¹⁵ NA, f. 01, sv. 201, arch. j. 127, s. 138.

⁶¹⁶ Některé odstavce této kapitoly vycházejí z textu, který byl publikován v rámci řešení projektu Grantové agentury Univerzity Karlovy v Praze č. 622312. Srov. ŠTEFEK, Martin: Federalizace KSČ ve druhé polovině 80. let 20. století. In: *Civilia: odborná revue pro didaktiku společenských věd*, roč. 4, č. 2 (2013), s. 4–13.

⁶¹⁷ NA, f. 02/1, sv. 84, arch. j. 130, b. 6, Příloha III, list 12. Návrh na postavení a úlohu byra ÚV KSČ pro řízení stranické práce v českých zemích.

⁶¹⁸ Orgán se poprvé sešel v následujícím složení: Oldřich Černík (předseda vlády ČSSR), Ladislav Karda (vedoucí tajemník západočeského KV KSČ), Jaroslav Karhan (předseda Českého svazu družstevních rolníků), Oldřich Matějka (vedoucí tajemník obvodního výboru KSČ v Praze 9), Karel Naubert (člen PÚV KSČ), Jan Piller (člen PÚV KSČ), Stanislav Rázl (ministr chemického průmyslu), Lubomír Štrougal (předseda Byra, člen PÚV a SÚV KSČ). V následujících měsících docházelo k mnoha personálním změnám.

⁶¹⁹ Zde vycházím z inventáře fondu 02/7 (Národní archiv ČR v Praze), jenž byl v letech 1971-1972 zpracován Romanou Sagačovou a Františkem Štěpánem.

diskutovali o působnosti nového orgánu. V komuniké z jednání deklarovali, že „[t]ěžiště své práce spatřuje byro především v zajištění jednotného výkladu rezoluce listopadového pléna ÚV KSČ, zejména z hlediska konstituování českých národních výkonných orgánů, v přípravě členských schůzí základních organizací strany a ve výstavbě vlastního aparátu byra ÚV KSČ.“⁶²⁰ Dne 18. prosince se sešli tajemníci ÚV a projednali roli nového orgánu v dosavadní stranické struktuře:

*„Vytvořením byra ÚV KSČ pro práci komunistické strany v českých zemích se změní vztahy ústředního výboru KSČ k nižším orgánům strany. Ústřední výbor KSČ bude přímo řídit byro ÚV KSČ a ústřední výbor KSS, hlavní politickou správu ČSLA a stranické orgány na ministerstvu vnitra prostřednictvím jejich i nižších orgánů řídit a usměrňovat práci celé strany.“*⁶²¹

České byro a ÚV KSS mělo přímo řídit krajské výbory, s jejichž existencí se ovšem do budoucna nepočítalo.⁶²² Nové struktuře byl přidělen aparát vyčleněný ze systematizace ÚV.⁶²³ Personální struktura byla obdobná, jako např. u běžného okresního výboru. V čele stál předseda, dále organizační tajemník byra, tajemník pro ideologickou práci a tajemník pro národohospodářskou politiku. Aparát byra měl zpočátku sedm oddělení: politicko-organizační, ideologické, ekonomické, pro práci strany v průmyslu, zemědělské politiky, pro státní orgány a společenské organizace a oddělení školství, vědy a kultury. Součástí aparátu byl sekretariát předsedy.⁶²⁴

Ačkoliv se jeden z tehdejších aktérů – Čestmír Císař – ve svých pamětech o byru vyjadřuje jako o orgánu, jenž nesměl vyvíjet samostatnou iniciativu,⁶²⁵ zanechala tato struktura za dva a půl roku své činnosti v politickém vývoji Československa významnou stopu. Zajímavé je už její personální obsazení. Zatímco prvotní „devítka“ reflektovala tehdejší

⁶²⁰ NA, f. 02/7, sv. 1, arch. j. 1, b. 0.

⁶²¹ NA, f. 07, sv. 4, Záznam z porady tajemníků ÚV KSČ konané dne 18. 12. 1968 k uspořádání aparátu ÚV a byra ÚV KSČ, Příloha III, s. 33. Návrh zásad, úlohy, postavení a organizačního uspořádání aparátu strany a dělby práce na jednotlivých stupních stranické výstavby.

⁶²² Kupříkladu v kádrovém pořádku byra (viz níže) byly obsaženy funkce svázané s krajskými výbory pouze provizorně. Srov. NA, f. 02/7, sv. 6, arch. j. 18, b. 2, Příloha III. Návrh prozatímního kádrového pořádku byra ÚV KSČ.

⁶²³ NA, f. 07, sv. 4, Záznam z porady tajemníků ÚV KSČ konané dne 18. 12. 1968 k uspořádání aparátu ÚV a byra ÚV KSČ, list 1; NA, f. 02/6, sv. 2, arch. j. 8, b. 3, Příloha III, s. 2. Návrh organizačního uspořádání aparátu ÚV KSČ a byra ÚV KSČ pro řízení stranické práce v českých zemích.

⁶²⁴ NA, f. 02/6, sv. 2, arch. j. 8, b. 3, Příloha IV, s. 3. Návrh organizačního uspořádání aparátu ÚV KSČ a byra ÚV KSČ pro řízení stranické práce v českých zemích.

⁶²⁵ CÍSAŘ, Čestmír: *Paměti: nejen o zákulisí Pražského jara*. Praha: SinCon 2005, s. 1062.

rozložení sil ve vedení, postupem času se byro stalo místem, kam se mohli vrátit do vrcholné politiky lidé, kteří po srpnu z vysokých pozic dočasně odešli. Byla to příležitost zejména pro „konzervativce“ Antonína Kapka, Oldřich Švestku a Drahomíra Koldera, kteří nejvyšší vedení strany opustili bezprostředně po invazi vojsk. Spolu s nimi do byra přišli pozdější členové „normalizačního“ vedení strany – Josef Korčák a Josef Kempný.⁶²⁶ Právě posledně jmenovaný se stal předsedou byra po jmenování Lubomíra Štrougala federálním premiérem.

Samotná činnost orgánu byla zaměřena na uplatňování vedoucí úlohy KSČ ve vznikající federalizované struktuře v ČSR. Velkou část práce zabírala oblast kádrové politiky, jejíž rozsah činil z byra významné těleso. Dne 21. dubna 1969 schválilo byro svůj kádrový pořádek, který obsahoval 1 770 míst.⁶²⁷ Bylo to stále v době, kdy se systém nomenklatury vzpamatovával z „krize“ roku 1968, a kdy platil prozatímní kádrový pořádek ÚV obsahující necelé dva tisíce nomenklaturních postů (viz níže).⁶²⁸ Byro se v tomto ohledu notnou dávkou podílelo na obnovování vedoucí úlohy strany, která byla zhroucením systému nomenklatury značně oslabena. Do nomenklatury byra se dostaly mnohé funkce z kádrového pořádku ÚV KSČ z roku 1966.

5.4 Prozatímní kádrové pořádky

Živelnost kádrového rozhodování skončila až přijetím kádrových pořádků, jež byly jedním z nezbytných mocenských instrumentů normalizace. Prozatímní kádrový pořádek ÚV byl projednán sekretariátem ÚV KSČ dne 7. února 1969. Jeho definitivní podoba měla být přijata do konce roku 1969, především kvůli nově vznikajícím a dosud neustaveným federálním orgánům.⁶²⁹ Předkladatelé kádrového pořádku – politickoorganizační oddělení ÚV pod vedením Alexandera Dubčeka⁶³⁰ – připravili dokument, který ještě v mnohém refletoval polednovou „realitu“. Výběr kádrů konkurzem se sice měl konat jen ve výjimečných případech,⁶³¹ stále se však zdůrazňovala potřeba výběru mezi více kandidáty.⁶³²

⁶²⁶ Těchto pět osob nahradilo v září 1969 Černíka, Císaře, Karhana, Matějčka a Šimka.

⁶²⁷ NA, f. 02/7, sv. 6, a. j, 18, b. 2, Příloha III. Návrh prozatímního kádrového pořádku byra ÚV KSČ.

⁶²⁸ HRADECKÁ, V. – KOUDELKA, F.: *Kádrová politika a nomenklatura KSČ 1969–1974*, s. 88.

⁶²⁹ NA, f. 02/4, sv. 30, arch. j. 50, b. 6, Příloha III, s. 4.

⁶³⁰ O genezi dokumentu viz HRADECKÁ, V. – KOUDELKA, F.: *Kádrová politika a nomenklatura KSČ 1969–1974*, s. 86–87.

⁶³¹ NA, f. 02/4, sv. 30, arch. j. 50, b. 6, Příloha IV, s. 7. Návrh zásad pro zpracování nových kádrových pořádků a zásad projednávání kádrových návrhů ve stranických orgánech.

Nejvýznamnější změnou (reflektující praxi z období pražského jara) bylo výrazné snížení rozsahu nomenklatury. Oproti předchozímu kádrovému pořádku ÚV poklesl počet nomenklaturních míst o 77,9 % (viz tabulka č. 6). Návrh byl veden snahou, aby o obsazení míst rozhodovaly primárně volené stranické orgány. Měla se zvýšit úloha českého byra, ÚV KSS, nižších stranických orgánů, vlády, ministrů a dalších státních a hospodářských organizací. V nomenklatuře ÚV⁶³³ byly zachovány nejdůležitější funkční místa politického systému. Podstatně však ubylo pozic ekonomických, což bylo dáno zejména úplným zrušením nomenklatury oddělení ÚV.

Dočasnému zrušení nomenklatury oddělení je nutné rozumět v souvislosti s reorganizací aparátu ÚV KSČ a s diskusí o jeho postavení, jež probíhala od konce roku 1968. Zrušení nomenklatury oddělení bylo úzce vázáno na kritiku předlednových poměrů v aparátu, na níž se bezprostředně po srpnu prozatím nic neměnilo. Dne 18. prosince 1968 se konala porada tajemníků ÚV KSČ, na které byla projednána jeho nová podoba. V materiálech k poradě bylo mimo jiné konstatováno, že struktura aparátu nemá být „*stínovým odrazem státní struktury a rezortního členění výroby*“.⁶³⁴ Aparát byl opět kritizován za nahrazování státních orgánů.⁶³⁵ Velký rozsah nomenklaturní pravomoci aparátu z období před rokem 1968 byl výrazem jeho nadřazenosti. Důležitou roli v systému nomenklatury však stále sehrávalo politicko-organizační oddělení, v jehož gesci bylo kádrovou práci sledovat, vést evidenci

⁶³² *Tamtéž*, s. 9.

⁶³³ *Tamtéž*, Příloha IV/b. Návrh prozatímního kádrového pořádku ÚV KSČ.

⁶³⁴ NA, f. 07, sv. 4, Záznam z porady tajemníků ÚV KSČ konané dne 18. 12. 1968, Příloha II, s. 2.

⁶³⁵ *Tamtéž*, Příloha III, s. 6. Návrh zásad, úlohy, postavení a organizačního uspořádání aparátu strany a dělby práce na jednotlivých stupních stranické výstavby. Dne 25. února 1969 předsednictvo schválilo výkonným výborem předjednanou systematizaci aparátu ÚV skládajícího se z 16 oddělení: 1) politicko-organizační oddělení; 2) ideologické oddělení; 3) oddělení pro školství, vědu a kulturu; 4) oddělení stranické práce ve sdělovacích prostředcích; 5) ekonomické oddělení; 6) oddělení stranické práce v průmyslu, dopravě a spojích; 7) oddělení zemědělské politiky; 8) oddělení státních orgánů; 9) oddělení společenských organizací; 10) oddělení branné a bezpečnostní politiky; 11) oddělení mezinárodní politiky; 12) Útvar politicko-odborných služeb; 13) hospodářská správa; 14) Sekretariát orgánů ÚV KSČ; 15) sekretariát I. tajemníka ÚV KSČ; 16) hlavní štáb Lidových milicí. Součástí systematizace byly kanceláře tajemníků ÚV KSČ, Kancelář Evžena Erbana, Celozávodní výbor KSČ a Závodní výbor ROH. Celkově v centrálním aparátu mělo pracovat (včetně ÚKRK) 615 zaměstnanců. NA, f. 02/1, sv. 90, arch. j. 148, b. 11, Příloha IV, list 23–24. Přehled počtu pracovníků v jednotlivých odděleních a navrhovaná systematizace aparátu ÚV KSČ.

Od listopadu 1968 bylo rozdělení zodpovědnosti tajemníků ÚV následující: Alexander Dubček (organizačně-politická práce a branná politika); Lubomír Štrougal (předseda „byra“ a zástupce prvního tajemníka v případě jeho nepřítomnosti); Josef Špaček (politický systém a svodná informace); Jozef Lenárt (propaganda); Alois Indra (národohospodářská politika); Vasil Biľak (mezinárodní politika a hospodářské oddělení); Jarolím Hetteš (zemědělství a výživa); Josef Kempný (školství, věda, kultura); František Penc (průmysl). Srov. NA, f. 02/1, sv. 86, arch. j. 134, b. 1, list 21–22. Návrh kádrových opatření k projednání na plénu ÚV KSČ.

kádrů a starat se o jejich přípravu.⁶³⁶ V únoru byla zodpovědnost za oddělení předána Jarolímu Hettešovi,⁶³⁷ čímž se první tajemník Dubček vzdal kontroly zásadního mocenského nástroje.

Tab. 6 Rozsah prozatímního kádrového pořádku ÚV KSČ z roku 1969

	Nomenklatura z roku 1966	Prozatímní kádrový pořádek
ÚV	541	572
PÚV	837	438
SÚV	2 499	965
Oddělení ÚV	5 059	---
Celkem	8 936	1 975

Zdroj: NA, f. 02/4, sv. 30, arch. j. 50, b. 6, Příloha III.

V dubnu 1969 byl schválen prozatímní kádrový pořádek byra, jehož struktura byla přizpůsobena nové stranické výstavbě. Kádrové návrhy byru mohli předkládat: „*předseda, tajemníci a členové byra ÚV KSČ pro řízení stranické práce v českých zemích; pléna a předsednictva krajských výborů a městského výboru KSČ v Praze (Brně); předseda České národní rady; členové vlády (komunisté) České socialistické republiky; představitelé (komunisté) národních masových a společenských organizací Národní fronty, hospodářských a jiných organizací České socialistické republiky*“.⁶³⁸ Kádrový pořádek byra obsahoval 1770 pozic, jak bylo již zmíněno. Cirka 650 z nich bylo původně v nomenklatuře ÚV KSČ z roku 1966 (z čehož asi polovina pocházela z nomenklatury oddělení ÚV); převážná část nomenklatury byra obsahovala funkční místa, která vznikla federalizací státních institucí a Národní fronty.

⁶³⁶ NA, f. 07, sv. 4, Záznam z porady tajemníků ÚV KSČ konané dne 18. 12. 1968 k uspořádání aparátu ÚV a byra ÚV KSČ, Příloha IV, s. 2. Zaměření činnosti a uspořádání oddělení ÚV KSČ.

⁶³⁷ DOSKOČIL, Z.: *Duben 1969: anatomie jednoho mocenského zvratu*, s. 73.

⁶³⁸ NA, f. 02/7, sv. 6, arch. j. 18, b. 2, Příloha III/b, list 24. Zásady projednání kádrových návrhů v byru ÚV KSČ pro řízení stranické práce v českých zemích.

5.5 Triumf „realistů“

*„Listopadové zasedání ÚV KSČ se nepovedlo nejhůře. Velkým pozitivem je, že zdravé síly ve vedení (Bilák, Indra) pochopily, že proti pravici (Dubček, Smrkovský a Slavík) se musí sjednotit s realisty (Svobodou, Černíkem, Husákem a Štrougalem). Sjednocování započalo. Důležité je rovněž to, že pochopily, že i když se Dubček zcela zdiskreditoval, z taktických důvodů je zatím třeba napadat a izolovat jedině Smrkovského“.*⁶³⁹

Jurij Andropov

K oslabení pozice Smrkovského, předsedy zanikajícího Národního shromáždění a člena PÚV, byla využita otázka obsazení vedení nově ustavovaného Federálního shromáždění. Iniciátorem sporu byl Gustáv Husák, který v prosinci 1968 požadoval obsazení funkce předsedy parlamentu Slovákem Peterem Colotkou. Argumentoval tím, že v nejdůležitějších státních orgánech jsou jen Češi (předseda vlády, předseda Národního shromáždění a prezident republiky).⁶⁴⁰ Jak uvidíme dále, Husákův požadavek nenarazil v orgánech strany na silný odpor. Naproti tomu občanská společnost na zveřejnění návrhu reagovala s nevolí – odboráři hrozili stávkou⁶⁴¹ a spolu se studenty⁶⁴² nezanedbatelně působili na veřejné mínění.

S Novým rokem sovětská strana přikročila k formulování nových požadavků. Agendu vedení KSČ předurčila schůzka Dubčeka s Katuševem dne 2. ledna 1969. Koloritem takových setkání byla neutuchající kritika sdělovacích prostředků. Katušev kromě jiného prohlásil: „*Prostředky masové informace dále chtějí vyrvat straně z rukou právo rozestavovat kádry*“.⁶⁴³ Naznačil, že KSČ nemá situaci pod kontrolou a nastolil téma jednání VV a PÚV na

⁶³⁹ VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. (vyd.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970. (Září 1968 – květen 1970)*, dokument 224, s. 232.

⁶⁴⁰ OTÁHAL, Milan: *Opozice, moc, společnost, 1969–1989: příspěvek k dějinám ‚normalizace‘*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1994, s. 14; CÍSAŘ, Č.: *Paměti: nejen o zákulisí Pražského jara*, s. 1043; RYCHLÍK, J.: *Češi a Slováci ve 20. století: spolupráce a konflikty 1914–1992*, s. 526.

⁶⁴¹ KUSIN, V.: *Political Grouping in the Czechoslovak Reform Movement*, s. 39; MADRY, Jindřich: *Sovětská okupace Československa, jeho normalizace v letech 1969–1970 a role ozbrojených sil*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993, s. 26–27; DOSKOČIL, Z.: *Duben 1969: anatomie jednoho mocenského zvratu*, s. 38.

⁶⁴² BÁRTA, M.: *Pokus o záchranu reformního programu*, s. 39.

⁶⁴³ NA, f. 07/15, sv. 27, arch. j. 280, list 18. Rozhovor s. Dubčeka se s. Katuševem.

následující den. Vedení strany dostalo pokyn přijmout prohlášení k tisku a zaujmout jednoznačný postoj k otázce nového předsedy Federálního shromáždění. Mělo být přijato usnesení, kterému by se Smrkovský podřídil.⁶⁴⁴ Dubček musel zadání Sovětů splnit. Druhého dne výkonný výbor předjednal *Prohlášení předsednictva ústředního výboru Komunistické strany Československa k současné situaci* i usnesení, které ukládalo (na Katuševův podnět) prohlášení zveřejnit ve sdělovacích prostředcích a kromě jiného zajistit, aby média nepublikovala nic, co je v rozporu s ním.⁶⁴⁵ Na devátou hodinu večerní výkonný výbor svolal mimořádnou schůzi předsednictva, během níž bylo prohlášení schváleno. Vyzývalo k plnění listopadové linie v „ovzduší klidu a tvůrčí práce“ a ujišťovalo, že fámy o údajném plánu odstranit Smrkovského z politiky nejsou pravdivé.⁶⁴⁶

O kandidatuře Petera Colotky do funkce předsedy Federálního shromáždění rozhodl výkonný výbor dne 7. ledna 1969. Předsedou Sněmovny lidu se měl stát Josef Smrkovský, předsedou Sněmovny národů Dalibor Hanes.⁶⁴⁷ Jejich kandidatura byla jedním z hlavních témat zasedání ÚV KSČ ve dnech 16. a 17. ledna 1969. Na plénu sice stále ještě probíhala živá diskuse, vedení strany se však o výsledek tajného hlasování nemuselo obávat. Podporu Colotkovi ostatně vyjádřil svou charakteristickou dikcí i sám Smrkovský: „*[N]ominace profesora s. Colotky na funkci předsedy Federálního shromáždění přispěla k uklidnění naší veřejnosti a tuto nominaci jsem uvítal, vítám, a plně ji podporuji a podporovat budu*“.⁶⁴⁸ Výsledky hlasování mohly být pro příznivce i odpůrce Smrkovského překvapivé. Colotka byl zvolen jednoznačně poměrem hlasů 158 pro a 3 proti; Hanes získal 160 hlasů, proti hlasovali jen 2. Smrkovského volba místopředsedou FS nebyla tak jednoznačná – pro hlasovalo 102 členů ÚV a proti 59.⁶⁴⁹

Do jednání pléna ÚV zasáhla tragická událost upálení Jana Palacha. Výkonný výbor se kvůli tomu mimořádně sešel dne 20. ledna. Hlavní starostí jeho členů bylo informování o činu

⁶⁴⁴ *Tamtéž*, list 20, 23.

⁶⁴⁵ NA, f. 02/6, sv. 1, arch. j. 4, b. 8, list 1; NA, f. 02/1, sv. 87, arch. j. 141, b. 1, list 72. Od ledna 1969 vedení strany postupuje vůči sdělovacím prostředkům principiálněji. Například dne 7. ledna 1969 výkonný výbor vydal embargo na veřejné útoky proti členům předsednictva ÚV KSČ. Srov. NA, f. 02/6, sv. 2, arch. j. 5, b. 3, list 1. Konsolidovat situaci v tisku mělo také opatření PÚV ze dne 7. ledna, jež zavádělo některá okamžitá opatření. Srov. NA, f. 02/1, sv. 88, arch. j. 142, b. 9.

⁶⁴⁶ NA, f. 02/1, sv. 87, arch. j. 141, b. 1, list 80–83.

⁶⁴⁷ NA, f. 02/6, sv. 2, arch. j. 5, b. 4, list 1. Kádrová příprava plenárního zasedání ÚV KSČ v lednu 1969.

⁶⁴⁸ NA, f. 01, arch. j. 128, s. 83. Zasedání ústředního výboru Komunistické strany Československa dne 16.–17. ledna 1969.

⁶⁴⁹ *Tamtéž*, s. 132.

v podmínkách, kdy strana ještě nebyla s to tisk plně kontrolovat.⁶⁵⁰ Reakce Sovětů na sebe nenechala dlouho čekat. Dne 23. ledna 1968 odeslali Brežněv s Kosyginem dopis adresovaný Dubčekovi (toho času hospitalizovaného)⁶⁵¹ a Černíkovi, v němž vyjádřili znepokojení nad politickou situací po Palachově činu. Zejména se zaměřili, nikoliv překvapivě, na způsob práce sdělovacích prostředků a na činnost „protisocialistických živlů“ prezentujících úmrtí Palacha „jako hrdinský akt celonárodního významu“.⁶⁵² Sověti žádali vyvození závěrů k „orientování“ lidí a přijetí opatření „k zastavení činnosti všech, kdož se snaží bránit normalizaci situace...“.⁶⁵³ Předsednictvo ÚV KSČ dopis projednalo o čtyři dny později na své 118. schůzi a uložilo Vasilu Biřákovi – tajemníkovi ÚV KSČ pro zahraniční politiku – vypracovat návrh odpovědi.⁶⁵⁴ Dokument zcela přejímající sovětskou interpretaci Biřák předložil Dubčekovi až 10. března.⁶⁵⁵ První tajemník o tři dny později odeslal Biřákovi pobývajícimu toho času v Moskvě šifru zahájenou slovy: „*Při informování sovětských soudruhů přidržovat se objektivitu zejména v tom, že Výkonný výbor hodnotí stav ve straně i v zemi jako úspěšný průběh konsolidace*“.⁶⁵⁶ V té době však VV situaci hodnotil zcela jinak. V únoru vedení strany v jednom z usnesení konstatovalo, že se nedaří „*odstranit ty příčiny, které vedou k permanentnímu politickému napětí a k opakovaným politickým krizím*“.⁶⁵⁷ Konečně bylo třeba označit „pravici“ jako zdroj hlavního nebezpečí pro „konsolidaci“. Výkonný výbor si v té souvislosti vzal na paškál Smrkovského kvůli jeho posledním veřejným prosllovům a učinil následující závěr:

„Výkonný výbor předsednictva ÚV KSČ posuzoval [dne 24. února 1969] interview s. Smrkovského pre Smenu, kde je formulácia o hlavným nebezpečí zľava. Všetci

⁶⁵⁰ NA, f. 02/6, sv. 2, arch. j. 7, b. 1, list 1. K poslednímu vývoji události.

⁶⁵¹ Ve svých pamětech Dubček uvádí, že se do práce vrátil 4. února 1968. Srov. HOCHMAN, J. (ed.): *Naděje umírá poslední: Vlastní životopis Alexandra Dubčeka*, s. 237. Podle prezenční listiny jednání VV PÚV KSČ byl na ÚV přítomen nejpozději 28. ledna. Srov. NA, f. 02/6, sv. 2, arch. j. 8, b. 0, list 4. Prezenční listina 8. schůze výkonného výboru předsednictva ÚV KSČ dne 28. ledna 1969.

⁶⁵² NA, f. 07/15, sv. 27, arch. j. 280, list 100.

⁶⁵³ *Tamtéž*, list 102.

⁶⁵⁴ NA, f. 02/1, sv. 89, arch. j. 146, b. 12, list 16. Dopis s. L. Brežněva a s. Kosygina zaslaný s. A. Dubčekovi a s. O. Černíkovi a informace o vývoji situace v posledních dnech.

⁶⁵⁵ NA, f. 07/15, sv. 27, arch. j. 281, list 3–5.

⁶⁵⁶ *Tamtéž*, list 8.

⁶⁵⁷ NA, f. 02/1, sv. 89, arch. j. 147, b. 1, Příloha III, s. 1. Usnesení předsednictva ústředního výboru k zabezpečení výsledků lednového pléna ÚV KSČ.

*členovia VV, včete s. Smrkovského dospeli k názoru, že to nie v súlade s novembrovou rezolúciou“.*⁶⁵⁸

Problém nejspíše představovala tato věta, pronesená Smrkovským v Piešťanech:

*„...vidím větší nebezpečí pro žádoucí klid z křídla, kterému se říká levice, lépe řečeno, ze strany dogmatiků a sektářů, než z tak zvané pravice, kde máme možnost každý nepřátelský čin nebo jen pokus o něj okamžitě paralyzovat“.*⁶⁵⁹

Snad v návaznosti na Smrkovského kauzu o dva dny později Oldřich Černík na aktivu předsedů ZO KSČ v oblasti průmyslu, dopravy, spojů, stavebnictví, obchodu a služeb nedával v pochybnost svojí aktuální orientaci. Musel totiž tušit, že sovětská strana bude s jeho projevem brzy seznámena.

*„V květnu jsme říkali, že hlavní nebezpečí pro socialismus je nebezpečí zprava, ale vzápětí po zasedání ústředního výboru byla vydána hesla, že hlavní nebezpečí je u nás zleva. I dneska se o to zase někteří pokoušejí, že hlavní nebezpečí pro socialismus je nebezpečí zleva. A my říkáme, že zprava je hlavní nebezpečí!“*⁶⁶⁰

Až o měsíc později mohl výkonný výbor poprvé hodnotit situaci v ČSSR pozitivně: *„V posledních týdnech došlo k určitým změnám ve sjednocování strany i společnosti na bázi listopadové rezoluce a k izolaci krajních extrémů, především pravicových“.*⁶⁶¹ Východiskem měla být aplikace *„racionálního, vědeckého způsobu řízení společnosti z jednoho centra“*,⁶⁶² jenž měl znamenat *„určitou změnu v nazírání a fungování politického systému oproti více méně běžně rozšířeným polednovým představám i oproti některým východiskům akčního programu“.*⁶⁶³ Racionalismus a důraz na vědeckost – prvky přítomné v Akčním programu oprostěné od aspektů demokratizace – byly stavěny do protikladu se „subjektivismem“ a „byrokratizmem“ Novotného režimu na důkaz toho, že vedení nedopustí návrat před leden

⁶⁵⁸ NA, f. 02/6, sv. 4, arch. j. 12, b. 2, list 2.

⁶⁵⁹ Tamtéž, list 28. Rozhovor Smeny s Josefem Smrkovským v Piešťanech.

⁶⁶⁰ NA, f. 018, sv. 100, Zápis z aktivu předsedů ZO KSČ v oblasti průmyslu, dopravy, spojů, stavebnictví, obchodu a služeb dne 26. 2. 1969, s. 13.

⁶⁶¹ NA, f. 02/6, sv. 5, arch. j. 17, b. 1, Příloha III, list 10. Některé zásady taktického postupu strany v příštím období.

⁶⁶² Tamtéž, list 13.

⁶⁶³ Tamtéž.

1968.⁶⁶⁴ Zdárně nastoupená cesta normalizace měla být podepřena usnesením ÚV proti porušování kázně; mělo být zamezeno nejednotnému vystupování členů ÚV schvalováním jejich veřejných projevů určených k publikaci výkonným výborem; především zazněl požadavek dopracování zásad kádrové politiky.⁶⁶⁵ Daná opatření však byla ze strany Sovětů chápána pouze jako předpoklad k podstatně hlubším změnám. Akcelerátorem dění se staly události na konci března 1969. Po vítězství československého mužstva v utkání na mistrovství světa v ledním hokeji nad Sovětským svazem dne 28. března proběhly v Praze i jinde v republice masové oslavy s nepřehlédnutelným antisovětským nádechem. V hlavním městě došlo (za dosud nevyjasněných okolností, avšak pravděpodobně v režii StB)⁶⁶⁶ k poničení kanceláře Aeroflotu sídlící na Václavském náměstí; na sovětské objekty bylo zaútočeno na více než dvaceti dalších místech.⁶⁶⁷

Prohlášení ústředního výboru KSSS a vlády SSSR k pražským událostem bylo od srpna 1968 nejtvrďší kritikou probíhající normalizace. Poukazovalo na absenci „praktických opatření“ proti „pravici“ ve sdělovacích prostředcích a trvalo na tom, že KSC „*chtě či nechtě uvolňuje cestu pro nástup otevřené kontrarevoluce...*“.⁶⁶⁸ Sověti nabyli dojmu, že „*ve vedoucích orgánech strany a státu jsou lidé [sovětské prohlášení zmiňuje Smrkovského přítomnost na Václavském náměstí], kteří mají zájem na rozvinutí kontrarevolučních, protisovětských akcí v zemi a pobízejí takové akce*“.⁶⁶⁹ Československé straně se přitom dostalo varování, že v případě opakování obdobných událostí bude přikročeno k „účinným opatřením“, jejichž charakter si určí sami Sověti.⁶⁷⁰ Maršál Grečko ostatně na schůzce s ministrem obrany Dzürem dne 1. dubna 1969 připomněl, k čemu mohou sloužit sovětské zbraně dislokované v Československu, a pohrozil příchodem dalších 15 tisíc vojáků.⁶⁷¹ Předsednictvo ÚV KSC dne 1. dubna 1969 vydalo prohlášení, v němž přejalo sovětský

⁶⁶⁴ *Tamtéž*, s. 14.

⁶⁶⁵ *Tamtéž*, s. 16.

⁶⁶⁶ FELCMAN, Ondřej: Počátky ostré etapy normalizace. In: MENCL, Vojtěch (a kol.): *Československo roku 1968: 2. díl: počátky normalizace*. Parta, Praha 1993, s. 52.

⁶⁶⁷ MADRY, J.: *Sovětská okupace Československa, jeho normalizace v letech 1969–1970 a role ozbrojených sil*, s. 42; FELCMAN, O.: Počátky ostré etapy normalizace, s. 52; TŮMA, Oldřich: Hokej věc veřejná: aneb Vyhrát, či prohrát?. In: KOCIAN, Jiří – PERNES, Jiří – TŮMA, Oldřich (eds.): *České průšvihy: aneb Prohry, krize, skandály a aféry českých dějin let 1948–1989*. Brno, Barrister & Prncipal 2004, s. 304.

⁶⁶⁸ NA, f. 07/15, sv. 27, arch. j. 282, s. 3. Prohlášení ústředního výboru KSSS a vlády SSSR.

⁶⁶⁹ *Tamtéž*, s. 4.

⁶⁷⁰ *Tamtéž*.

⁶⁷¹ WILLIAMS, K.: *The Prague Spring and its Aftermath: Czechoslovak Politics 1968–1970*, s. 200.

způsob hodnocení situace.⁶⁷² Nutno však podotknout, že vedení pracovalo pod nátlakem nejen sovětské, ale také československé generality.⁶⁷³ Předsednictvo ÚV KSČ šlo v ústretu politbyru KSSS například následující formulací, proti níž se v (jinak zřídka) hlasování vyslovilo 5 členů vedení (Hrdinová, Kabrna, Pinkava, Slavík a Smrkovský):⁶⁷⁴

*„Předsednictvo kritizovalo vystupování některých členů ústředního výboru a ústředního aktivu, kteří nesprávně vykládají a v praxi porušují závěry listopadové rezoluce. Jmenovitě byl kritizován za některá vystoupení, která byla v rozporu s listopadovou rezolucí, s. Smrkovský“.*⁶⁷⁵

Prohlášení předsednictva ÚV KSČ Sověti kvitovali, na rozdíl od Dubčekova následného rozhlasového projevu, jenž Vladimir Semjonov v rozhovoru s prvním tajemníkem ÚV KSČ označil za protikladný s přijatým usnesením.⁶⁷⁶ Události z konce března a Dubčekův postoj k nim byl postačující záminkou pro jeho odstranění z nejvyšší stranické funkce. O svolání dubnového plenárního zasedání ÚV KSČ, na němž Dubček abdikoval, rozhodl výkonný výbor dne 8. dubna 1969. S jeho konáním (v březnu či v dubnu) počítalo již jedno z únorových usnesení, program se však od té doby dvakrát měnil. Podle původního rozvrhu měly být zařazeny na pořad jednání tyto tři body: 1) Zhodnocení současné ekonomické a politické situace v zemědělství a návrh tezí agrárního programu strany; 2) Zpráva komise ÚV KSČ pro stranickou rehabilitaci; 3) Návrh plánu postupu strany do jejího sjezdu i pro oblast mezinárodního dělnického hnutí.⁶⁷⁷ Usnesení VV ze dne 25. března 1969 však varuje před „nepříznivou politickou situací“, jež by se mohla vytvořit projednáním druhého bodu – zprávy Pillerovy rehabilitační komise.⁶⁷⁸ Výkonný výbor stanovil na již zmíněné schůzi jediný bod

⁶⁷² NA, f. 02/1, sv. 91, arch. j. 150, b. 1, Prohlášení předsednictva ÚV KSČ.

⁶⁷³ FELCMAN, O.: Počátky ostré etapy normalizace, s. 55.

⁶⁷⁴ MADRY, J.: *Sovětská okupace Československa, jeho normalizace v letech 1969–1970 a role ozbrojených sil*, s. 54.

⁶⁷⁵ NA, f. 02/1, sv. 91, arch. j. 150, b. 1, list 57. Prohlášení předsednictva ÚV KSČ.

⁶⁷⁶ NA, f. 07/15, sv. 27, arch. j. 282, list 66. Nedatovaný zápis rozhovoru Alexandra Dubčeka s Vladimírem Semjonovem.

⁶⁷⁷ NA, f. 02/6, sv. 5, arch. j. 17, b. 2, Příloha III, list 31.

⁶⁷⁸ *Tamtéž*, list 32. Stažení tohoto bodu bylo požadováno též sovětskou stranou. Srov. DOSKOČIL, Z.: *Duben 1969: anatomie jednoho mocenského zvratu*, s. 72, ŠTROUGAL, L.: *Paměti a úvahy*, s. 134.

programu jednání pléna – „Hodnocení plnění úkolů strany od srpna 1968 a současná politická situace“.⁶⁷⁹

Výměna prvního tajemníka ÚV KSČ byla Sověty promyšlena delší dobu. Na rozdíl od ledna 1968 chtělo mít vedení KSSS přímý vliv na konečnou volbu. Rozhodnutí předcházely konzultace s mnoha československými funkcionáři.⁶⁸⁰ Navážno se o mocenské změně začalo jednat ihned po „hokejových“ událostech. Pravděpodobně již 2. dubna 1969 prezident Svoboda slíbil Grečkovi Dubčekovo odstoupení.⁶⁸¹ Sověti vybírali mezi třemi kandidáty z tzv. „realistické“ skupiny. V jejich úvahách pravděpodobně figuroval Lubomír Štrougal;⁶⁸² vážnějším kandidátem byl Oldřich Černík, který však již v březnu nabídku při jednání se Sověty odmítl.⁶⁸³ Klíčové bylo až jednání v Mukačevě dne 13. dubna, kde se Brežněv na kandidatuře dohodl s Husákem.⁶⁸⁴ Výběr Gustáva Husáka sám o sobě nebyl revolucí, spíše dalším krokem k budoucímu prolnutí pozic obou stran. V tu chvíli mnohem podstatnější byla rekonstrukce vedoucích orgánů KSČ. Výkonný výbor byl zrušen a spolu s volbou Husáka prvním tajemníkem (pro hlasovalo 156 členů ÚV, proti 22)⁶⁸⁵ bylo zvoleno nové předsednictvo. Při jeho volbě došlo na dlouhou k poslednímu „bojovému“ hlasování (viz tabulka č. 7).

Vlastně se jednalo o doplnění výkonného výboru (bez Smrkovského) o Vasila Biľaka, Jana Pillera a Karla Poláčka. Alexander Dubček se stal předsedou Federálního shromáždění, Štefan Sádovský nahradil Gustáva Husáka ve funkci prvního tajemníka ÚV KSS. Předsedou vlády SSR byl zvolen Peter Colotka.⁶⁸⁶ Husákovo zúžené vedení mohlo přikročit k politikám, jejichž realizaci Dubčekova sestava doposud brzdila. První na řadě byla opatření v tisku. Předsednictvo se na své schůzi dne 22. dubna 1969 usneslo zastavit vydávání kritického

⁶⁷⁹ NA, f. 02/6, sv. 5, arch. j. 19, b. 4, Svolání plenárního zasedání ÚV KSČ v dubnu 1969. Program pléna a jeho urychlené svolání však bylo výsledkem nátlaku pobytu Grečka a Semjonova. Srov. DOSKOČIL, Z.: *Duben 1969: anatomie jednoho mocenského zvratu*, s. 115.

⁶⁸⁰ Sověti jednali s Evženem Erbanem, Josefem Kempným, Jarolímem Hettešem, Aloisem Indrou, Františkem Hamouzem, Karlem Poláčkem a Jánem Markem. Srov. *Tamtéž*, s. 91–92.

⁶⁸¹ FELCMAN, O.: Počátky ostré etapy normalizace, s. 58; MADRY, J.: *Sovětská okupace Československa, jeho normalizace v letech 1969–1970 a role ozbrojených sil*, s. 54; BENČÍK, A.: *Utajovaná pravda o Alexandru Dubčekovi: Drama muže, který předběhl dobu*, s. 46–47.

⁶⁸² DOSKOČIL, Z.: *Duben 1969: anatomie jednoho mocenského zvratu*, s. 163.

⁶⁸³ *Tamtéž*, s. 162; BIĽAK, V.: *Až po mé smrti*, s. 295.

⁶⁸⁴ FELCMAN, O.: Počátky ostré etapy normalizace, s. 61; DOSKOČIL, Z.: *Duben 1969: anatomie jednoho mocenského zvratu*, s. 176; BIĽAK, V.: *Až po mé smrti*, s. 298.

⁶⁸⁵ NA, f. 01, arch. j. 129, Zasedání ústředního výboru Komunistické strany Československa dne 17. dubna 1969, s. 27.

⁶⁸⁶ NA, f. 02/1, sv. 93, arch. j. 155, b. 10. Návrh na zvolení prvního tajemníka ÚV KSS.

časopisu *Politika*, místo něhož vznikl týdeník *Tvorba*. Dále došlo k výměně šéfredaktorů v *Nové myslí* (J. Fojtík místo K. Růžičky) a v *Květech* (J. Zelenka místo V. Stuchla).⁶⁸⁷ Husákovo vedení se rychle snažilo učinit za dost svým slovům a splnit to, po čem Sověti více než rok volali. Ve stranickém tisku bylo přikročeno ke kádrovým změnám (novým šéfredaktorem *Rudého práva* se stal M. Moc) – nebylo tak třeba zavedení cenzury.⁶⁸⁸ Ve státních sdělovacích prostředcích se přešlo, jak uvádí jeden z interních materiálů předsednictva, „od převážně politických metod /výzvy, apelování, rozhovory předních politiků s vedením televize, rozhlasu, ČTK/ i k opatřením kádrové a represivní povahy“.⁶⁸⁹

Tab. 7 Volba předsednictva ÚV KSČ v dubnu 1969

	Hlasy pro:	Hlasy proti:
Biřak	118	64
Colotka	181	1
Černík	171	11
Dubček	144	38
Erban	179	3
Husák	177	5
Piller	137	45
Poláček	156	26
Sádovský	178	4
Svoboda	182	0
Štrougal	143	39

Zdroj: NA, f. 01, arch. j. 129, Zasedání ústředního výboru Komunistické strany Československa dne 17. dubna 1969, s. 40.

Akcelerátorem „normalizace“ byl návrh tzv. *Realizačního plánu květnového pléna ÚV KSČ*, jenž byl prvním pokusem nového vedení strany o zásadní změnu kursu. Jádrem pečlivě připravovaného dokumentu byla snaha o znovuoobnovení vedoucí úlohy strany a zajištění fungování „demokratického centralismu“. Předpokladem bylo vnesení „pořádku“ do členské základny. Nápravu měly stranické orgány provést „formou individuálních konzultací“.⁶⁹⁰

⁶⁸⁷ NA, f. 02/1, sv. 92, arch. j. 154, b. 11, list 5. Změny ve vedoucích funkcích stranického tisku.

⁶⁸⁸ NA, f. 02/1, sv. 93, arch. j. 156, b. 1, Příloha III, s. 2.

⁶⁸⁹ *Tamtéž*.

⁶⁹⁰ NA, f. 02/1, sv. 95, arch. j. 157, b. 3, Příloha III, list 41. Realizační plán květnového pléna ÚV KSČ.

Poprvé se tak otevřeně hovořilo o prověrkách, ačkoliv na dubnovém plénu je Gustáv Husák zmínil jen jako krajní řešení.⁶⁹¹ Realizační plán se též věnoval (staro-)novému pojetí kádrové politiky. Dával pokyn k obnovení funkce kádrových pořádků⁶⁹² a nastínil, jací lidé by se do vedoucích pozic měli dostat:

*„Ústřední výbor KSČ i nadále setrvává na stanovisku, že třídní hlediska, znalosti marxismu-leninismu, důsledné zastávání vědeckého světového názoru, internacionální zralost, vztah k politice strany a oddanost socialistickému zřízení, prosazování celospolečenských zájmů patří mezi základní požadavky kvalifikace vedoucích pracovníků“.*⁶⁹³

„Realizačnímu plánu“, který byl podkladem pro vytvoření *Realizační směrnice květnového pléna ÚV KSČ pro další postup strany v příštím období*, však byly v interní diskusi PÚV „otupeny hrany“. Gustáv Husák k návrhu dostal písemná stanoviska některých členů vedení, přičemž zejména Dubčekovo vyjádření obsahuje nesouhlas s radikalitou navrhovaného postupu:

*„[V] rade otázok však dost' podstatne posúva politiku strany za zmysel aprílového pléna, ktoré uložilo dôsledne plniť politiku vytýčenú stranickými orgánmi. Realizačný plán v rade otázok odchádza od tejto politiky. Pokúša sa nastoliť politiku inú, ktorá by išla za líniu nastúpenú po Januári, ba v niektorých otázkach až späť za líniu schválenú XIII. zjazdom KSČS“.*⁶⁹⁴

Dubček i nadále hodlal pokračovat ve snaze brzdit proces, který Husákovo vedení plánovalo po dubnu akcelarovat. Na jaře 1969 ještě stále existoval prostor k diskusi. Dubček se postavil proti „třídnosti“ v kádrové práci a proti vyhánění členů ze strany.⁶⁹⁵ Podobně i Josef Špaček (stále ve funkci tajemníka ÚV) v reakci na „Realizační plán“ upozornil, že plánované pohovory jsou vlastně jakousi prověrkou.⁶⁹⁶ Kriticky se k dokumentu vyslovil také Ludvík Svoboda, podle něhož byl v rozporu s listopadovou rezolucí. Podle prezidenta dokument nepřesně hodnotil polednový vývoj. Revizi „listopadu“ prezident kritizoval také ve znění

⁶⁹¹ NA, f. 01, arch. j. 129, Zasedání ústředního výboru Komunistické strany Československa dne 17. dubna 1969, s. 46.

⁶⁹² NA, f. 02/1, sv. 95, arch. j. 157, b. 3, Příloha III, list 42. Realizační plán květnového pléna ÚV KSČ.

⁶⁹³ *Tamtéž*.

⁶⁹⁴ NA, f. 02/1, sv. 95, arch. j. 157, b. 3, list 67. Připomínky k materiálu pro květnové ÚV KSČ.

⁶⁹⁵ *Tamtéž*, list 69.

⁶⁹⁶ *Tamtéž*, list 80–81.

návrhu Husákova referátu na květnové plénum ÚV, v němž prověrka figurovala jako prostředek k řešení problémů.⁶⁹⁷ Gustáv Husák tak nakonec ve svém květnovém referátu na plénu ÚV musel konstatovat: „*Nemáme v úmysle robiť dajakú masovú previerku členov*“.⁶⁹⁸

Aby se mohla naplnit Husákova slova o tom, že jediná politika strany je ta, kterou schválí ústřední výbor,⁶⁹⁹ musela „očista“ začít shora. Po postupných změnách ve vedení v srpnu, listopadu a dubnu došlo na květnovém zasedání k dokončení konsolidace nejužšího vedení strany. Plénum uvolnilo z funkcí ve vedení Josefa Špačka a Václava Slavíka, čímž se zbavilo dvou výrazných zastánců reformy.⁷⁰⁰ V předsednictvu zbýval už jen Alexander Dubček. Začalo se ovšem také s vylučováním řadových členů ÚV. Vyloučen byl Ota Šik, jehož záležitosti byly projednávány speciální komisí (viz 6. kapitola); o členství v ÚV přišli též František Kriegel a František Vodsoň za své vystoupení v Národním shromáždění dne 18. října (za stejný „přečin“ udělil ÚV napomenutí Františku Šormovi a Ivanu Skálovi); řady ÚV museli dále opustit Karel Kosík, František Pavlíček a Karel Pavlišťík za postoj k dokumentu *2000 slov* (stranické tresty byly uloženy několika členům, kteří svá stanoviska přehodnotili).⁷⁰¹

Alexander Dubček měl bezesporu snahu o zpomalování či zmírňování dopadů „normalizace“. Propásl však příležitost odejít v momentu, kdy pro podobné jednání již nebylo prostoru. Jakkoliv hodnocení jeho osobnosti není předmětem této práce, nelze se nezmínit o události, s níž jeho jméno bude navždy spojeno. Blížilo se první výročí „srpna“ a stranické vedení si uvědomovalo, že občanská společnost ve své většině doposud neakceptovala oficiální hodnocení okupace. Bylo proto třeba zabránit opakování protestů, jež se odehrály na konci března. Přípravy na „srpen“ PÚV zahájilo s téměř měsíčním předstihem – údajně z obav

⁶⁹⁷ NA, f. 02/1, sv. 95, arch. j. 158, b. 1a, list 52.

⁶⁹⁸ NA, f. 01, arch. j. 130, b. 24, s. 11. Zasedání ústředního výboru Komunistické strany Československa dne 29.–30. května 1969, Část I. Stejná teze byla uvedena v *Realizační směrnici květnového pléna ÚV KSČ pro další postup strany v příštím období*. Srov. *Tamtéž*, s. 165.

⁶⁹⁹ *Tamtéž*, s. 13.

⁷⁰⁰ V tajemnických funkcích nezůstal jediný zastánce reformy. Dne 3. června 1969 se předsednictvo určilo dělbu práce mezi tajemníky. Generální tajemník Gustáv Husák měl odpovídat za oddělení branné a bezpečnostní, hlavní štáb Lidových milic a za klíčové politickoorganizační oddělení, které měl předtím ve své gesci Jarolím Hetteš. Tomu po červnu zbylo jen oddělení zemědělské. Tajemníkem „pro politický systém“ se po Josefu Špačkovi stal Alois Indra, jemuž byla svěřena oddělení státních orgánů a oddělení společenských organizací. Jeho původní oblast – ekonomiku – přebíral Jozef Lenárt. Ideologickým tajemníkem se zodpovědností za oddělení školství, vědy a kultury, oddělení stranické práce ve sdělovacích prostředcích a za oddělení ideologické byl jmenován Josef Kempný. Františku Pencovi náležel i nadále rezort průmyslu, Vasil Biľak dohlížel nad oddělením zahraničním a nad hospodářskou správou. Srov. NA, f. 02/1, sv. 97, arch. j. 161, b. 1, list 2. Návrh dělby práce mezi tajemníky ÚV KSČ.

⁷⁰¹ *Tamtéž*, s. 173–174.

před další intervencí sovětských vojsk.⁷⁰² Vedle opatření v tisku, vyčlenění vojska do smíšených hlídek veřejné bezpečnosti či přípravy Lidových milic, byla navržena i hospodářská opatření. Předseda federální vlády Oldřich Černík dne 23. července 1969 předložil předsednictvu zprávu, v níž informuje o zajištění zásobování trhu masem – z politických důvodů.⁷⁰³

Potlačení protestů v Praze a v Brně si vyžádalo pět lidských životů. Vedle policie bylo na pacifikaci protestujících povoláno více než dva tisíce vojáků a asi tři a půl tisíce příslušníků Lidových milic.⁷⁰⁴ Přesun tankové divize⁷⁰⁵ k Praze připomínal přípravy na válku. Pro potřeby potrestání zadržených protestujících Husákovo vedení pověřilo (neusnášeníschopné) předsednictvo Federálního shromáždění přijmout dne 22. srpna zákonné opatření č. 99/1969 Sb. „o některých přechodných opatřeních nutných k upevnění a ochraně veřejného pořádku“.⁷⁰⁶ Do konce roku 1969 bylo opatření použito k odsouzení 1526 občanů.⁷⁰⁷ Pod opatřením byl jako předseda Federálního shromáždění podepsán právě Alexander Dubček. Hlavní tvář pražského jara byla k legitimaci normalizace zneužita nejprve Sověty a po dubnu 1969 následně Husákovým vedením. Po podpisu zákonného opatření se stal pro KSČ nepotřebným. Záhy se proti Dubčekovi strhla mediální štvance, proti které se bývalý první tajemník marně snažil u Husáka protestovat.⁷⁰⁸ V srpnu a v září vyšla ve stranickém tisku série rozhovorů s vedoucími představiteli strany, kteří se pokoušeli (re)interpretovat polednové období a zejména události vedoucí k vojenské invazi. Cílem

⁷⁰² Podle vyjádření Lubomíra Štrougala. Srov. MADRY, J.: *Sovětská okupace Československa, jeho normalizace v letech 1969–1970 a role ozbrojených sil*, s. 86.

⁷⁰³ NA, f. 02/1, sv. 99, arch. j. 165, b. 2, list 32–35. Společné stanovisko ekonomického oddělení ÚV KSČ a průmyslového oddělení byra ÚV KSČ pro řízení stranické práce v českých zemích k zásobování obyvatelstva, zejména potravinami. Materiální aspekt normalizační „nehybnosti“ je zdůrazňován mnoha autory. Předpokladem občanské zdrženlivosti byl pro Vladimíra Kusína „nasycený a dobře ošacený“ producent a konzument. Srov. KUSIN, Vladimír: *Normalization: anatomy of a concept (with special reference to Czechoslovakia and Poland)*, s. 13. Základem vztahu mezi stranou a lidem měla být tzv. společenská smlouva, „podle níž zajistila vládnoucí garnitura občanům jistou životní úroveň a sociální jistoty a žádala od nich, aby se vzdali účasti na řízení věci veřejných a realizovali se v soukromé sféře“. Srov. OTÁHAL, Milan: *Normalizace 1969–1989: Příspěvek ke stavu bádání*. Praha, ÚSD 2002, s. 1.

⁷⁰⁴ TŮMA, Oldřich: Poslední bitva Pražského jara: aneb Srpen 1969. In: KOCIAN, Jiří – PERNES, Jiří – TŮMA, Oldřich (eds.): *České průšvihy: aneb Prohry, krize, skandály a aféry českých dějin let 1948–1989*. Brno, Barrister & Principal 2004, s. 312–315.

⁷⁰⁵ MADRY, J.: *Sovětská okupace Československa, jeho normalizace v letech 1969–1970 a role ozbrojených sil*, s. 109.

⁷⁰⁶ RYCHLÍK, J.: *Češi a Slovinci ve 20. století: spolupráce a konflikty 1914–1992*, s. 536.

⁷⁰⁷ TŮMA, Oldřich: Nezáonné zákonné opatření: aned Dubčekův podpis. In: KOCIAN, Jiří – PERNES, Jiří – TŮMA, Oldřich (eds.): *České průšvihy: aneb Prohry, krize, skandály a aféry českých dějin let 1948–1989*. Brno, Barrister & Principal 2004, s. 319–320.

⁷⁰⁸ NA, f. 02/1, sv. 102, arch. j. 169, b. 18. Dopis s. A. Dubčeka.

kampaně bylo vrhnout nové světlo na úlohu tehdejšího prvního tajemníka a uvažovat nad otázkou, zda bylo možné intervenci zabránit. Oldřich Švestka v rozhovoru pro *Rudé právo* v den prvního výročí okupace hovořil o Dubčekově mlčení ve věci telefonních rozhovorů s Brežněvem a o zatajení dopisů, které v srpnu z Moskvy dostal.⁷⁰⁹ Dne 27. srpna 1969 vyšla rekapitulace odpovědí Oldřicha Černíka publikovaných v *Tribuně*, kde premiér kromě jiného nepřímo naznačil, že Alexander Dubček v červenci před předsednictvem ÚV tajil termín varšavské schůzky.⁷¹⁰ Zprávu o Dubčekově přístupu k informování o obsahu jednání se Sověty podal též Vasil Biľak, jenž starostlivě prohlásil: „*Není sporu, že část předsednictva a skupina nečestných lidí zneužívaly i ovlivňovaly soudruha Dubčeka. Věřím, že sám ještě pomůže hlouběji objasnit tyto otázky a že sám řekne, jaké různé tlaky byly na něho vyvíjeny a kdo všechno a co mu radí*“.⁷¹¹ O utajování některých mezinárodních kontaktů mluvil též Drahomír Kolder,⁷¹² o „kolísavosti“ v mezinárodních jednáních hovořil Alois Indra v rozhovoru publikovaném v den konání schůze PÚV, na které se jednalo o Dubčekově odchodu.⁷¹³

Ještě na konci září 1969 si Dubček podle všeho myslel, že bude moci ve vedení pokračovat. Z omylu byl vyveden Štrougalem („*Dubček nemůže dál zastávat funkci předsedy Federálního shromáždění a člena předsednictva ÚV. Odpovědnost je v každém případě tak velká, že je z ní třeba vyvodit závěry. Strana může čekat jen sebekritiku. Jestli vystoupíš jinak, budeme muset na plénu jít s tebou do boje*“),⁷¹⁴ Černíkem („*Tragédií naší strany je, že jsme tě navrhli do funkce prvního tajemníka*“.)⁷¹⁵ a Svobodou (*Byl jsem první, kdo navrhl s. Dubčekovi, aby odešel, že nemá schopnosti, aby vedl takovou organizaci, jakou je KSČ. Je mi velmi líto, že tuto neschopnost s. Dubček neuznal, a že to neuznává ani dneska*).⁷¹⁶ Ulehčit rozhodování pléna o Dubčekově odchodu mělo jedno svérázné a do té doby bezprecedentní opatření. Předsednictvo rozhodlo, že dvě hodiny před zahájením jednání ÚV poskytne členům

⁷⁰⁹ Jak to bylo v noci z 20. na 21. srpna 1968. In: *Rudé právo*, roč. 49, č. 196, s. 3.

⁷¹⁰ Leden-Srpen a jak dál? In: *Rudé právo*, roč. 49, č. 201, s. 5.

⁷¹¹ Svědectví člena předsednictva a tajemníka ÚV KSČ soudruha Vasila Biľaka. In: *Rudé právo*, roč. 49, č. 207, s. 5.

⁷¹² Na otázky Tribuny a Rudého práva odpovídá Drahomír Kolder. In: *Rudé Právo*, roč. 49, č. 213, s. 3.

⁷¹³ Rozhovor Tribuny s tajemníkem ÚV KSČ soudruhem Aloisem Indrou. In: *Rudé právo*, roč. 50, č. 225, s. 3.

⁷¹⁴ VONDRŮVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír (vyd.): *Komunistická strana Československa*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, 9. díl, 4. svazek: Kapitulace (listopad 1968 – září 1969), Praha – Brno, ÚSD – Doplňek 2003, s. 508.

⁷¹⁵ *Tamtéž*, s. 509.

⁷¹⁶ *Tamtéž*, s. 510.

a kandidátům ke studiu výběr z archivních dokumentů a některých novinových článků týkajících se jeho kontaktů se stranami „pětky“. Jednalo se o devětatřicet dokumentů⁷¹⁷ (či jejich částí) o celkovém rozsahu 94 stran. Na žádost Dubčeka pak navíc mělo být umožněno zájemcům z řad členů a kandidátů ÚV nahlédnout do zápisu jednání z Čierne nad Tisou.⁷¹⁸ Dubčekovo odvolání Husák vysvětlil slovy:

„...Predsedníctvo Ústredného výboru nakoniec prišlo k tomu záveru, že je potrebné navrhnuť odvolať súdruha Dubčeka z jeho funkcie v Predsedníctve a tým odvolať ho z funkcie, resp. navrhnuť odvolanie z funkcie v Predsedníctve Federálneho zhromaždenia. Nenavrhujeme odvolanie z členstva v Ústrednom výbore v hlbokoj

⁷¹⁷ Ze záznamu pro PÚV KSČ o pobytu s. A. Dubčeka v Moskvě ve dnech 29.–30. 1. 1968; Ze záznamu z rozhovoru s. A. Dubčeka se s. J. Kadárem dne 4. 2. 1968 v Komárně; Z projevu zahraničních delegací na slavnostním zasedání na počest 20. výročí února 1948 dne 22. 2. 1968; Záznam z porady šesti BS v Drážďanech /23. 3. 1968/ vypracovaný s. V. Biřákem; Dopis s. Brežněva s. Dubčekovi z 11. 4. 1968 předaný s. Dubčekovi 14. 4. 1968; Ze zprávy o jednání představitelů KSČ a KSSS v Moskvě 4. 5. 1968; Dopis s. Brežněva s. Dubčekovi z 12. 6. 1968; K návštěvě čs. delegace v MLR ve dnech 12.–15. 6. 1968; Dopis PB ÚV KSSS ze 4. července předsednictvu ÚV KSČ; Dopis s. A. Dubčeka s. L. I. Brežněvovi z 5. 7. 1968; Dopis s. L. Brežněva s. A. Dubčekovi z 6. 7. 1968; Usnesení 83. mimořádné schůze PÚV KSČ z 8. 7. 1968 k bodu 1: Dopisy pěti bratrských stran; Zpráva o jednání PÚV KSČ dne 8. 7. 1968 zveřejněná v RP; Text pamětní zápisky PÚV KSČ politickému byru ÚV KSSS předané 9. 7. s. S. V. Červoněnkovi; Dopis vedoucích stranických orgánů pěti socialistických zemí předsednictvu ÚV KSČ /předán 11. 7. 1968 v 17.00 s. Červoněnkem/; Usnesení 85. mimořádné schůze PÚV KSČ ze dne 12. 7. 1968 k bodu 1: Návrh stanoviska PÚV KSČ k dopisům bratrských stran; Text komuniké ze zasedání PÚV KSČ /12. 7./ uveřejněný v RP – 13. 7. 1968; Text dopisu PÚV KSČ politickému byru ÚV PSDS ze dne 13. července /obdobný dopis předán jako odpověď dalším čtyřem BS/; Záznam s. O. Kaderky o předání dopisu PÚV KSČ politickému byru ÚV KSSS /13.7./; Z informace pro PÚV KSČ o jednání s. A. Dubčeka se s. J. Kadárem /13. 7. v Komárně/; Usnesení 86. schůze PÚV KSČ ze dne 15. července 1968 k bodu 1: Porada pěti bratrských stran ve Varšavě; Dopis PB ÚV KSSS předsednictvu ÚV KSČ, který předal s. Červoněnkovi 15. 7. 1968; Dopis zasláný na základě rozhodnutí 86. schůze PÚV KSČ delegaci ÚV KSSS ve Varšavě /15. 7./; Usnesení 87. schůze předsednictva ÚV KSČ ze dne 16. 7. 1968 ke společnému dopisu ved. představitelů VS a vlád z jejich setkání ve Varšavě; Usnesení 87. schůze PÚV KSČ ze 16. 7. k bodu 15: Setkání s představiteli ÚV KSSS; Dopis PÚV KSČ politickému byru ÚV KSSS a vedení dalších stran zúčastněných na poradě ve Varšavě /z 17. 7./; Ze záznamu o rozhovoru se s. W. Rochetem /19. 7./; Dopis PB ÚV KSSS předsednictvu ÚV KSČ k otázce uskutečnění dvoustranného setkání /19. 7./; Usnesení 89. mimořádné schůze PÚV KSČ ze dne 22. 7. 1968 - Návrh odpovědi PÚV KSČ na dopis PB ÚV KSSS z 19. 7.; Sdělení PB ÚV KSSS přečtené s. A. Dubčekem na zasedání PÚV KSČ 22. 7. 1968; Článek moskevské Pravdy „Ke stanovisku předsednictva ÚV KSČ“ /22. července/; Z materiálu PÚV KSČ z 25. 7. 1968 „Zásady postupu PÚV KSČ ve schůzce s PB ÚV KSSS“; Výňatky z projevů s. Brežněva, s. Dubčeka a dalších soudruhů na schůzce v Čierne n. Tisou /31. 7. 1968/; Ze zprávy o jednání delegací ÚV KSČ a ÚV SED v K. Varech 12. 8. 1968; Pamětní zápiska ÚV KSSS, kterou s. Červoněnkovi předal s. Dubčekovi 13. 8. 1968; Dopis s. Brežněva /z 16. 8./ s. Dubčekovi navazující na telefonní rozhovor z 13. 8. 1968; Dopis PB ÚV KSSS předsednictvu ÚV KSČ ze dne 17. 8. 1968 /předaný s. Červoněnkem 19. 8. ve 22.10 hod./; Prohlášení předsednictva ÚV KSČ z 21. 8. 1968. Seznam uveden v: NA, f. 02/1, sv. 104, arch. j. 172 b. 2, list 5–8. Návrh na seznámení členů a kandidátů ÚV KSČ s některými dokumenty a výtahy z dokumentů, které se týkají styků KSČ s bratrskými stranami soc. zemí v roce 1968.

⁷¹⁸ NA, f. 02/1, sv. 104, arch. j. 172, b. 2, list 1. Návrh na seznámení členů a kandidátů ÚV KSČ s některými dokumenty a výtahy z dokumentů, které se týkají styků KSČ s bratrskými stranami soc. zemí v roce 1968.

*dôvere, že súdruh Dubček pochopí to ako veľké gesto a ako veľkú možnosť, lebo pri politickej zodpovednosti za minulé vývoj by prirodzene bolo možní aj iné riešenie“.*⁷¹⁹

Proti odvolání Alexandra Dubčeka z PÚV a z funkcí předsedy FS a člena vedení klubu poslanců KSČ hlasoval pouze jeden člen ÚV.⁷²⁰ Dne 29. října 1969 vedení strany schválilo Dubčekovo zařazení do funkce vedoucího československého zastupitelského úřadu v Turecku,⁷²¹ o čemž s dotyčným pohovořili přímo Svoboda s Biřákem.⁷²² Před odloženým odjezdem do Ankary ještě musel před komisí ustavenou PÚV vysvětlit svoje postoje k závěrům zářijového pléna ÚV;⁷²³ diplomatické funkce se na přechodnou dobu ujal až po své rezignaci na členství v ÚV v lednu 1970.⁷²⁴

⁷¹⁹ NA, f. 01, arch. j. 131, b. 21, s. 38. Zasedání ústředního výboru Komunistické strany Československa dne 25.–26. září 1969.

⁷²⁰ *Tamtéž*, s. 152–153.

⁷²¹ NA, f. 02/1, sv. 107, arch. j. 177, b. 9, list 1. Pracovní zařazení s. Dubčeka.

⁷²² NA, f. 02/1, sv. 108, arch. j. 179, b. 13, list 6. Kádrové návrhy.

⁷²³ NA, f. 02/1, sv. 115, arch. j. 187, b. 16, list 3. Informace o jednání s. V. Biřáka se s. A. Dubčekem.

⁷²⁴ NA, f. 02/1, sv. 116, arch. j. 188, b. 8, list 3. Jednání pověřených členů PÚV KSČ se s. A. Dubčekem.

6. Čistka

*„Nám se zdá, že kdybychom to natočili, nebo nacyklostylovali, tak by to asi všude vypadalo takto: Přivítal se Leden, nesouhlas s pozdějším polednovým vývojem, v srpnu byl šok, po moskevských dohodách se uvažovalo, listopadovou rezoluci přijali a od dubna se angažují“.*⁷²⁵

Reprezentant jihomoravského KV KSČ s. Ručka o průběhu prověrek.

Záříjové plénum ÚV konstatovalo završení první fáze konsolidace.⁷²⁶ Kádrová politika, která byla hlavním prostředkem k jejímu dosažení, měla sehrát klíčovou úlohu i v další fázi. Ústřední výbor pověřil předsednictvo „v zájmu důsledné realizace stranické a státní politiky rozhodnout v nezbytných případech o kádrových změnách v orgánech strany, státních orgánech a orgánech společenských organizací, příslušejících rozhodování pléna ÚV KSČ“.⁷²⁷ Předtím plénum schválilo množství návrhů na odvolání členů z ÚV,⁷²⁸ Husák navíc avizoval brzké provedení výměny členských legitimací.⁷²⁹ Cestou k úplnému přehodnocení reformy byla další „očista“ strany, která ovšem musela začít diskreditací reformátorů.

Bezprostředně po zasedání začalo předsednictvo překonávat decentralizaci nomenklaturního rozhodování. Dne 30. září 1969 rozhodlo o zařazení vysokých funkcionářských postů na úrovni krajů a okresů,⁷³⁰ které byly v nomenklaturách českého byra

⁷²⁵ NA, f. 018, Celostátní porada vedoucích tajemníků krajských výborů strany. 12. března 1970. list 51/1.

⁷²⁶ Zrušilo své rozhodnutí o odmítnutí účasti na schůzce ve Varšavě z července 1968 a usnesení z 21. srpna, odmítlo tzv. vysočanský sjezd a zrušilo mandát delegátům XIV. sjezdu. Srov. NA, f. 01, arch. j. 131, b. 21, s. 172. Zasedání ústředního výboru Komunistické strany Československa dne 25.–26. září 1969.

⁷²⁷ *Tamtéž*, s. 172–173.

⁷²⁸ Na vlastní žádost byli uvolněni: Jiří Judl, Vladimír Kabrna, Josef Hauer, Antonín Hrotek, Zdeněk Smolík, Jaroslav Belaj, Miluše Fischerová, Libuše Hrdinová, Ludmila Jankovcová, Bedřich Králík, Ivan Mélek, František Šorm, Jiřina Zelenková, Josef Zuda, Josef Svoboda, Josef Špaček, Josef Borůvka, Martin Vaculík a Bohumil Šimon. Ústřední výbor ze svých řad vyloučil: Josefa Smrkovského, Václava Prchlíka, Václava Slavíka, Marii Mikovou, Alfréda Černého, Milana Hübla, Zbyňka Vokrouhlického, Zdeňka Mlynáře a Jiřího Hájka. Z řad kandidátů ÚV byl vyloučen František Vlasák. Srov. NA, f. 01, arch. j. 131, b. 21, s. 149–152.

⁷²⁹ *Tamtéž*, s. 30.

⁷³⁰ Jednalo se o jmenování vedoucích tajemníků KV KSČ, KV KSS, MěstV KSČ v Praze a v Bratislavě, tajemníků KV KSČ, KV KSS, MěstV v Praze a v Bratislavě, vedoucích tajemníků OV KSČ, OV KSS, MěstV KSČ a KSS. Bylo rozhodnuto, aby návrhy na tyto funkce předsednictvo posuzovalo ještě před projednáním v nižších stranických orgánech, čímž se zásadně měnila předchozí praxe. Srov. NA, f. 02/1, sv. 106, arch. j. 174, b. 21, list 1. Doplnění zásad kádrového pořádku.

a ÚV KSS, do kádrového pořádku předsednictva ÚV. Vedení tak reagovalo na skutečnost, že praxe obcházení nomenklatury, typická pro období pražského jara, trvala i během roku 1969.⁷³¹ V následujících sedmi měsících tak předsednictvo mohlo lépe kontrolovat personální změny na krajské a okresní úrovni. Odsouhlasilo kooptaci devatenácti nových členů MěstV KSČ v Praze;⁷³² návrhy na zvolení vedoucích tajemníků OV Uherské Hradiště, Strakonice, Pardubice, Praha 7, Šumperk, OV KSS ve Zvolenu a v Nových Zámčích;⁷³³ vedoucího tajemníka západočeského KV KSČ.⁷³⁴ Dodatečně schválilo deset „běžných“ tajemníků a tajemnic KV a OV, jmenovaných před 30. zářím 1969.⁷³⁵ Po Novém roce PÚV potvrdilo návrhy na vedoucí tajemníky OV KSČ v Rakovníku, Chrudimi, Třebíči;⁷³⁶ Prostějově, Žďáru nad Sázavou, Chebu, Praze 9, Praze 6;⁷³⁷ Praze 4, Havlíčkově Brodě, Semilech, Českých Budějovicích a Českém Krumlově, tajemníky východočeského a západočeského KV;⁷³⁸ vedoucí tajemníky OV v Liberci;⁷³⁹ Trenčíně, Žilině, Vranově, Rožnavě, tajemníky středoslovenského a východoslovenského;⁷⁴⁰ a západočeského KV.⁷⁴¹

6.1 „Dr. Peter“ a jeho návraty

Zatímco tváře spojené s vágně definovanou reformní koncepcí pražského jara zůstaly po okupaci ve svých funkcích, ekonomická reforma svého tvůrce a obhájce hned po srpnu ztratila. Pro dělnické rady však pražské jaro začalo až na podzim roku 1968.⁷⁴² Na jejich vznik a činnost můžeme nazírat jako na nejvýznamnější *politickou a demokratizační* změnu

⁷³¹ *Tamtéž*, list 6–7. Doporučení byra ÚV KSČ pro řízení stranické práce v českých zemích předsednictvu ÚV KSČ na změnu platných zásad kádrového pořádku ÚV KSČ a byra ÚV KSČ.

⁷³² NA, f. 02/1, sv. 107, arch. j. 178, b. 16. Záležitosti MěstV KSČ v Praze.

⁷³³ NA, f. 02/1, sv. 108, arch. j. 179, b. 12. Změny ve funkcích tajemníků OV KSČ.

⁷³⁴ NA, f. 02/1, sv. 109, arch. j. 180, b. 9. Změna ve funkci vedoucího tajemníka západočeského KV KSČ.

⁷³⁵ NA, f. 02/1, sv. 110, arch. j. 181, b. 12. Potvrzení změn ve funkcích tajemníků krajských výborů a vedoucích tajemníků okresních výborů KSČ v českých zemích.

⁷³⁶ NA, f. 02/1, sv. 116, arch. j. 189, b. 8. Změny ve funkcích vedoucích tajemníků OV KSČ.

⁷³⁷ NA, f. 02/1, sv. 118, arch. j. 192, b. 15. Změny ve funkcích vedoucích tajemníků OV KSČ.

⁷³⁸ NA, f. 02/1, sv. 119, arch. j. 193, b. 17. Změny ve funkcích tajemníků krajských výborů a vedoucích tajemníků okresních výborů KSČ.

⁷³⁹ NA, f. 02/1, sv. 120, arch. j. 194, b. 19. Změna ve funkci vedoucího tajemníka OV KSČ.

⁷⁴⁰ NA, f. 02/1, sv. 122, arch. j. 197, b. 12. Změny ve funkcích tajemníků krajských výborů a vedoucích tajemníků okresních výborů KSS.

⁷⁴¹ NA, f. 02/1, sv. 122, arch. j. 198, b. 27. Změny ve funkcích tajemníka KV a vedoucích tajemníků OV strany.

⁷⁴² Srov. FIŠERA, Vladimír: Introduction. In: FIŠERA, Vladimír (ed.): *Worker's Councils in Czechoslovakia: Documents and Essays 1968–69*. London, Allison and Busby 1978, s. 11.

(vedle mnoha změn administrativních a v zásadě nepolitických, jež měly efekt pluralizační, ne však demokratizační), která zásadním způsobem narušila základní principy sovětského pojetí nomenklatury. Nutno podotknout, že se jednalo o masový fenomén, který nebylo možné vymýtit administrativním zásahem shora. Počet rad se mezi zářím a prosincem 1968 rozrostl z pouhých 19 na 260.⁷⁴³ Jejich počet rostl i nadále, na jaře 1969 již bylo ustaveno kolem 500 rad⁷⁴⁴ reprezentujících více než jeden milion dělníků. V jejich činnosti se snoubil „procedurální“ prvek (rady byly voleny v tajných volbách, s více kandidáty; volební účast byla více než osmdesátiprocentní)⁷⁴⁵ a princip participace na pracovišti. Demokratizace ve výrobě navíc byla ve společnosti značně populární – podle výsledků dvou sociologických šetření provedených v červenci 1968 a březnu 1969 bylo zřízení rad nakloněno 53 % respondentů v roce 1968 a 59 % v roce následujícím. Proti se vyjádřilo 10, respektive 3 % respondentů.⁷⁴⁶ I vzhledem k tomu muselo vedení KSČ k potlačení činnosti rad přistoupit opatrně. Spontánní demokratizace hospodářství však byla převážně českým fenoménem; na Slovensku působilo jen 4,2 % ze všech ustavených rad.⁷⁴⁷

K demokratizaci hospodářství se stranické vedení stavělo s přezíravostí již před srpnem. Po invazi nebyl v předsednictvu nikdo, kdy by se za reformu postavil. Jedna z prvních programových diskusí PÚV po srpnu se konala dne 2. října 1968. Předsednictvo diskutovalo materiál *Hlavní úkoly strany v současné době*, setrvávající na tezi o zavádění demokratických orgánů v podnicích a jejich experimentální ověřování.⁷⁴⁸ V diskusi však vystoupil Zdeněk Mlynář, který zpochybnil nutnost rozšiřovat pojetí reformy:

*„Pokud jde o ekonomické otázky, zdá se mi, že tam ekonomická reforma, jak ji formulujeme, je poněkud v některých věcech dále než to, co chystá vláda. Je otázka, zda je to reálné a zejména mám zde určitou pochybnost, pokud jde o dělnické rady.“*⁷⁴⁹

Vláda dne 24. října 1968 rozhodla, že se dosavadní experiment nebude rozšiřovat,⁷⁵⁰ což později na jedné z listopadových schůzí PÚV kvitoval předseda ÚRO Karel Poláček:

⁷⁴³ *Tamtéž*, s. 12.

⁷⁴⁴ MADRY, J.: *Sovětská okupace Československa, jeho normalizace v letech 1969–1970 a role ozbrojených sil*, s. 37; DOSKOČIL, Z.: *Duben 1969: anatomie jednoho mocenského zvratu*, s. 46.

⁷⁴⁵ FIŠERA, V.: *Introduction*, s. 14–15.

⁷⁴⁶ KUSIN, V.: *Political Grouping in the Czechoslovak Reform Movement*, s. 41.

⁷⁴⁷ BÁRTA, M.: *Pokus o záchranu reformního programu*, s. 22.

⁷⁴⁸ NA, f. 02/1, sv. 81, arch. j. 127, b. 12, Příloha III, list 137. *Hlavní úkoly strany v současné době*.

⁷⁴⁹ NA, f. 02/1, sv. 81, arch. j. 127, b. 12, list 67. Diskuse na schůzi PÚV KSČ dne 2. října 1968 k bodu 12: „*Hlavní úkoly strany v současné době*“.

*„Zvrhává se to na to, že jako první bod mají vyhodit ředitele. Na to nepotřebujeme rady pracujících, na to mají právo odborové organizace, když to ředitel dělá špatně, bez rad pracujících mohou provést tyto změny“.*⁷⁵¹

Na veřejnosti se o záměru přehodnocení ekonomické reformy příliš nehovořilo. Její koncept měl totiž vlivného zastávce – odborový sjezd v lednu roku 1969 vydal usnesení podporující pokračování reformy.⁷⁵² Nový zákon projednal výkonný výbor dne 4. března 1969. Návrh podstatně snižoval význam rad, i když stále počítal s jejich rozhodující úlohou při výběru ředitele. Ve jménu „ochrany zájmů státu“ se u veřejných podniků zaváděla „naprostá převaha“ jmenovaná do rady zakladatelem; v případě „společenských“ podniků předloha umožňovala, aby stát jmenoval do podnikové rady zástupce s právem veta.⁷⁵³ Ovšem k úplnému odmítnutí principu samosprávy bylo nejprve třeba zdiskreditovat otce reformy.

Ota Šik zůstal po okupaci na přechodnou dobu v Jugoslávii. Jako jedinému z bělehradské „malé vlády“ (v Bělehradě se setkal s dalšími třemi členy vlády – Vlasákem, Hájkem a Gašpaříkem)⁷⁵⁴ – jak uskupení sám tehdejší místopředseda vlády nazval – bylo doporučeno v Jugoslávii zůstat. Na naléhání Prahy podal demisi, kterou prezident dne 2. září přijal. Dočasně mu byl mu přidělen post ekonomického poradce na bělehradském velvyslanectví.⁷⁵⁵ Přes nesouhlas československé vlády následně odjel do Švýcarska, kde pod krycím jménem „dr. Peter“ začal akademicky pracovat. Ota Šik byl jedním z prvních vrcholných vládních představitelů, proti kterým bylo zahájeno stranické šetření. Výkonný výbor se Šikovou kauzou zabýval hned na své první schůzi dne 3. prosince 1968. Činnost směřující k jeho diskreditaci začala usnesením pověřujícím V. Pleskota a O. Kaderku shromáždit fakta o Šikově zahraniční činnosti a předložit je na schůzi PÚV.⁷⁵⁶ Následně byla ustavena komise

⁷⁵⁰ FIŠERA, V.: Introduction, s. 12.

⁷⁵¹ NA, f. 02/1, sv. 85, arch. j. 131, b. 1, list 130. Stenografický zápis jednání 106. schůze předsednictva ÚV KSČ dne 8. listopadu 1968 k bodu: Návrh referátu pro listopadové plenární zasedání ÚV KSČ.

⁷⁵² ŠIK, O: *Jarní probuzení – iluze a skutečnost*, s. 226; NA, f. 02/6, sv. 3, arch. j. 10, b. 1, Příloha III, list 32. Politické problémy ROH vyplývající z průběhu výročních členských schůzí ROH, jednání a závěrů sjezdů českých odborových svazů. Zásady k prohloubení práce s komunisty – členy odborových orgánů.

⁷⁵³ NA, f. 02/6, sv. 4, arch. j. 13, b. 1, s. 5–8. Usnesení vlády Československé socialistické republiky ze dne 3. března 1969 č. 38 k informaci o hlavních problémech diskuse k návrhu zákona o socialistických podnicích.

⁷⁵⁴ NA, f. 02/1, sv. 87, arch. j. 137, b. 18, Příloha III, s. 1. Souhrnná informace o pobytu a činnosti s. O. Šika v zahraničí (srpen – listopad 1968).

⁷⁵⁵ ŠIK, O: *Jarní probuzení – iluze a skutečnost*, s. 201–210.

⁷⁵⁶ NA, f. 02/6, sv. 1, arch. j. 1, b. 12, list 1. Záležitost s. O. Šika.

(Adamec, Colotka, Kaderka, Kodeš, Pleskot a Šorm), která posuzovala také Šikovu osobní výpověď. Komise předložila vedení strany závěr šetření v březnu 1969. Zprávu, kterou sám Ota Šik ve svých pamětech označil za „relativně objektivní“ a napsanou „s určitým porozuměním“ pro jeho činnost v zahraničí,⁷⁵⁷ však výkonný výbor neakceptoval a předsednictvu dne 25. března 1969 doporučil materiál neprojednat.⁷⁵⁸ Předsednictvo věc odložilo.⁷⁵⁹ Komise navrhla Šikovi, aby požádal o přerušování členství v KSČ a dále doporučila legalizovat jeho pobyt na univerzitě v Basileji pod podmínkou, že nebude vykonávat jakoukoliv politickou činnost. Kromě pochybení zpráva zmínila i „řadu pozitivních prvků“ Šikovy předchozí činnosti a navzdory „objednávce“ shora nedoporučila zavedení disciplinárního řízení.⁷⁶⁰ O necelý měsíc později, dne 22. dubna 1969 předsednictvo konstatovalo, že komise pracovala až doposud neuspokojivě a uložila jejím členům do deseti dní předložit nové závěry.⁷⁶¹ Finální verzi zprávy předsednictvo schválilo až 13. května spolu se seznamem materiálů, s nimiž se měli seznámit členové a kandidáti ÚV na květnovém zasedání.⁷⁶² Od předchozí verze se ta konečná lišila zásadně – Šik byl uznán vinným za nedodržování závěrů květnového a listopadového pléna ÚV z roku 1968 a z libovolného výkladu marxismu-leninismu. Dokument navrhoval Šikovo vyloučení z ÚV.⁷⁶³

Na stejné schůzi PÚV dne 13. května byla diskutována již třetí varianta zákona o socialistickém podniku. Předsednictvo se usneslo projednání (opět) odložit.⁷⁶⁴ K předloze se negativně vyjádřila čtyři oddělení ÚV, jež ve svém stanovisku navrhla zamezit vytváření dalších podnikových rad a odejmout právo radám jmenovat a odvolávat ředitele.⁷⁶⁵ Den po

⁷⁵⁷ ŠIK, O: *Jarní probuzení – iluze a skutečnost*, s. 239. Obdobně viz NA, f. 02/1, sv. 92, arch. j. 154, b. 1, list 67.

⁷⁵⁸ NA, f. 02/6, sv. 5, arch. j. 17, b. 3, list 1. Ke zprávě komise ÚV KSČ k šetření záležitosti s. O. Šika.

⁷⁵⁹ NA, f. 02/1, sv. 90, arch. j. 149, b. 4, list 4. Zpráva komise ÚV KSČ pro objasnění otázek souvisejících s pobytem s. O. Šika v zahraničí.

⁷⁶⁰ NA, f. 02/1, sv. 90, arch. j. 149, b. 4, Příloha III, s. 9–10. Zpráva komise ÚV KSČ pro objasnění otázek souvisejících s pobytem s. O. Šika v zahraničí.

⁷⁶¹ NA, f. 02/1, sv. 92, arch. j. 154, b. 1, list 13a. Zpráva komise ÚV KSČ pro objasnění otázek souvisejících s pobytem s. O. Šika v zahraničí.

⁷⁶² NA, f. 02/1, sv. 95, arch. j. 157, b. 5, list 11–12. Zpráva komise ÚV KSČ pro objasnění otázek pobytu s. O. Šika v zahraničí.

⁷⁶³ *Tamtéž*, Příloha III, s. 3–5.

⁷⁶⁴ NA, f. 02/1, sv. 94, arch. j. 157, b. 2, list 2. Návrh zákona o socialistických podnicích.

⁷⁶⁵ *Tamtéž*, Příloha II, list 12–13. Společné stanovisko ekonomického oddělení, oddělení pro řízení stranické práce v průmyslu, dopravě a spojích, oddělení zemědělské a oddělení státních volených orgánů ÚV KSČ k návrhu zákona o socialistických podnicích.

zakončení květnového pléna, na němž byl Ota Šik vyloučen, byl princip dělnické samosprávy veřejně odmítnut Oldřichem Černíkem jako věc otevírající otázku moci.⁷⁶⁶ Na konci června vedení strany rozhodlo o neschválení rad vzniklých po 15. květnu 1969 a o ponechání těch dřívějších v experimentálním režimu.⁷⁶⁷ K jejich definitivnímu zrušení došlo až usnesením vlády v červenci 1970.⁷⁶⁸

Postavení rad reflektoval sekretariát ÚV KSČ dne 16. července 1969 v dokumentu hodnotícím provádění kádrové politiky v hospodářské oblasti:

*„Vývoji nepomohly ani organizačně nepřipravené a nezvládnuté diskuse k návrhu zákona o socialistickém podniku a v té souvislosti i úloha a postavení podnikových rad pracujících. Volný výklad i snaha směřovala převážně k téměř úplnému omezení zásahu centra do podnikové sféry, což mělo najít svůj podklad i v zákonném opatření“.*⁷⁶⁹

Z usnesení sekretariátu měla být provedena „inventura“ funkcí,⁷⁷⁰ jelikož strana během několika měsíců ztratila přehled o jejich obsazování – bylo konstatováno, že „...tlaky bojující proti kádrové politice strany způsobily destrukci všech zásad a principů v kádrové činnosti“.⁷⁷¹

⁷⁶⁶ FIŠERA, V.: Introduction, s. 14; ŠIK, O.: *Jarní probuzení – iluze a skutečnost*, s. 242.

⁷⁶⁷ NA, f. 02/1, sv. 98, arch. j. 163, b. 3, Příloha III, list 10. Koordinace postupu vlád ČSSR, ČSR, SSR v oblasti vzniku a dalšího působení rad pracujících. Pravda 1977, s. 320.

⁷⁶⁸ FIŠERA, V.: Introduction, s. 14.

⁷⁶⁹ NA, f. 02/4, sv. 35, arch. j. 58, b. 6, Příloha III, list 10. Poznatky o současném stavu provádění kádrové a personální práce ve státních a hospodářských orgánech z oblasti průmyslu, dopravy, spojů a stavebnictví.

⁷⁷⁰ *Tamtéž*, list 2.

⁷⁷¹ *Tamtéž*, list 8.

6.2 Kultura prověrek

*„V důsledku nesprávné kádrové politiky [jsem byl] na sklonku roku 1966 na doporučení tehdejšího předsednictva ÚV KSČ zvolen do funkce [...]“.*⁷⁷²

Karel Poláček v dopise vedení strany ze dne 27. ledna 1970

Změna hodnocení polednové politiky umožnila odvolávat z funkcí vedle „pravicových oportunistů“ také lidi, kteří se během pražského jara dopouštěli „politických chyb“. Počet možných obětí se tak mnohonásobně zvýšil.⁷⁷³ Jiří Maňák uvádí, že do konce roku 1969 bylo pouze v českých zemích odvoláno nebo uvolněno 418 pracovníků aparátu z krajských, okresních, městských a podnikových výborů.⁷⁷⁴

Kádrová „očista“ nejvyšších pater byla dovršena na lednovém zasedání ÚV KSČ v roce 1970. Lubomír Štrougal nahradil ve funkci předsedy vlády ČSSR Oldřicha Černíka, místo Karla Poláčka a Štefana Sádovského se členy PÚV stali Antonín Kapek, Josef Korčák a Josef Lenárt. Do funkce kandidátů ÚV plénum schválilo Dalibora Hanese, Václava Hůlu a Aloise Indru.⁷⁷⁵ Vzhledem k předchozím mnohačetným odchodům a vyloučením bylo na lednovém zasedání do ÚV kooptováno osm nových členů.⁷⁷⁶ Kádrové změny vyplývající z ustanovení moskevského protokolu byly očekávané, stejně jako pozdější rezignace lidí spojených s reformou. Jejich odchod z politického života Husákovu vedení ovšem nestačil. Ještě před zahájením největší čistky v poválečných dějinách KSČ muselo vedení zaujmout stanovisko k činnosti těch, kteří již z politických funkcí odešli. Například Smrkovského vedení strany zanedlouho označilo jako člověka prosazujícího linii, jež byla „v rozporu s politikou a zájmy KSČ, která otevřela cestu pravcovému oportunismu a revizionismu“.⁷⁷⁷

⁷⁷² NA, f. 02/1, sv. 117, arch. j. 190, k informaci 3, Příloha III, list 10. Dopis s. K. Poláčka.

⁷⁷³ HRADECKÁ, V. – KOUDELKA, F.: *Kádrová politika a nomenklatura KSČ 1969–1974*. 1998, s. 23.

⁷⁷⁴ MAŇÁK, Jiří: *Čistky v Komunistické straně Československa v letech 1969–1970*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1997, s. 23.

⁷⁷⁵ NA, f. 01, arch. j. 132, s. 140. Zasedání ústředního výboru Komunistické strany Československa dne 28.–30. ledna 1970.

⁷⁷⁶ *Tamtéž*, s. 141.

⁷⁷⁷ NA, f. 02/1, sv. 104, arch. j. 171, b. 22, Příloha III, list 4. Stručná charakteristika politických postojů s. Josefa Smrkovského a s. Marie Mikové.

Obviněn byl z mobilizování „pravicových živelů“ a z povzbuzování „protisocialistických sil“.⁷⁷⁸

Milosrdnější byla komise předsednictva ÚV ke Zdeňku Mlynářovi – označeného za jednoho „z hlavních ideologů a nositelů tzv. nové politiky...“.⁷⁷⁹ Jeho hodnocení bylo podstatně shovívavější než v případě Smrkovského – snad i pro údajnou Mlynářovu sebekritiku a uznání chyby v odmítnutí účasti na schůzce ve Varšavě, uznání „neblahých důsledků“ sjezdu ve Vysočanech a uvědomění si zodpovědnosti za svojí činnost.⁷⁸⁰ Komise připomněla jeho sympatizování s „pluralitním modelem“ a podala výčet politických chyb – podcenění „vznikajícího mocenského zápasu“, nástupu „pravice“, uplatňování „netřídního pohledu“ na události srpna 1968. „*To se promítlo i v jeho přístupu k realizaci moskevských dohod, v řízení jemu svěřených úseků, zvláště bezpečnostních složek. V důsledku toho namísto odhalování a izolace oportunistických sil uvnitř strany a potlačení antisocialistických sil ve společnosti, objektivně působil proti politice konsolidace a normalizace ve straně a společnosti*“.⁷⁸¹

Další proponent reformy, Václav Slavík, byl očerněn za své *názory* po srpnu 1968. Slavíkovi komise vytkla jeho obranu Kriegla, Šika a vyloučených signatářů dokumentu *2000 slov*. Upozornila na Slavíkovo přesvědčení, že po lednu neexistovalo „*akutní nebezpečí třídního mocenského západu s pravicově oportunistickými, antisovětskými a protisocialistickými silami, že strana měla plně vývoj v rukou*“.⁷⁸² Komise zdůraznila také Slavíkův nesouhlas s účastí na schůzce ve Varšavě a jeho názor, že intervence byla porušením mezinárodního práva a poškození „*věci socialismu*“.⁷⁸³

Pod vedením předsedy ÚKRRK Miloše Jakeše bylo dále provedeno šetření s bývalým tajemníkem ÚV KSČ Josefem Špačkem, který byl označen za „*iniciátora a organizátora pravického oportunismu*“. Jeho politická činnost se kromě jiného měla vyznačovat „*ústupem od vedoucí úlohy strany, degradováním její avantgardní úlohy, nahrazením cílevědomé*

⁷⁷⁸ *Tamtéž*.

⁷⁷⁹ NA, f. 02/1, sv. 104, arch. j. 172, b. 14, Příloha III/1, list 3. Stanovisko k členu ÚV KSČ s. Zdeňku Mlynářovi.

⁷⁸⁰ *Tamtéž*, list 4.

⁷⁸¹ *Tamtéž*, list 3.

⁷⁸² *Tamtéž*, Příloha III/2, list 5. Stanovisko k členu ÚV KSČ s. Václavu Slavíkovi.

⁷⁸³ *Tamtéž*, list 6.

*kádrové politiky ,volným výběrem přirozených vůdců‘...‘.*⁷⁸⁴ V kádrové politice měl podporovat „libovůli podnikových rad“. Zpráva zdůraznila Špačkovu podporu „dezintegrace společenských organizací“, prosazování „národního socialismu s lidskou tváří“ místo „proletářského internacionalismu“, „upouštění od třídních hledisek“, či orientaci na „pravičáky“ (Šimona, Literu, Kotrče, Vaculíka, Kriegla, Slavíka, Mlynáře, Kabrnu a další).⁷⁸⁵

„Konsolidace“ vedení byla dovršena v lednu 1970 rezignací předsedy federální vlády a člena předsednictva ÚV KSČ Oldřicha Černíka, který, aby se vykoupil ze svých polednových „hříchů“, vynaložil po srpnu mnoho sil k podpoře sovětského pojetí normalizace. Posrpnová servilnost a přičinlivost, stejně jako opakovaná sebekritika mu nakonec dopomohla ke shovívavějšímu hodnocení jeho činnosti. Gustáv Husák na lednovém plénu ÚV v roce 1970 k posrpnové činnosti premiéra prohlásil: „[V]ůčišinou spolu s nami ostatnými podporoval názory, hl’adiská a návrhy proti Dubčekovi, Smrkovskému. [...] Treba však tiež povedať, že nebol v tomto postupe dostatočne dôsledný“.⁷⁸⁶ Podle Zdeňka Mlynáře měl Oldřich Černík svoji záležitost shrnout slovy (jež nemohu nereprodukovat doslova): „[Promarnil] jsem funkci i čest“.⁷⁸⁷

6.3 Kádrový pořádek ÚV KSČ z roku 1970

„Konsolidace“ v centru, v krajích a na okresech umožnila vrátit se k otázce prozatímního kádrového pořádku. Provizorium z února 1969 (viz 5. kapitola) již nevyhovovalo; definitivní podoba nomenklatury měla být schválena až po dalším sjezdu.⁷⁸⁸ V lednu 1970 byla příhodná chvíle pro vypracování dalšího provizoria. Vedení strany připravovalo výměnu členských legitimací a jistě očekávalo masový odchod vyloučených členů z nomenklaturních funkcí. Noví lidé tak měli být do uvolněných postů jmenováni podle upraveného kádrového pořádku. Zásady kádrové politiky předložené politickoorganizačním oddělením a vypracované ve spolupráci s byrem ÚV KSČ, ÚV KSS a dalšími odděleními ÚV KSČ, jsou jedním

⁷⁸⁴ NA, f. 02/1, sv. 113, arch. j. 186, b. 5, Příloha III, list 6. Informace o stavu stranického šetření se s. Josefem Špačkem, bývalým tajemníkem ÚV KSČ.

⁷⁸⁵ *Tamtéž*, list 6–7.

⁷⁸⁶ NA, f. 01, arch. j. 132, s. 5. Zasedání ústředního výboru Komunistické strany Československa dne 28.–30. ledna 1970, Část I.

⁷⁸⁷ MLYNÁŘ, Z.: *Mráz přichází z Kremlu*, s. 317.

⁷⁸⁸ NA, f. 02/1, sv. 113, arch. j. 186, b. 3, Příloha III, list 18. Návrh zásad pro zpracování kádrových pořádků, zásad projednávání kádrových návrhů ve stranických orgánech a návrh prozatímního kádrového pořádku ÚV KSČ.

z nejzásadnějších dokumentů normalizace. Materiál sice podává výčet nedostatků předlednového systému nomenklatury, zároveň ale jednoznačně podotýká, že se jeho kritika „brzy změnila na negaci celé kádrové práce, straně bylo upíráno právo vybírat a rozmisťovat kádry a byla popírána její vedoucí úloha“.⁷⁸⁹ Vzpomenut byl také pokus o schválení kádrového pořádku v roce 1968:

*„V kádrové práci nastoupila živelnost, anarchie, platný kádrový pořádek přestal fakticky existovat, nikdo jej nerespektoval. Komise ustavená z členů ÚV KSČ krátce po lednu 1968 k vypracování nového kádrového pořádku ÚV práci nedokončila, protože o normativní vymezení přímého vlivu strany na rozmisťování kádrů do funkce nebyl u mnohých předních ‚progresivních‘ politiků zájem“.*⁷⁹⁰

Nový provizorní kádrový pořádek sledoval čtyři základní cíle: 1) měl být prostředkem k nápravě chyb polednového období a k restauraci vedoucí úlohy KSČ v kádrové politice; 2) byl zamýšlen jako prvek, jenž prostřednictvím rozmisťování kádrů do nejdůležitějších míst zajistí „integrující úlohu KSČ“; 3) počítal s posílením nižších orgánů; 4) vracel „do hry“ aparát ÚV, který v „Dubčkovské“ prozatímní nomenklatuře své silné kádrové rozhodovací pravomoci ztratil.⁷⁹¹ O roli aparátu v kádrové politice však nepanovala mezi členy PÚV shoda. Obavu o příliš silné postavení pracovníků oddělení vyslovili Husák se Štrougalem. Naopak Biľak argumentoval tím, že bude záležet na budoucím složení aparátu.⁷⁹² Z důvodové zprávy k návrhu je však patrné, že vedení mělo podlehnout vlivu oddělení, která chtěla znovunabýt ztracenou moc:

*„Většina oddělení ÚV KSČ vzhledem k nedobré situaci na některých ministerstvech a centrálních orgánech považuje za nutné alespoň v prozatímním kádrovém pořádku vyjadřovat se k určitému okruhu funkcí, aby byl zajištěn potřebný vliv strany a napraveny chyby minulého období a odstraněn vliv pravicových oportunistů“.*⁷⁹³

⁷⁸⁹ Tamtéž, list 15.

⁷⁹⁰ Tamtéž.

⁷⁹¹ Tamtéž, list 16.

⁷⁹² Tamtéž, list 2, 4.

⁷⁹³ Tamtéž, list 16.

Na návrh Husáka⁷⁹⁴ však byla nomenklatura oddělení transformována v nomenklaturu tajemníků ÚV KSČ.⁷⁹⁵ Rozsah kádrového pořádku z roku 1970 se oproti předchozímu zdvojnásobil (viz tabulka č. 8).

Tab. 8 Rozsah prozatímního kádrového pořádku ÚV KSČ

Plénum ÚV	709
PÚV	759
SÚV	1 720
Oddělení ÚV	1 568
Celkem	4 756

Zdroj: NA, f. 02/1, sv. 113, arch. j. 186, b. 3, Příloha III, list 15.

Výrazem návratu k předlednové praxi nebyl pouze rozsah, ale též způsob obsazování lidí do funkcí. Výrazně se zpřísnilo vypisování otevřeného konkurzu, prostředku tolik využívaného v roce 1968, s nímž se počítalo i v neschváleném zákoně o socialistickém podniku. Konkurz byl i v novém pojetí kádrové politiky přípustný (kromě funkcí v aparátu strany), ovšem pravidla pro jeho konání v podstatě zamezila vypsání smysluplného kompetitivního výběrového řízení. K vyhlášení konkurzu bylo zapotřebí: 1) souhlasu orgánu, v jehož nomenklatuře byla funkce zahrnuta a stanovení kvalifikačních a politických podmínek uchazeče; 2) zahrnutí kádrové rezervy do konkurzu (tedy člověka, se kterým strana pro danou funkci počítala); 3) projednání složení konkurzní komise se stranickým orgánem; 4) předložení návrhů na jmenování stranickému orgánu ještě před uzavřením konkurzu.⁷⁹⁶ Komunisté ve výběrové komisi následně měli zajistit výběr podle doporučení stranického orgánu.⁷⁹⁷

⁷⁹⁴ *Tamtéž*, list 5–7.

⁷⁹⁵ HRADECKÁ, V. – KOUDELKA, F.: *Kádrová politika a nomenklatura KSČ 1969–1974*, s. 92–93.

⁷⁹⁶ *Tamtéž*, list 17–18.

⁷⁹⁷ *Tamtéž*, list 24.

6.4 Výměna členských legitimací

„Normalizační“ výměna členských legitimací byla čtvrtou podobnou akcí od roku 1948. V roce 1950 ji tehdejší vedení spojilo s prověrkami, kterými z více než 1,8 milionů členů neprošlo 8,4 procent.⁷⁹⁸ Výměny v roce 1955 a 1960 byly pouze administrativním aktem. Čtvrtá výměna legitimací byla v roce 1967 naplánována na druhou polovinu roku 1969. Vzhledem k přípravě mimořádného sjezdu vedení strany rozhodlo o odkladu.⁷⁹⁹ Po odchodu Dubčeka se však otázka výměny legitimací dostala opět na pořad dne. Nejpozději od září 1969 Husákovo vedení plánovalo její brzké provedení ve spojení s „očistou“.⁸⁰⁰ Načasování celého procesu však bylo limitováno nedostatkem papíru a kapacitou Státní tiskárny cenin.⁸⁰¹ Pokud by tiskárna realizovala objednávku 2 250 000 kusů legitimací, nemohla by v roce 1970 dodat 10 milionů kusů bankovek, 400 tisíc bloků na pohonné hmoty, 20 tisíc šekových knížek, 400 tisíc cestovních pasů a 400 tisíc vkladních knížek.⁸⁰² Se zhotovením průkazů pravděpodobně pomohla jiná tiskárna.⁸⁰³

Průběh plánované akce předsednictvo diskutovalo dne 5. ledna 1970. Gustáv Husák debatu otevřel slovy:

*„Celý materiál je postaven jako ‚výměna legitimací a dokončení očisty strany‘. Doporučoval bych, abychom otázku stavěli jako ‚výměnu legitimací a politickou kampaň k tomu‘. Ne očistná akce, tím se posunuje smysl. Samozřejmě, že v kampani půjde i o očistu“.*⁸⁰⁴

Kritéria pro setrvání ve straně byla formulována tak vágně, aby bylo možno vyloučit prakticky kohokoliv.⁸⁰⁵ Dokonce i sám Husák poznamenal, že kdyby se dané principy měly

⁷⁹⁸ MAŇÁK, J.: *Čistky v Komunistické straně Československa 1969–1970*, s. 36.

⁷⁹⁹ *Tamtéž*, s. 36–37.

⁸⁰⁰ NA, f. 02/1, sv. 108, arch. j. 178, b. 22, Příloha III, list 7. Důvodová zpráva k návrhu usnesení o přípravě výměny členských legitimací.

⁸⁰¹ *Tamtéž*.

⁸⁰² *Tamtéž*, Příloha IV/a, list 11.

⁸⁰³ *Tamtéž*.

⁸⁰⁴ NA, f. 02/1, sv. 113, arch. j. 186, b. 2, list 22. Poznámky z diskuse předsednictva ÚV KSČ dne 5. 1. 1970 k „Návrhu usnesení ÚV KSČ k výměně člen. legitimací.“

⁸⁰⁵ Srov. *Tamtéž*, Příloha IV.

dodržet, zůstalo by ve straně 20 až 30 % dosavadních členů.⁸⁰⁶ První tajemník byl pro to, aby se v prověrkách kladl důraz na souhlas s programem, nikoliv jen na „chyby“ minulosti. Nastínil také svojí základní představu o celém procesu. „Očista“ měla probíhat shora dolů – od ÚV po základní organizace. Husák též naznačil jistou diferenciaci v přístupu k jednotlivým členům: „*Jinak budeme přistupovat k dělníkům, jinak k žurnalistovi*“.⁸⁰⁷

Předsednictvo nejprve prověřilo samo sebe.⁸⁰⁸ Následně sestavilo komise z členů PÚV, ÚV a ÚKRK pro pohovory se členy a kandidáty ÚV, ÚKRK, s vedeními KV a s nomenklaturními kádry.⁸⁰⁹ Pro provedení prověrky s funkcionáři v ústředních orgánech, s ministry a vedoucími funkcionáři – nečleny ÚV a se členy komise pro provedení pohovorů v ÚKRK byla stanovena čtyřčlenná skupina ve složení: Gustáv Husák, Lubomír Štrougal, Ludvík Svoboda a Vasil Biľak.⁸¹⁰ Předsednictvo také určilo čtyř až pětičlenné „řídící skupiny“ (v téměř každé byl zastoupen člen nejvyššího vedení, členové ÚV či vedoucí tajemníci krajského výboru), jejichž posláním byl dozor nad výměnou legitimací v jednotlivých krajích. Členové řídících skupin se dle plánu měli do 8. února 1970 prověřit, aby během druhého únorového týdne mohli začít prověřovat členy krajských předsednictev a tajemníky KV a od poloviny měsíce pomáhat s pohovory se členy plén KV a předsednictev OV. Prověření členové KV se okamžitě měli zapojit do celého procesu v nižších patrech stranické výstavby. Po dokončení pohovorů se členy pléna ÚV byly mezi březnem a červnem plánovány prověrky řadových členů.⁸¹¹

Zahájení prověrek posvětilo lednové zasedání ÚV KSČ, jež schválilo organizační dokumenty prověrek i jejich „prózu“ – *Dopis ústřednímu výboru KSČ všem základním organizacím a členům strany k výměně členských legitimací KSČ v roce 1970*. Lednové plénum též pokračovalo ve schvalování kádrových změn. Předsednictvo využilo zářijové „zplnomocnění“ jmenovat kádry do funkcí obsažených v nomenklatuře pléna⁸¹² a navrhlo

⁸⁰⁶ NA, f. 02/1, sv. 113, arch. j. 186, b. 2, list 22. Poznámky z diskuse předsednictva ÚV KSČ dne 5. 1. 1970 k „Návrhu usnesení ÚV KSČ k výměně člen. legitimací.“

⁸⁰⁷ *Tamtéž*, list 24.

⁸⁰⁸ NA, f. 02/1, sv. 116, arch. j. 189, b. 1d, list 5, 8. Doplněk k politickoorganizačnímu zabezpečení výměny členských legitimací.

⁸⁰⁹ *Tamtéž*, list 5.

⁸¹⁰ *Tamtéž*, list 8–9.

⁸¹¹ *Tamtéž*, list 12.

⁸¹² Předsednictvo ÚV se dne 26. ledna 1970 usneslo „požádat“ plénum ÚV o prodloužení tohoto zplnomocnění. Srov. NA, f. 02/1, sv. 117, arch. j. 189, b. 12 f, list 1. Prodloužení pověření předsednictva ÚV KSČ. Opětovně ÚV toto zplnomocnění jednomyslně schválil na červnovém plenárním zasedání. Srov. NA, f. 01, arch. j. 133, s. 110. Zasedání ústředního výboru Komunistické strany Československa dne 25. a 26. června 1970.

velké množství personálních změn. Například o „rezignaci“ jedenácti členů ÚV tak bylo plénum pouze informováno.⁸¹³

Prověřování jednoho a půl milionu členů, jež Gustáv Husák označil za největší vnitrostranickou akci v dějinách KSČ,⁸¹⁴ trvalo podstatně déle, než vedení strany předpokládalo. Prověrky v ústředí začaly v únoru vytvořením skupin pro provedení pohovorů se současnými i bývalými členy a kandidáty ÚV, s pracovníky aparátu ÚV, ÚKRRK a byra ÚV KSČ, s předsednictvy a tajemníky KV.⁸¹⁵ Prověření členové z centra a z krajů byli záhy delegováni do komisí vyslaných do okresů.⁸¹⁶ Dne 27. února 1970 předsednictvo poprvé hodnotilo – v zásadě uspokojivě – průběh prověrek více než čtyř set funkcionářů z centra a z krajů.⁸¹⁷ Do konce února bylo na krajské a okresní úrovni provedeno 13390 pohovorů. Pouze 110 funkcionářů neobdrželo novou legitimaci.⁸¹⁸ Dalším krokem bylo provedení pohovorů se členy prověřkových komisí vyslaných do základních organizací.⁸¹⁹ Přístup k ZO měl být výrazně diferencován – prověrky v mnohých „rizikových“ základních organizacích strany (často z oblastí výzkumu a školství) zajišťovaly samy okresní výbory.⁸²⁰ Zprávy o průběhu procesu vedení strany dostávalo pravidelně od zahájení pohovorů v základních organizacích. První analýzy však nenaznačovaly masovou čistku. Nereprezentativní příklad pohovorů se 76 členy v devíti organizacích v okresech Havlíčkův Brod, Jičín a Semily ukazoval jasný trend – pouze dvěma členům (příslušníkům inteligence) bylo navrženo zrušení členství, jednomu pak vyloučení.⁸²¹ Předsednictvo proto na 12. březen 1970 svolalo poradu vedoucích tajemníků KV, aby se funkcionáři navzájem podělili o počáteční zkušenosti

⁸¹³ NA, f. 01, arch. j. 132, s. 10. Zasedání ústředního výboru Komunistické strany Československa dne 28.–30. ledna 1970.

⁸¹⁴ NA, f. 02/1, sv. 125, arch. j. 202, b. 1, Příloha III, s. 11. Informace o jednání mezi stranickými a vládními delegacemi ČSSR a SSSR.

⁸¹⁵ NA, f. 02/1, sv. 117, arch. j. 191, b. 14. Zabezpečení výměny členských legitimací na úrovni ÚV KSČ.

⁸¹⁶ NA, f. 02/1, sv. 118, arch. j. 192, b. 19. Návrh na složení komisí pro pohovory se členy předsednictev okresních výborů strany, tajemníky OV a předsedy OKRRK v souvislosti s výměnou členských legitimací.

⁸¹⁷ NA, f. 02/1, sv. 119, arch. j. 193, b. 9, Příloha III. Zpráva o výsledcích pohovorů prováděných v souvislosti s výměnou členských legitimací na úrovni ÚV KSČ.

⁸¹⁸ NA, f. 02/1, sv. 120, arch. j. 194, b. 1, Příloha III, list 68. Zpráva o dosavadním průběhu výměny členských legitimací.

⁸¹⁹ *Tamtéž.*

⁸²⁰ NA, f. 02/1, sv. 120, arch. j. 195, b. 1, Příloha III, list 9–10. Informace o dalším průběhu výměny členských legitimací. Například z cirká 3600 základních organizací v severočeském kraji si okresní výbory pro provedení prověrek vybraly asi 640 z nich (tj. 17 %); ve středočeském kraji 560 ze 4045; ve východočeském kraji 19 %, v západočeském kraji 17 %, v jihomoravském 15 % Srov. NA, f. 018, sv. 108, Celostátní porada vedoucích tajemníků krajských výborů strany (12. března 1970 v Praze), list 6/1, 13/2, 37/1, 42/1, 50/1.

⁸²¹ *Tamtéž*, list 12.

s prověřováním základních organizací. Na setkání byly diskutovány v zásadě tři převažující tendence:

Zprvė krajší tajemníci upozorňovali na skutečnost, že nezanedbatelná část členů strany se nestačila seznámit s Biřakovým „Dopisem“, jelikož se strana nepostarala o dostatečnou distribuci. Jeho znění sice bylo probíráno na členských schůzích, ty však měly většinou nízkou účast. Dopis byl otištěn v *Rudém právu*, ovšem vědělo se, že ne každý člen stranický tisk odebírá. Zadruhé účastníci porady upozorňovali na skutečnost, že prověřování členové při rozhovorech často ospravedlňovali svojí činnost rozhodnutími vyšších stranických orgánů. Reprezentant severočeského krajského výboru J. Hajn uvedl příklad z Velvety Varnsdorf:

*„Členská schůze – vystupuje první garnitura pravičáků. Říkají: ‚Nedělali jsme nic jiného, než dělal ústřední výbor, krajský výbor, okresní výbor, co na nás chcete, proč nás chcete odsoudit.‘ Říká: ‚Přijmu trest, jestli to odhlasuje tato členská schůze, která s námi držela a byla zajedno v té době“.*⁸²²

Třetí tendencí byla kritika „citlivého přístupu“ k prověřovaným, atmosféra „ohleduplnosti“ či „citlivého přístupu“. Jeden z účastníků porady vyjádřil obavu, aby „výměna stranické legitimace [nebyla] prostou výměnou členských průkazů“.⁸²³

Zpráva o stavu prověrek k 25. březnu 1970 nebyla pro vedení strany příliš optimistická. Ze 7765 ukončených pohovorů v 886 základních organizacích bylo doporučeno vydat legitimaci 7493 členům.⁸²⁴ Zprávy z krajských výborů hovořily o nebezpečí „liberálního, shovívavého a neprincipiálního přístupu k hodnocení členů strany“, o nediferenciovaném přístupu a častém doporučování stranického šetření vůči „pravici“ namísto „jednoznačných závěrů“.⁸²⁵ Předsednictvo se proto rozhodlo v etapě, kdy většinu členů KSČ pohovor teprve čekal, schválit dne 14. dubna 1970 vnitrostranickou směrnicí, která varovala před „přílišným liberalismem“ a podněcovala k přísnějšímu přístupu.⁸²⁶ Průběh prověrek byl tématem Husákova dlouhého projevu na celostátní poradě vedoucích tajemníků KV a OV dne

⁸²² *Tamtéž*, s. 11/1.

⁸²³ *Tamtéž*, s. 48/1.

⁸²⁴ NA, f. 02/1, sv. 121, arch. j. 197, b. 1, Příloha IV, list 48. Zpráva o průběhu pohovorů v souvislosti s výměnou stranických legitimací.

⁸²⁵ *Tamtéž*, Příloha III, list 31.

⁸²⁶ NA, f. 02/1, sv. 123, arch. j. 199, b. 1. Závěry předsednictva ÚV KSČ ze dne 14. dubna 1970 k dalšímu postupu ve výměně stranických legitimací.

17. dubna 1970. K dosavadnímu potýkání s „pravici“ uvedl: „*Pracovali sme pritom politickými metódami ako vo vyspelej kultúrnej krajine. Chceli sme sa vyvarovať administratívnym prostriedkom pokiaľ to bolo možné, ale nie zas do takej debility, ako sme to pozorovali v období Dubčekovho vedenia [...]*“.⁸²⁷ Jako v kulturní zemi poté dodal:

„Ale my vieme, koľko toho balastu v strane bolo a čím viac toho balastu zo strany dostaneme von, tým ta strana bude zdravšia, tým väčšie úspechy bude dosahovať. Treba si teda rozanalyzovať situáciu v každom okrese, v každej organizácii, čo čestné pritiahnuť, čo zhnité dostať zo strany von“.⁸²⁸

Narážel tím na doposud velmi nízký počet vyloučených a vyškrtnutých:

„Ak by v priebehu celej výmeny legitimácií bol trend taký, aký je dnes – tj., že len okolo 2 % členov je navrhovaných na vylúčenie a zrušenie členstva – tak hovorím otvorene, že celá akcia by bola zbytočná“.⁸²⁹

Informoval tiež o vkladu sovětské strany:

„Súdruh Brežnev poslal mi fascikel o sovietskych skúsenostiach, z ktorých sa možno poučiť, ako sa očisťovala strana v Leninových rokoch, v Stalinových rokoch, ako teraz pri výmene legitimácií v roku 1954. Možno sa poučiť, lenže z papiera sa nepoučíš o tom, ako to máš robiť v ČKD, ako to robiť na výskumnom ústave tom a tom“.⁸³⁰

Celá akce se oproti plánu protáhla o čtvrt roku – v době, kdy měla končit, bylo prověřeno teprve kolem 60 % členů v 57 % základních organizacích.⁸³¹ Přísnost prověrek se zvyšovala postupně, jak uvádím v tabulce č. 9.

⁸²⁷ NA, f. 018, sv. 108, Celostátní porada vedoucích tajemníků krajských a okresních výborů KSČ. Projev prvního tajemníka ÚV KSČ Gustáva Husáka na porade vedoucích tajemníkov KV a OV KSČ dňa 17. apríla 1970, s. 4.

⁸²⁸ *Tamtéž*, s. 28.

⁸²⁹ *Tamtéž*.

⁸³⁰ *Tamtéž*, s. 18.

⁸³¹ NA, f. 02/1, sv. 133, arch. j. 211, b. 7, Příloha III, list 8. Zpráva o průběhu výměny legitimací v krajích ke dni 10. 7. a centrálních orgánech ke dni 13. 7. 1970.

Tab. 9 Průběh prověrek v období od dubna do července 1970

K datu	Ukončených pohovorů	Návrh na vydání legitimace v %	Návrh na vyloučení v %	Návrh na zrušení členství v %
4. dubna 1970	186 505	97,84	0,42	1,06
30. dubna 1970	495 027	95,32	0,89	3,32
29. května 1970	735 366	91,04	1,73	6,15
12. června 1970	913 424	88,46	2,23	8,21
10. července 1970	929 069	83,23	3,16	13,61

Zdroj: NA, f. 02/1, sv. 127, arch. j. 204, b. 1, Příloha III, list 17; NA, f. 02/1, sv. 131, arch. j. 206, k informaci 1, Příloha III, list 2; NA, f. 02/1, sv. 133, arch. j. 211, b. 7, Příloha III, list 9.

Na červnovém plenárním zasedání ÚV k narůstajícímu počtu odchodů ze strany vyjádřil Gustáv Husák slovy:

*„Je veľmi pozoruhodné, ako sa od mája, týždeň po týždni zlepšuje kvalita práce našich okresných a krajských výborov a ako má očista strany stupňujúci trend. Je to výsledok obrovského úsilia pohovorových komisií okresných a krajských výborov, ktoré museli a musia čeliť liberalistickým a familiárnym tendenciám a niest' hlavnú ťarchu tejto veľkej práce“.*⁸³²

Prověrky byly ukončeny v říjnu 1970 – se zpožděním tří měsíců oproti původnímu plánu. Na jejich provedení se podílelo 235 270 členů KSČ v 70 217 komisích.⁸³³ Na začátku roku 1970 měla strana 1 535 537 členů (v průběhu roku 1968 bylo zrušeno členství nebo vyloučeno 22 046 komunistů; 96 823 během roku 1969). Prověrkami neprošlo 326 817 členů (21,67 %). Přísnější trest vyloučení ze strany stihl 4,45 % členů, 17,22 % bylo zrušeno členství („vyškrtnutím“).⁸³⁴ Porážkou „nejtěžšího a nejpevnějšího seskupení pravicových sil“, jak strana po prověrkách tvrdila, se proměnilo sociální složení KSČ. Více než 41 % vyloučených a vyškrtnutých byli příslušníci „inteligence“; strana zestárla v průměru asi o půl roku.⁸³⁵

Významný úbytek členstva měl zásadní dopad na kádrovou politiku strany. V jedné z analýz, kterou PÚV projednalo dne 5. června 1970, se píše, že 47,5 % „pravicových

⁸³² NA, f. 01, arch. j. 133, b. 19, s. 9. Zasedání ústředního výboru Komunistické strany Československa dne 25. a 26. června 1970.

⁸³³ NA, f. 02/1, sv. 144, arch. j. 223, b. 2, Příloha III, list 14. Zhodnocení průběhu výměny stranických legitimací.

⁸³⁴ *Tamtéž*. Absolutní úbytek členů od 1. ledna 1968 do 1. října 1970 činil 473 731 členů. Procentuální úbytek je vyšší v ČSR (30,9 %) než v SSR (15,9 %). Srov. *Tamtéž*, list 80.

⁸³⁵ *Tamtéž*, list 17, 28.

oportunistů“ i nadále pracuje ve stejné profesi jako před prověrkou.⁸³⁶ Negativně se hodnotilo setrvání asi 80 % „pravičáků“ v oblasti kultury a osvěty.⁸³⁷ S koncem prověrek a množstvím odchodů vyloučených a vyškrtnutých nomenklaturních kádrů se strana musela vypořádat s problematikou nových kádrů. Vedoucí politickoorganizačního oddělení ÚV František Ondřík v průběhu prověrek vypracoval žádost adresovanou sovětskému vedení. KSČ v ní žádala o akceptování vyššího počtu posluchačů na Vysokou stranickou školu v Moskvě a o radu ohledně školení kádrů bez středoškolského vzdělání.⁸³⁸ Od počátku sedmdesátých let (společně s dočasným ústupem diskursu vědeckotechnické revoluce) se však do popředí opět dostávalo vzdělání politické. *Návrh usnesení předsednictva ÚV KSČ ke kádrové a personální práci* ze dne 6. listopadu 1970 znamenal úplný rozchod s modernizačními tendencemi druhé poloviny šedesátých let:

*„Opomíjely a zpochybňovaly se požadavky zejména na politickou a ideovou pevnost a charakterové vlastnosti odpovídající zásadám komunistické morálky a zdůrazňovaly se jen odborné předpoklady pro výkon funkce, často zúžené na školní vzdělání. Nedodržovaly se kádrové pořádky“.*⁸³⁹

Odchod velkého množství nomenklaturních kádrů v důsledku čistek byl pro stranu problémem. Mnohých dalších se strana chtěla zbavit, nebyla však za ně okamžitá adekvátní náhrada. KSČ na jedné straně chtěla překonat rozklad systému nomenklatury (fakt, že celých 26,4 % funkcí z nomenklatury ÚV KSČ neposvětil příslušný stranický orgán a že 11,1 % míst není obsazeno vůbec, dobře ilustruje rozklad nomenklaturního systému),⁸⁴⁰ na straně druhé musela přiznat, že straně chybí kádrové rezervy. Jen těžko se však situace mohla napravit v podmínkách odchodu lidí s KSČ za současného přijetí zásady, že kádrové rezervy má tvořit především stranický aktiv.⁸⁴¹

Čistka byla dovršena v lednu 1971 pokynem k založení „evidence exponentů pravice“. Vytvořením seznamu, inspirovaného maďarskou zkušeností z roku 1956, měla být

⁸³⁶ NA, f. 02/1, sv. 128, arch. j. 204, b. 18, Příloha III, list 5. Rozbor umístění nositelů pravicového oportunismu a jejich stranického postihu.

⁸³⁷ *Tamtéž*, list 6.

⁸³⁸ NA, f. Gustáv Husák, kancelář, karton 468 (nečíslováno).

⁸³⁹ NA, f. 02/1, sv. 143, arch. j. 221, b. 3, Příloha III, list 9. Návrh usnesení předsednictva ÚV KSČ ke kádrové a personální práci.

⁸⁴⁰ *Tamtéž*, list 10.

⁸⁴¹ *Tamtéž*, list 19.

zajištěna pracovní izolace určených lidí.⁸⁴² V okresech a krajích výběr „exponentů“ prováděly na úrovni OV a KV komise vedené vedoucími tajemníky; na úrovni centra oddělení orgánů a ÚKRRK. Lidé v seznamu byli propuštěni z nomenklaturních pozic a dále mělo být hlídáno jejich další pracovní zařazení.⁸⁴³

6.5 Geneze „Poučení“⁸⁴⁴

*„Nevím, jestli mám pravdu, ale zdá se mi, jako by někteří soudruzi diskutovali v tom smyslu, že analýza je nutným zlem. Jako by to bylo něco, co jsme si na sebe ušili“.*⁸⁴⁵

Alois Indra během diskuse PÚV o textu „Poučení“

Dne 1. září 1969 ustavilo předsednictvo ÚV KSČ na své 140. schůzi komisi pro analýzu vývoje od XIII. sjezdu KSČ v následujícím složení: Gustáv Husák, Vasil Biľak, Josef Kempný, Oldřich Černík, Lubomír Štrougal a Štefan Sádovský. Vedení strany této komisi uložilo, aby zahájila práce a své výsledky předložila předsednictvu ÚV KSČ.⁸⁴⁶ Dne 10. listopadu 1969 předsednictvo rozhodlo o vytvoření pracovních skupin pod vedením jednotlivých tajemníků ÚV KSČ: a) vývoj a fungování státní moci (Lubomír Štrougal); b) strana a její postavení ve společnosti (Vasil Biľak); c) vývoj ekonomiky (Jozef Lenárt); d) ideologická oblast (Jan Fojtík); e) činnost organizací Národní fronty (Alois Indra); f) vnější vztahy (Vasil Biľak).⁸⁴⁷ Už od prvního okamžiku je zřejmé, že hlavní slovo při tvorbě dokumentu měl tajemník ÚV KSČ Vasil Biľak. Autorem prvního konkrétního návrhu na uskutečnění „Analýzy“, jenž byl projednáván na téže schůzi předsednictva, je s největší

⁸⁴² NA, f. 02/1, sv. 149, arch. j. 229, b. 16, Příloha III, list 5. Směrnice ÚV KSČ k založení a vedení jednotné centrální evidence představitelů, exponentů a nositelů pravicového oportunistu, organizátorů protistranických, protisocialistických a protisovětských kampaní a akcí.

⁸⁴³ *Tamtéž*, Příloha IV. Jindřich Madry uvádí, že koncem roku 1970 bylo navrženo asi 10 000 osob pro zahrnutí do seznamu. Srov. MADRY, J.: *Sovětská okupace Československa, jeho normalizace v letech 1969–1970 a role ozbrojených sil*, s. 138.

⁸⁴⁴ Tato podkapitola byla publikována v knize: ŠTEFEK, M.: *Za fasádou jednoty: KSČ a SED po roce 1985*.

⁸⁴⁵ NA, f. 02/1, sv. 144, arch. j. 222, b. 0, s. 26. Nekorigovaný záznam diskuse předsednictva ÚV KSČ ze dne 12. listopadu 1970 – k bodu 1. Návrh analýzy předchozího vývoje.

⁸⁴⁶ NA, f. 02/1, sv. 101, arch. j. 169, b. 2. Ustavení komise pro analýzu vývoje od XIII. sjezdu KSČ.

⁸⁴⁷ NA, f. 02/1, sv. 108, arch. j. 179, b. 22. Složení pracovních skupin pro analýzu vývoje strany a společnosti od XIII. sjezdu KSČ.

pravděpodobností právě on.⁸⁴⁸ Návrh vycházel z přesvědčení, že pro vysvětlení polednového vývoje je nezbytné analyzovat období po XIII. sjezdu strany, a v některých případech (oblast ekonomiky a ideologie) dokonce i léta před ním. Analýza měla sloužit k objasnění minulých chyb, ale především jako „poučení“ pro současnost a budoucí vývoj. Původní plán počítal s provedením analýzy do konce roku 1969, aby se „*mohla stát jedním z důležitých prvků práce strany při výměně nových legitimací*“.⁸⁴⁹ Zároveň se měl výsledný rozbor stát součástí příprav programu strany a jeho výsledky měly rovněž sloužit jako poučení pro mezinárodní komunistické hnutí.

Původní plán – dokončit *analýzu* do konce roku 1969 – se nepodařilo uskutečnit. Předsednictvo se k dalšímu projednávání vrátilo až 17. července 1970, kdy vedení strany diskutovalo „Návrh obsahového a organizačního zajištění analýzy“,⁸⁵⁰ který předkládali Gustáv Husák, Josef Kempný a Vasil Biľak. V této fázi příprav dokumentu autoři razili tezi, že analýza období po XIII. sjezdu strany nesmí být prováděna odděleně od předchozího období. Jako výchozí bod analýz stanovili rok 1960. K deformacím prý docházelo již na celostátní konferenci KSC téhož roku, ve formulacích Ústavy ČSSR i na XII. sjezdu KSC v roce 1962. Tento přístup měl podle autorů umožnit zhodnotit „regresivní vývoj“ v roce 1968. Některé oblasti analýzy si však kladly za cíl obsáhnout celý pounorový vývoj.

Před závěrečnou redakcí předsednictvo o dokumentu debatovalo dne 12. listopadu 1970. Z jednání se v archivu dochoval nekorigovaný záznam z diskuse,⁸⁵¹ který je svědectvím sporu o pojetí textu a též o prvopočátku názorového štěpení uvnitř nejužšího stranického vedení. Vasil Biľak, který se na vzniku dokumentu podílel rozhodující měrou, diskusi uvedl slovy:

„Úkol to byl velmi složitý. Je to dokument, který tvoří část našich dějin. Ale napsat dějiny jsme si neosobovali. Chtěli jsme splnit požadavek, který jsme přijali na plénu ÚV KSC a který byl slíben před prověrkami. Dali jsme i mezinárodní závazek, že

⁸⁴⁸ K třístránkovému dokumentu je ručně připsána poznámka: „*s. Husák, prosim pozri sa na to či by to mohlo byť.*“ Podepsán Vasil Biľak. Viz *tamtéž*.

⁸⁴⁹ *Tamtéž*.

⁸⁵⁰ NA, f. 02/1, sv. 132, arch. j. 211, b. 13. Návrh obsahového a organizačního zajištění analýzy předchozího vývoje.

⁸⁵¹ NA, f. 02/1, sv. 144, arch. j. 222, b. 0. Nekorigovaný záznam diskuse předsednictva ÚV KSC ze dne 12. listopadu 1970 – k bodu 1. Návrh analýzy předchozího vývoje.

*objasníme situaci u nás. Příkladů z jiných stran není. Chyb v minulosti se udělalo nemálo. Chyby strana přiznává.*⁸⁵²

Přiznání „chyb“ se vztahovalo na jevy, které měly kořeny již v době vlády Antonína Novotného. Cílem dokumentu bylo mimo jiné odpovědět na otázku, co způsobilo, že „pravice“ v roce 1968 oklamala statisícové masy.⁸⁵³ Biřák tím přiznával, že velká část československé společnosti byla reformnímu procesu roku 1968 nakloněna. Pražské jaro zároveň chtěl zasadit do „strategie imperialismu“ a učinit analogii s děním v Maďarsku v roce 1956.⁸⁵⁴ Podstatnou součástí Biřákovy obhajoby dokumentu bylo zdůrazňování, že vstup vojsk byl nevyhnutelný a že o něj požádala sama strana:

*„Celý rozbor směřuje k jednomu. Aby každý, kdo to bude číst, pochopil, že vstup spojeneckých vojsk byl potřebný a správný. Maximálně objektivně jsme se pokoušeli vykreslit situaci... [...] Aby každý z procesu, který zde šel, si uměl sám odpovědět: Jiného východiska nebylo. Další historický fakt, a to je otázka pozvání vojsk. Tento fakt má větší význam mezinárodní než vnitřní. Na Západě vymysleli tzv. Brežněvovu doktrínu s tím, že šlo o porušení státní suverenity. S tím operují i Jugoslávci a Rumuni. Že vojska byla pozvána, jsme napsali i v dopise ÚV KSČ z ledna 1970. I když na západě velmi bedlivě komentovali tento dopis, zmínce o tom, že vojska byla pozvána, nevěnovali pozornost. Nezapadá to do jejich propagandy. Chtějí dokazovat, že byla porušena státní suverenita.*⁸⁵⁵

V diskusi přednesl opačné stanovisko k problému Lubomír Štrougal. Na rozdíl od Biřáka byl tehdejší premiér sebekritický a v mnohém předjímal budoucí vztah lidí k dokumentu i následnému procesu normalizace. Pochyboval o pravdivosti informací obsažených v dokumentu a varoval před důsledky úvah o pozvání vojsk.

„Když to člověk čte, přemítá o tom, má své pochybnosti a své otázky. My jsme u toho byli. V řadě věcí se vidíme a poznáváme. [...] Když se na to člověk sám dívá, když u

⁸⁵² Tamtéž, s. 1.

⁸⁵³ Tamtéž, s. 2.

⁸⁵⁴ Tamtéž, s. 3.

⁸⁵⁵ Tamtéž, s. 3.

*toho byl v určitých etapách, klade si otázku, jak to přijme strana, jak lidé, jak se na to bude reagovat.*⁸⁵⁶

Předseda federální vlády, který tehdy nebyl součástí jasně profilovaného proudu představujícího alternativu k dominantní konzervativní skupině, se již v roce 1970 v mnoha ohledech od ostatních názorově odlišoval.⁸⁵⁷ Navíc správně antcipoval potíže, které dokument v budoucnu přinese:

*„Za pět až deset let budou ve vedení státu a politiky lidé, kteří zde nesedí. Procesy padesátých let byly koule na obou rukou vedení strany. Nechtějme, aby analýza byla koulí na noze někomu, kdo bude velet tomuto státu.*⁸⁵⁸

Předsednictvo pověřilo skupinu svých členů (Husák, Biřák, Štrougal, Kempný, Lenárt, Indra), aby dokument podle závěrů diskuse dopracovali.⁸⁵⁹ Dne 7. prosince PÚV projednalo finální verzi, která se v detailech od pracovní podoby odlišovala. Především došlo ke zkrácení textu a podstatné redukci historiografického výkladu. Výsledná verze je v porovnání s přímočarostí textu pracovního též „uhlazenější“. *Poučení* je ve své publikované podobě výsledkem kompromisu, kterého šlo v dané době dosáhnout.⁸⁶⁰ Je nanejvýš diskutabilní, zda dokument splnil „výchovní“ účel, který mu léta přisuzoval Vasil Biřák. Domnívám se, že mnohem více se jeho funkce blížila Štrougalovu vyjádření o „koulí na noze“, k níž budou o patnáct let později připoutáni ti, kteří dokument schvalovali.

⁸⁵⁶ *Tamtéž*, s. 5.

⁸⁵⁷ V probírané diskusi Štrougal mimo jiné prohlásil: „V tomto kolektivu nemusíme mluvit osobně. Všichni jsme u něčeho byli. Člověk se nemůže odosobnit. Pokud jde o záležitosti v ekonomické oblasti, není to dost plasticky řečeno. To je marné, československá ekonomika v poválečném období se vyvíjela strukturálně nesprávně. Je třeba říci, že pracujeme v hospodářství, kde z hlediska úrovně ... a výše spotřeby a tím jejího dopadu na tvorbu národního důchodu, nemá obdoby. To je věc struktury. Ano, je to i v úrovni řízení. Struktura v období 25 let je velice nevýhodná a činí z této země, která nemá moře a suroviny, zemi, která objektivně snižuje svou potenciální schopnost. To před námi stojí a to způsobuje napětí. To nemůžeme překonat ani za 10–20 let. Můžeme si to různě zdůvodňovat, ale je to objektivní fakt. Každé zvýšení tempa se musí zvážit. To tam musíme lapidárně vyjádřit.“ *Tamtéž*, s. 6–7.

⁸⁵⁸ *Tamtéž*, s. 8.

⁸⁵⁹ *Tamtéž*, b. 1.

⁸⁶⁰ Lubomír Štrougal ve svých vzpomínkách uvádí, že po rozsáhlé kritice návrhu *Poučení* ze strany Gustáva Husáka odjel jeho hlavní tvůrce Vasil Biřák do Moskvy, kde si ho nechal odsouhlasit. Srov. ŠTROUGAL, Lubomír: *Ještě pár odpovědí*. Praha, Epocha 2011, s. 74–75.

6.6 Finále normalizace

K dovršení postupného procesu potlačení pražského jara zbývalo přehodnotit fungování federativního uspořádání – toho jediného, co z reformy roku 1968 zbylo. O „zlepšení“ funkce československé federace vedení strany jednalo již v lednu 1970 – rok od jejího ustavení. Vzhledem k úplnému odmítnutí Šikovy ekonomické decentralizační reformy v předsednictvu vznikl konsenzus ohledně přenesení určitých pravomocí zpět na federální úroveň. Přihlíželo se přitom i k sovětské zkušenosti se zrušením řízení hospodářství svazovými republikami v roce 1965.⁸⁶¹ Uvažovalo se o opětovném podřízení průmyslu federálnímu centru a o přeměně federálních výborů na federální ministerstva.⁸⁶² Dne 29. dubna 1970 PÚV zřídilo komisi (Gustáv Husák, Lubomír Štrougal, Josef Kempný, Jozef Lenárt, Václav Hůla, Dalibor Hanes, Alois Indra), jež měla zhodnotit úpravu zákona o československé federaci.⁸⁶³ Návrh dílčích změn komise předložila k projednání první říjnové schůzi PÚV. „Racionalizace“ dělby funkcí mezi federálními a republikovými orgány měla podobu mnoha navrhovaných opatření posilujících centrum na úkor republikových vlád. Mezi nejdůležitější patřilo právo federální vlády vetovat rozhodnutí republikových vlád, možnost pověření předsednictva federální vlády vykonávat agendu pléna, zřízení centrální SPK, zřízení federálního ministerstva paliv a energetiky, ministerstva hutí a strojírenství a ministerstva spojů.⁸⁶⁴ V prosinci předsednictvo schválilo konkrétní zákony, které se měly měnit či nově přijímat.⁸⁶⁵

Centralizaci však bylo potřeba provést především na úrovni strany. Nenápadný ústup od federalizace KSČ začal v březnu 1970, kdy PÚV schválilo sjednocení klíčového politickoorganizačního oddělení českého byra s politickoorganizačním oddělením ÚV KSČ.⁸⁶⁶ Na konci roku pak PÚV rozhodlo připravit sloučení aparátů byra a ÚV a tím fakticky

⁸⁶¹ NA, f. 02/1, sv. 116, arch. j. 188, b. 2, Příloha II, list 34. Souhrnné stanovisko IV., V., VI., IX. oddělení ÚV KSČ pro předsednictvo ÚV KSČ k materiálu „Zkušenosti, závěry a návrhy z hodnocení fungování federálního státního uspořádání.“

⁸⁶² *Tamtéž*, Příloha III, list 54, 66, 77.

⁸⁶³ NA, f. 02/1, sv. 125, arch. j. 201, b. 11, list 4. Stanovení komise pro posouzení úprav zákona o čs. federaci.

⁸⁶⁴ NA, f. 02/1, sv. 139, arch. j. 217, b. 3, Příloha I. Návrh dílčích změn ve státoprávním uspořádání čs. federace.

⁸⁶⁵ Doplnění ústavního zákona č. 143/1968 Sb.; návrh ústavního zákona o opatřeních v soustavě federálních ústředních orgánů nahrazující ústavní zákon č. 171/1968 Sb.; návrh zákona o působnosti federálních ministerstev; návrh zákona o národohospodářském plánování; návrh zákona o rozpočtových pravidlech; návrh zákona o Státní bance československé; návrh zákona o devizovém hospodářství; návrh zákona o vymezení působnosti ČSSR ve věcech vnitřního pořádku a bezpečnosti; návrh zákona doplňující zákon o Státní arbitráži. Srov. NA, f. 02/1, sv. 147, arch. j. 225, b. 8, Příloha III, list 4. Informace o dílčích změnách ve státoprávním uspořádání čsl. federace.

⁸⁶⁶ NA, f. 02/1, sv. 120, arch. j. 194, b. 2, list 4. Organizační sjednocení politickoorganizačního oddělení ÚV KSČ s politickoorganizačním oddělením byra ÚV KSČ.

připravit půdu pro zánik českého stranického orgánu.⁸⁶⁷ Dne 15. ledna 1971 předložil Miloš Jakeš předsednictvu návrh na odejmutí pravomoci byra v členských a disciplinárních otázkách.⁸⁶⁸ V květnu 1971 se vedení strany rozhodlo byro zrušit s tím, že svojí úlohu již vykonalo. Řízení republikových státních orgánů mělo být prováděno předsednictvem a sekretariátem ÚV.⁸⁶⁹

K poslední významné personální změně před XIV. sjezdem došlo v lednu 1971. Jan Piller zaslal Gustávu Husákovi kající dopis, v němž svůj odchod z vedení strany a odborů vysvětluje „některými chybami, kterých se dopustil, a to zejména hlasování za prohlášení předsednictva ÚV KSČ ke vstupu vojsk v noci z 20. na 21. srpen 1968.⁸⁷⁰ Pillerovým odchodem byl dovršen několik měsíců trvající proces proměny stranického vedení. Formální akt volby vedení strany na prvním (po)sjezdovém zasedání ÚV KSČ dne 29. května 1971 byl poznamenán úsměvnou událostí. Po jednomyslném aklamačním zvolení Gustáva Husáka si staronový generální tajemník rozpomněl na „Dubčekův“ jednací řád ÚV, jenž předepisoval tajnou volbu. Husák proto hned navrhl jeho zrušení (a potvrzení své volby).⁸⁷¹ Členové ÚV následně zvolili předsednictvo. Deset z jedenácti jeho členů vydrželo ve svých pozicích déle, než patnáct let. K podstatnější rekonstrukci stranického vedení došlo až v roce 1988.

⁸⁶⁷ NA, f. 02/1, sv. 148, arch. j. 228, b. 20, list 1. Některé otázky sloučení aparátu byra ÚV KSČ a ÚV KSČ. K potvrzení sloučení aparátů došlo na začátku ledna 1971. Srov. NA, f. 02/1, sv. 149, arch. j. 229, b. 19. Sloučení oddělení aparátu byra ÚV KSČ a oddělení ÚV KSČ.

⁸⁶⁸ NA, f. 02/1, sv. 149, arch. j. 230, b. 8, Příloha I. Návrh na zrušení usnesení předsednictva ÚV KSČ o „upřesnění pravomoci a odpovědnosti byra ÚV KSČ pro řízení stranické práce v českých zemích v členských a disciplinárních otázkách“.

⁸⁶⁹ NA, f. 02/1, sv. 166, arch. j. 245, b. 3, Příloha III. Návrh na zrušení byra ÚV KSČ a na způsob řízení komunistů v národních mimostranických orgánech ČSR.

⁸⁷⁰ NA, f. 02/1, sv. 151, arch. j. 233, b. 7, Příloha III, list 4. Rezignace s. J. Pillera na funkci člena předsednictva ÚV KSČ.

⁸⁷¹ NA, f. 01, sv. 223, arch. j. 137, list 2. Zápis z plenárního zasedání nově zvoleného ústředního výboru KSČ na XIV. sjezdu KSČ dne 29. května 1971.

Část III

7. Facit

Aplikace určitého konceptuálního rámce nikdy není věcí zcela samozřejmou. Jeho volba předurčuje badatelskou perspektivu – kritérium pro výběr oblasti zájmu a selekci pramenů – a jako takový vždy vzbuzuje otázky stran vhodnosti volby. Při „oprášení“ takřka padesát let staré teorie se badatel musí znovu vyrovnávat s kritikami, které byly dobově zakotvené.

„Pluralisté“ opakovaně čelili výtkám zacíleným na fakt, že v režimech sovětského typu není možné vytvářet autonomní skupiny. Neuspořádané a převážně neorganizované zájmové skupiny však i podle Skillingova názoru představovaly pouze primitivní podobu pluralismu.⁸⁷² Tím se však nevyrovnáváme s problémem přenositelnosti konceptů vyvozených ze studia západních demokracií a srovnatelnosti systémů různých tříd. Jeden z nejznámějších kritiků aplikace pluralismu na sovětskou „realitu“, William E. Odom, se ve svém textu *A Dissenting View on the Group Approach to Soviet Politics* Odom z roku 1976 zaměřil na problémy spojené s „konceptuálním cestováním“ (*conceptual travelling*). Připomněl, že aplikace konceptu „zájmová skupina“ na organizace v Sovětském svazu nutně znamená jeho „natažení“ (*conceptual stretching*).⁸⁷³ Podle Sartoriho existují dvě možnosti, jak se pohybovat po „žebříku abstrakce“. Jednou možností je rozšiřovat *extensi* (rozsah tříd) současným snižováním *intense* (počtu atributů konceptu) – a tím redukovat jeho význam, ovšem bez snížení preciznosti.⁸⁷⁴ Rozšiřujeme-li *extensi* bez snížení *intense*, dochází k natažení – dosah konceptu je rozšířen „zatemněním významu“.⁸⁷⁵ Natažení konceptu zájmové skupiny podle Odoma znamená „došlápnout na vyšší příčku [žebříku abstrakce] se ‚skupinou‘, avšak bez ‚zájmu‘ [...]“.⁸⁷⁶ Zde se domnívám, že Odom dobře nepromyslel snížení *intense*. Nešlo totiž o zobecnění zájmové skupiny rozpojením „zájmu“ a „skupiny“, nýbrž o posunutí významu pojmu „zájmová skupina“ na žebříku abstrakce. Odpovědí na Odomovy pochybnosti může být Przeworského a Teuneho alternativní pohled. Pokud bychom zájmové skupiny definovali jako „formalizované skupiny vědomé si společných zájmů a

⁸⁷² SKILLING, H. Gordon: *Československo – můj druhý domov. Paměti Kanadčana*, s. 270.

⁸⁷³ ODOM, William E.: *A Dissenting View on the Group Approach to Soviet Politics*. In: *World Politics*, roč. 28, č. 4 (1976), s. 548.

⁸⁷⁴ SARTORI, G.: *Concept Misformation in Comparative Politics*, s. 1041.

⁸⁷⁵ *Tamtéž*.

⁸⁷⁶ ODOM, W. E.: *A Dissenting View on the Group Approach to Soviet Politics*, s. 548.

vyvíjející nátlak na vládu [...]“⁸⁷⁷ pak bychom koncept zobecnili vypuštěním slova „nátlak“ a tím dali vzniknout konceptu, jenž by subsumoval skupiny s různou komunikační kapacitou.⁸⁷⁸

Úvaha o natahování konceptu by navíc musela začít hledáním „prapůvodního“ nebo „autentického“ pluralismu. Suzan Gross Solomonová připomíná, že pluralismus v rámci sovětských studií není první „deviací“ klasického použití, nýbrž poslední ze série aplikací téhož pojmu.⁸⁷⁹ Během druhého desetiletí dvacátého století se pojem stal součástí britské politické teorie. Pro její představitele byl pluralismus alternativou k převládající monistické filozofii státu jakožto legálního, politického a morálního suveréna. „Původní“ britští pluralisté (G. D. H. Cole, J. N. Figgis, H. Laski) považovali koncentraci moci v rámci absolutistického státu za překážku svobody a pluralismus pro ně byl normativní teorií k dosažení liberální socialistické společnosti. Britská škola sdílela s pozdější americkou verzí pluralismu přesvědčení o blahodárnosti diverzity; obě školy považovaly skupiny za základní jednotku politiky. Zatímco pro levicovou „britskou školu“ byl pluralismus normativní teorií ospravedlňující nutnost systémové změny, liberální americký pluralismus (D. Truman, R. Dahl) studující „existující realitu“ byl ve své snaze o zachování stávajícího stavu spíše implicitní – víra v žádoucnost četnosti mocenských center proponenty teorie vedla k jejich empirickému studiu.⁸⁸⁰

Je-li centrálním tématem pluralismu *skupina*, jaké jsou možnosti jeho „přenesení“ do kontextu režimů sovětského typu? „Klasikové“ pluralismu na otázku implicitně odpovídají sami. Uvažujeme-li o skupině jako o funkci,⁸⁸¹ o interakci⁸⁸² či o subsystému,⁸⁸³ může být vcelku lhostejné, zda působí v rámci demokratické, nebo autoritářské politické struktury. Můžeme se tak oprostít od „omezujícího přesvědčení, že skupinová teorie se vztahuje pouze na skupiny fungující otevřeně a přímočaře uvnitř politické kultury, jež nejen toleruje, nýbrž

⁸⁷⁷ PRZEWORSKI, Adam – TEUNE, Henry: *The Logic of Comparative Inquiry*. New York, Wiley-Interscience 1970, s. 10.

⁸⁷⁸ *Tamtéž*.

⁸⁷⁹ SOLOMON, S. G. (ed.): *Pluralism in the Soviet Union: Essays in Honour of H. Gordon Skilling*, s. 6.

⁸⁸⁰ HOUGH, J. F.: Pluralism, Corporatism and the Soviet Union, s. 44–45; SOLOMON, S. G. (ed.): *Pluralism in the Soviet Union: Essays in Honour of H. Gordon Skilling*, s. 6–16; SMITH, Martin: Pluralism. In: HAY, Colin – LISTER, Michael – MARCH, David (eds.): *The State: Theories and Issues*, New York, Palgrave Macmillan 2006, s. 21–25; BARKER, Rodney: Pluralism, Relevant or Recessive? In: HAYWARD Jack – BERRY, Brian – BROWN, Archie (eds.): *The British Study of Politics in the Twentieth Century*. Oxford, Oxford University Press 2008, s. 117–145.

⁸⁸¹ Srov. ALMOND, G. A.: A Comparative Study of Interest Groups and the Political Process, s. 270–282.

⁸⁸² Srov. TRUMAN, D. B.: *The Governmental Process: Political Interests and Public Opinion*.

⁸⁸³ Srov. DAHL, R. A.: *Dilemmas of Pluralist Democracy: Autonomy vs. Control*.

velebí pluralismus“.⁸⁸⁴ Jeden ze Skillingových žáků, Fred Eidlin, poukázal na marnost debaty o aplikovatelnosti pluralismu s odkazem na fakt, že z pohledu amerických pluralistů by bylo těžké (úzce definovanou) zájmovou skupinu najít dokonce i v liberálně-demokratických státech západní Evropy.⁸⁸⁵ Tématem této školy navíc nebyla analýza skupiny jako izolovaného jevu, nýbrž vliv jejich *funkce* na politický proces. I v této práci byl „pluralismus“ využit jako rámeček pro analýzu disperze moci, nikoliv jako nástroj ke studiu konkrétních skupin.

Vyvstává však ještě nejméně jedna otázka týkající se „patřičnosti“ použití daného rámce. Lze aplikaci pluralismu považovat za anachronismus? Uplynulo hodně času od doby, kdy byl pluralismus – slovy Suzan Solomonové – pojímán jako „teorie politiky“.⁸⁸⁶ Proponenti pluralismu hovořili jazykem systémového modelu a strukturálního funkcionalismu (viz druhá kapitola), který je dnes pouhou kapitolou dějin oboru. Spolu s „návratem ke státu“ se podstatně změnil výzkum zájmové reprezentace. V sedmdesátých letech byla pluralistická perspektiva vystřídána korporatismem.⁸⁸⁷ „Paradigmatická“ změna do jisté míry řešila mnohé předpojatosti behaviorální politické vědy – zatížení liberalismem,⁸⁸⁸ apolitický redukcionismus či přílišné zaujetí „rovnováhou“ systému (viz druhá kapitola). Na druhé straně to byl právě „behaviorální“ pluralismus, který jako první přemostil příkop mezi „separovanými stoly“ areálových studií a empiricky založenou politologií.⁸⁸⁹ Nejednalo se přitom o přenesení „scientismu“ do oblasti, kde kvantifikace nebyla vzhledem k nedostatku dat možná; deskriptivní práce byla touto „opožděnou revolucí“ uchráněna od čistě intuitivní práce a od svodů totalitární esoteriky.

⁸⁸⁴ LANGSAM, David E. – PAUL, David W.: Soviet Politics and the Group Approach: A Conceptual Note. In: *Slavic Review*, roč. 31, č. 1 (1972) s. 136–137.

⁸⁸⁵ EIDLIN, Fred, H.: Soviet Studies and “Scientific” Political Science. In: *Studies in Comparative Communism*, roč. 12, č. 2 a 3 (1979), s. 140.

⁸⁸⁶ SOLOMON, S. G. (ed.): *Pluralism in the Soviet Union: Essays in Honour of H. Gordon Skilling*, s. 14.

⁸⁸⁷ Pojem „korporatismus“ je v politické vědě spojen zejména s dílem P. Schmittera, který novou konceptualizací nabídl vědecké komunitě alternativu k pluralismu. Východisko však bylo obdobné – oba proudy byly zaměstnány problematikou „strukturální diferenciací“ a „zájmové diverzity“. Na rozdíl od pluralismu, jenž uvažoval o existenci mnoha dobrovolných, kompetitivních, nehierarchicky uspořádaných a nezávislých skupin, se korporatismus vyznačoval systémem omezeného počtu jednotných, povinných, nekompetitivních, hierarchicky uspořádaných a státem určených jednotek. Podobně jako pluralismus, i Schmitterův koncept *nebyl* zakotven v konkrétním režimním typu či specifické ideologii. Srov. SCHMITTER, Philippe C.: Still the Century of Corporatism? In: *The Review of Politics*, roč. 36, č. 1 (1974), s. 92–97.

⁸⁸⁸ MUNCK, Geraldo L.: The Past and Present of Comparative Politics. In: MUNCK, Gerardo L. – SNYDER, Richard (eds.): *Passion, Craft, and Method in Comparative Politics*. Baltimore, Johns Hopkins University Press 2007, s. 48.

⁸⁸⁹ SOLOMON, S. G. (ed.): *Pluralism in the Soviet Union: Essays in Honour of H. Gordon Skilling*, s. 24.

Cílem této práce bylo odhalit mocenský mechanismus, jehož proměna byla *nezbytnou* podmínkou pro disperzi (či centralizaci) moci v režimech sovětského typu. Je nutné připomenout, že otázka společenské diferenciaci byla ve společenskovědní literatuře šedesátých let hojně tematizovaná. Obecně se soudilo, že modernizace s sebou nese pluralizaci (viz teze Aptera, O'Donnella, Ludze, Huntingtona a Brzezinského uvedené ve druhé kapitole). Právě vliv industrializace a modernizace byl jedním z mnoha z důležitých elementů odklonu od supremace konceptu totalitarismu. Jak připomíná Frederic Fleron, totalitarismus je obtížné dosáhnout v industrializované společnosti, v níž monokratická elita musí spoléhat na specialisty.⁸⁹⁰ Poté, co teror přestal být esencí sovětského systému, se vlivem modernizace proměnily další dva všeobecně přijímané znaky totalitarismu. Zaprvé se přestalo věřit v existenci všemocného monolitického centra rozhodujícího o všech společenských otázkách. Zadruhé se proměnilo chápání ideologie. Oficiální dogma bylo doplněno diskurzem vědeckotechnické revoluce, který na určitou dobu spoluvytvářel bázi legitimizace režimů. Prvotním projevem pluralizace byl růst vlivu expertů na rozhodovací proces.⁸⁹¹ Východní Německo bylo patrně první zemí východního bloku, v níž lze dokumentovat funkční a institucionální změny podnětené diskurzem vědeckotechnické revoluce. Situace popsaná termínem „konzultativní autoritarismus“ se vyznačovala zahrnutím většího počtu aktérů do rozhodovacího procesu a nezanedbatelnou decentralizaci stranické a státní struktury.

V úvodu jsem vytyčil záměr provést heuristickou případovou studii zaměřenou na tvorbu teorie za použití induktivní výzkumné strategie. Její podstatou je snaha o nalezení vysvětlující proměnné (proměnných) X – příčiny fenoménu Y (závislá proměnná – v tomto případě míra disperze moci v termínech Skillingovy typologie). Na konci druhé kapitoly jsem demonstroval, že funkční i strukturální změna režimu v NDR byla doprovázena změnou pojetí systému nomenklatury a vyslovil jsem očekávání týkající se vazby československé pluralizace a způsobu uplatňování kádrové politiky. Formulování tohoto očekávání plyne z logiky kontrafaktuální (*counterfactual*) analýzy – při hledání možných nezávislých proměnných se

⁸⁹⁰ FLERON, F. J.: *Toward a Reconceptualization of Political Change in the Soviet Union: The Political Leadership System*, s. 237.

⁸⁹¹ BAYLIS, Thomas A.: *The Technical Intelligentsia and the East German Elite: Legitimacy and Social Change in Mature Communism*. Berkley, University of California Press 1974, s. 18.

zaměřujeme na jevy, u kterých potenciální absence v kauzálním vztahu může zásadně pozměnit důsledek.⁸⁹² Poznátky popsané ve třetí až šesté kapitole lze shrnout následovně:

Případ	Kontext	Projevy změny	Zachycení změny v termínech Skillingovy typologie
NDR v první polovině šedesátých let	Zamezení útěku vzdělaných kádrů stavbou berlínské zdi; vyhlášení ekonomické reformy; diskurz vědeckotechnické revoluce; příhodné mezinárodní podmínky pozdní Chruščovovy éry.	Pokles rozsahu centrální nomenklatury v letech 1955–1961 o cca 33 %; decentralizace kádrového rozhodování po roce 1963; důraz na technické vzdělání a upozadění významu „politického“ školení.	Posun od kvazi-totalitarismu ke konzultativnímu autoritarismu charakteristický „institucionálním“ či „byrokratickým“ pluralismem; účast expertů v rozhodovacím procesu.
ČSSR v první polovině šedesátých let	Opožděná destalinizace; generační obměna vedení strany; příprava ekonomické reformy; diskurz vědeckotechnické revoluce; příhodné mezinárodní podmínky pozdní Chruščovovy éry.	Postupný pokles rozsahu centrální nomenklatury v letech 1952–1963 o cca 39 % a o dalších 26 % v letech 1963–1966; důraz na politické vzdělání doplněn požadavkem erudovanosti kádrů.	Posun od kvazi-totalitarismu ke kvazi-pluralistickému autoritarismu se vyznačoval vlivem vědců a expertů na rozhodování centra. V dané době došlo ke střídání emancipaci oficiálních společenských skupin.
ČSSR v letech 1968–1969	Dočasný ústup od principu demokratického centralismu a vedoucí úlohy strany po změnách ve vedení KSČ; debaty o reformě.	Zhroucení systému nomenklatury; obcházení či nedodržování kádrových pořádků; zavedení tajných voleb ve straně; odmítnutí systému přípravy kádrových rezerv.	Demokratizující a pluralistický autoritarismus v podmínkách institucionalizace množství nezávislých skupin, vzniku dělnických rad a demokratizace výroby.
ČSSR v letech 1969–1971	Vojenská okupace a nátlak Sovětů po jejím politickém nezdaru; rozpad reformní frakce v KSČ.	Postupný odchod reformátorů z vedení, následné kádrové změny na úrovni ÚV, KV a OV završené masovou čistkou v členské základně; zmocnění nejvyššího vedení strany	Návrat ke kvazi-totalitarismu zamezením názorového pluralismu uvnitř strany, znovuzavedením kádrového dohledu nad společenskými organizacemi, pacifikací

⁸⁹² Volně podle: MAHONEY, James: Process Tracing and Historical Explanatiron. In: *Security Studies*, roč. 2, č. 2 (2015), s. 213.

rozhodovat o jmenování funkcionářů mimo pravomoc určenou kádrovým pořádkem. Přijetí provizorní nomenklatury ÚV v únoru 1969 a zdvojnásobení jejího rozsahu v lednu 1970. Odmítnutí výběrových řízení, znovunastolení systému přípravy kádrových rezerv a zdůraznění jejich ideologického vzdělání.	NF, personální čístkou ve sdělovacích prostředcích a zrušením dělnických rad.
--	--

Poznatky předložené v druhé části práce mě vedou k formulování závěrečné hypotézy: Pluralizace či opětovná centralizace moci v režimech sovětského typu *nezbytně* souvisela s mírou *rigidity* kádrové politiky. Způsob jejího uvolnění či naopak utužení byl závislý na kontextu – měnit se mohl rozsah kádrových pořádků, způsob jmenování lidí nomenklaturních funkcí i pojetí kádrů z hlediska jejich profilu. Pro budoucí komparativní historickou práci zaměřenou na proměny charakteru režimů sovětského typu pak výše uvedené teze mohou nabýt podoby testovatelné hypotézy. Doplněním nezávislé proměnné (rigidita nomenklatury) do Skillingovy jednodimenzionální typologie nám vznikne explanační typologie.⁸⁹³

⁸⁹³ Srov. COLLIER, David – LAPORTE, Jody – SEAWRIGHT, Jason: Putting Typologies to Work: Concept Formation, Measurement, and Analytic Rigor. In: *Political Research Quarterly*, roč. 65, č. 1 (2012), s. 217–232.

Schéma 1 Typologie režimů sovětského typu

Míra inkluze zájmových skupin

		Nízká	Vysoká
Rigidita nomenklatury	Vysoká	Kvazi- totalitarismus Konzultativní autoritarismus	???
	Nízká	??? ⁸⁹⁴	Kvazi- pluralistický autoritarismus Pluralistický autoritarismus ⁸⁹⁵

Zdroj: úvaha autora s použitím Skillingových pojmů

Dvě dimenze výše uvedené typologie jsou vysvětlujícími proměnnými a jako takové jsou analyticky důležitější, než názvy buněk typologie. Ponecháme-li v platnosti indikátory řad a sloupců, můžeme buňky (a obsažené koncepty) uspořádat v závislosti na konkrétním problému, jenž chceme osvětlit. Kupříkladu se nabízí využít dnes takřka zapomenuté pojednání jednoho z nejvlivnějších „sovětologů“ šedesátých let, Frederica Flerona, jenž se v jednom ze svých méně známých textů zaměřil na rozličné módy rekrutování kádrů. Fleron zdůrazňoval neadekvátnost aplikace konceptu totalitarismu na dobovou „realitu“ SSSR; zároveň považoval pokusy o identifikaci pluralistických trendů za „zavádějící“.⁸⁹⁶ Jeho úvahy

⁸⁹⁴ Žádný ze Skillingových pojmů se nehodí pro označení situace v levé dolní buňce. Alternativní koncept bychom mohli najít v práci Herberta Kitschelta, pro něhož jednou z dimenzí pro uvažování o rozdílech mezi jednotlivými režimy sovětského typu byla míra inklinace k principu byrokratického státu či k patrimoniální vládě. Srov. KITSCHOLT, Herbert (ed.): *Post-communist party systems: competition, representation, and inter-party cooperation*. Cambridge, Cambridge University Press 1999, s. 21. S jistou obezřetností bychom mohli nízkou rigiditu nomenklatury považovat za výraz odklonu od byrokratismu; termín *patrimoniální autoritarismus* by snad mohl být akceptovatelný. V načrtnuté typologii však nechávám prázdné místo jak v levém dolní, tak i v pravé horní buňce.

⁸⁹⁵ Pojem „pluralist authoritarian“ (phase) Skilling použil v jednom ze svých textů pro označení období ledna až srpna 1968 v ČSSR. Srov. SKILLING, H. G.: *Leadership and Group Conflict in Czechoslovakia*, s. 277.

⁸⁹⁶ FLERON, F. J.: *Toward a Reconceptualization of Political Change in the Soviet Union: The Political Leadership System*, s. 228.

byly neseny snahou o vyvrácení teze o pluralistických důsledcích industrializace. Nabídl čtyřčlennou typologii, v níž na jednom krajním pólu figuruje „monokratický systém“ (nemusí se shodovat s totalitarismem),⁸⁹⁷ na druhém pólu pak systém pluralistický. Mezi nimi jsou situovány typy „adaptivně-monokratický“ a „kooptativní“. Oba mezitypy zachycují distinktivní způsob rekrutování kádrů v podmínkách, kdy monokratická elita potřebuje angažovat lidi se schopnostmi, kterými vládnoucí nedisponují. Adaptivně-monokratický systém je podle Flerona typický pro situaci, v níž vedení strany dychtí po politické kontrole komplexní industrializované společnosti. K získání kádrů zpravidla čerpá z rezervoáru mladých členů strany.⁸⁹⁸ V kooptativním systému v obdobném kontextu dochází k angažování kádrů, kteří doposud pracovali v nepolitických pozicích. Rozdíl mezi oběma pak spočívá ještě v jednom elementu – v míře participace na politickém procesu. Fleronovy čtyři typy můžeme umístit do našeho schématu při ponechání obou dimenzí následujícím způsobem:

Schéma 2 Typologie režimů sovětského typu s využitím Fleronovy škály

Míra inkluze zájmových skupin

		Nízká	Vysoká
Rigidita nomenklatury	Vysoká	Monokratický systém	
		Adaptivně-monokratický systém	
	Nízká		Kooptativní systém
			Pluralistický systém

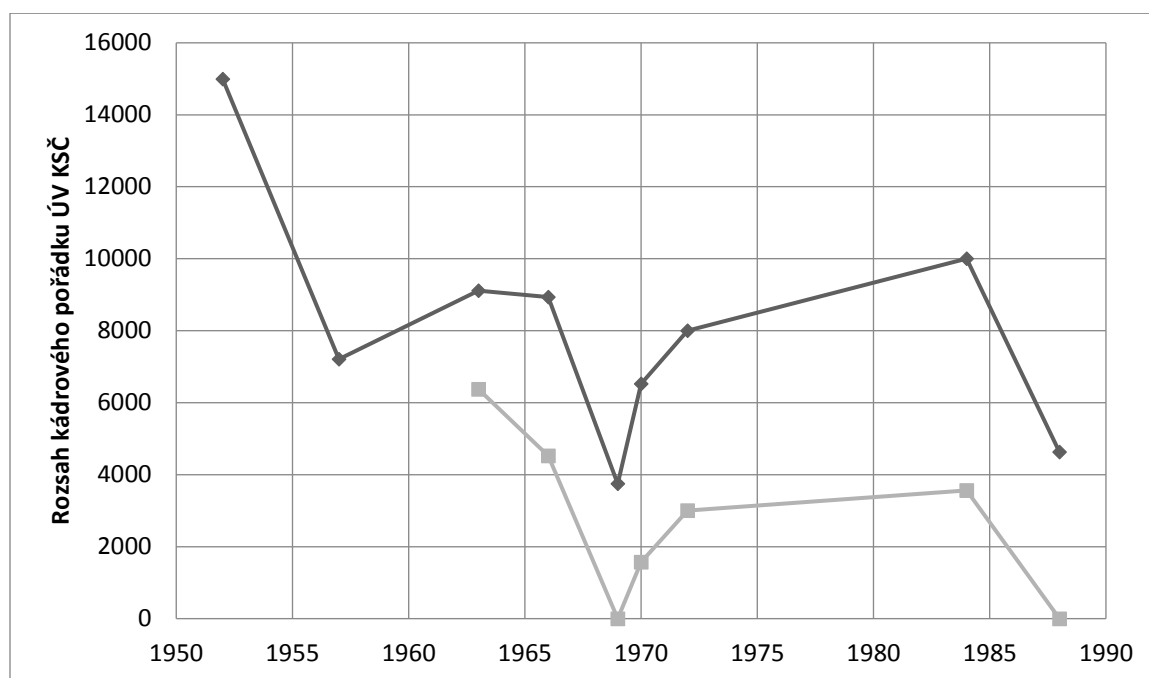
Zdroj: Úvaha autora se zapojením Fleronových pojmů

⁸⁹⁷ *Tamtéž*, s. 237.

⁸⁹⁸ *Tamtéž*, s. 238.

Cílem práce není formulovanou hypotézu testovat. Závěrem však můžeme pojednat o její síle. Vyslovil jsem očekávání, že režimní pluralizaci (ve funkcionálním, nikoliv nutně institucionálním smyslu), iniciované např. z důvodu nutnosti modernizace, bude předcházet transformace klíčového mocenského nástroje režimů sovětského typu – kádrové politiky. V režimech, ve kterých byl systém nomenklatury považován za klíčový prvek vedoucí úlohy strany, budeme s velkou pravděpodobností pozorovat její proměny v případě významnějších posunů logiky fungování vládnoucí struktury. Pro ilustraci níže uvádím graf (č. 1) zobrazující vývoj rozsahu nomenklatury ÚV KSČ v letech 1952 až 1988.

Graf 1 Rozsah nomenklatury ÚV KSČ v letech 1952–1988

Zdroj: HRADECKÁ, V. – KOUDELKA, F.: *Kádrová politika a nomenklatura KSČ 1969–1974*.

Zásadní pokles počtu míst v kádrovém pořádku⁸⁹⁹ v období druhé poloviny šedesátých let byl popsán ve druhé části práce. Světlá čára v grafu indikuje rozsah nomenklatury oddělení ÚV KSČ. Vidíme, že pokles rozsahu nomenklatury byl doprovázen zrušením kádrového pořádku oddělení ÚV (viz šestá kapitola). Změna tedy nabyla podoby jisté „de-byrokratizace“. V roce

⁸⁹⁹ Údaj pro rok 1969 zahrnuje součet provizorních nomenklatur ÚV a byra pro řízení stranické práce v českých zemích.

1970 byla místo nomenklatury oddělení zřízena nomenklatura tajemníků ÚV. Následujících osmnáct let hovoříme nejen o „stabilitě kádrů“, ale též o stabilitě kádrové politiky. K zásadní změně došlo až v roce 1988 v souvislosti s dalším reformním pokusem.

Dvacet let po pražském jaru byli strůjci jeho potlačení nuceni reagovat na sovětskou přestavbu, kterou Gorbačov v lednu 1987 zahájil kritikou dosavadní praxe kádrové politiky.⁹⁰⁰ Na přelomové 19. všesvazové konferenci pak generální tajemník KSSS prosadil demokratizaci výběru stranických funkcionářů.⁹⁰¹ Nedlouho po ní předsednictvo ÚV KSČ schválilo nový kádrový pořádek ÚV, který měl vytvořit prostor pro „širší uplatnění demokratických principů v práci s kádry, především volitelností vedoucích pracovníků, výběrem vícevariantních návrhů rovnocenných kandidátů, využitím konkurzní formy výběru“.⁹⁰² Rozsah kádrového pořádku klesl o 53,8 %; nomenklatura tajemníků ÚV byla zrušena. Výrazný pokles funkčních míst obsažených v nomenklatuře souvisel primárně s přijetím zákona o státním podniku a se střídou demokratizací výroby.

Předložená hypotéza může sloužit jako stavební prvek výzkumného designu komparativní historické práce. Dosavadní analýzy nomenklatur se zaměřovaly spíše na aspekt sociálního složení nomenklatury jako „třídy“; porovnání kádrových politik jako mocenských mechanismů a zkoumání jejich účinků na logiku fungování režimů v „sovětologické“ literatuře stále chybí. V celé práci jsme ukázali celkem na čtyři příklady ve třech zemích bloku, kde zásadní změna pojetí vedoucí úlohy strany byla doprovázena změnou *rigidity* kádrové politiky. Jakkoliv je pojem „rigidita“ vágní a závislý na kontextu, ve všech studovaných případech šlo o více či méně vědomou snahu o změnu pravidel systému jmenování funkcionářů. Porovnávání vývoje rozsahu, pojetí kádrů a způsobu jejich navrhování a schvalování může být cestou k lepšímu porozumění diverzity mezi zeměmi východního bloku, které sice adoptovaly sovětský model stranické výstavby, funkcionálně se ovšem mohly podstatně lišit. Případy zkoumané nebo jen krátce diskutované v této práci bychom mohli intuitivně situovat do tří ze čtyř buněk výše uvedeného matrixu s tím, že většina z nich by byla umístěná blízko diagonální přímky vedoucí od levého horního rohu (ideální situace vysoké *rigidity* a vysoké centralizace) k rohu pravému dolnímu (nízká *rigidita*

⁹⁰⁰ ŠTEFEK, M.: *Za fasádou jednoty: KSČ a SED po roce 1985*, 9. kapitola.

⁹⁰¹ HILL, R. J. – LÖWENHARDT, J.: *Nomenklatura and Perestroika*, s. 238.

⁹⁰² NA, f. 02/1, arch. j. P94/88, b. 4, Příloha II, s. 1.

a vysoká inkluze skupin). Budoucím badatelským úkolem by mohl být pokus o popsání případů náležejících do levého dolního rohu matrixu (nízká *rigidita* a nízká inkluze).

Psaní práce bylo vedeno snahou o doslovení některých tezí, které jsou v sovětologické literatuře jen naznačeny. Subdisciplína zanikla rozpadem předmětu svého zkoumání; vnitřní spory v rámci oboru zůstaly nedořešeny. V devadesátých letech bylo věnováno mnoho prostoru zdůrazňování selhání „sovětologů“, málokdo se však pokusil pojednat o užitečnosti konceptů, které za více než čtyři desítky let vznikly. Jistou renezanci zažívá – v některých akademických kulturách či u jednotlivých badatelů – koncept totalitarismu. Pokusy o jeho resuscitaci však zpravidla nereflektují příčiny jeho „klinické smrti“.

Seznam pramenů

Archivní prameny

Národní archiv České republiky:

f. 02/1 – předsednictvo ÚV KSČ

f. 02/4 – sekretariát ÚV KSČ

f. 01 – plénum ÚV KSČ

f. 07/15 – Alexander Dubček

f. 02/6 – výkonný výbor předsednictva ÚV KSČ

f. 07 – porady tajemníků ÚV KSČ

f. 018 – porady

f. 02/7 – byro pro řízení stranické práce v českých zemích

Kancelář Husák

Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv, Berlin:

DY30 Abteilung für Kaderfragen

Abteilung Parteiorgane

Büro für Industrie und Bauwesen

Büro Honecker

Büro Ulbricht

Politbüro

Zentralkomitee

Literatura, články, publikované dokumenty

- ADCOCK, Robert: Interpreting Behavioralism. In: ADCOCK, Robert – BEVIR, Mark – STIMSON, Shannon C. (eds.): *Modern Political Science: Anglo-American Exchanges Since 1880*, Princeton, Princeton University Press, s. 180–208.
- ADCOCK, Robert – BEVIR, Mark: The Remaking Political Theory. In: ADCOCK, Robert – BEVIR, Mark – STIMSON Shannon C. (eds.): *Modern Political Science: Anglo-American Exchanges Since 1880*. Princeton, Princeton University Press 2007, s. 209–233.
- ALMOND, Gabriel A.: A Comparative Study of Interest Groups and the Political Process. In: *The American Political Science Review*, roč. 52, č. 1 (1958), s. 270–282.
- ALMOND, Gabriel A.: A Developmental Approach to Political Systems. In: *World Politics*, roč. 17, č. 2 (1965), s. 183–214.
- ALMOND, Gabriel A.: The Return to the State. In: *The American Political Science Review*, roč. 82, č. 3 (1988), s. 853–874.
- ALMOND, Gabriel A. – ROSELLE, Laura: Model Fitting in Communism Studies. In: FLERON, Frederic J. – HOFFMANN, Erik P. (eds.): *Post-Communist Studies and Political Science: Methodology and Empirical Theory in Sovietology*. Boulder, Westview Press 1993, s. 27–75.
- ANDERSON, Brian C.: *Raymond Aron: The Recovery of the Political*. Lanham, Rowman & Littlefield 1997.
- APTER, David E.: Theory and the Study of Politics. In: *The American Political Science Review*, roč. 51, č. 3 (1957), s. 747–762.
- APTER, David E.: *The Politics of Modernization*. Chicago: The University of Chicago Press 1965.
- ARENDT, Hannah: [The Origins of Totalitarianism]: A Reply. In: *The Review of Politics*, roč. 15, č. 1 (1953), s. 76–84.
- ARENDT, Hannah: Social Science Techniques and the Study of Concentration Camps. In: KOHN Jerome (ed.): *Essays in Understanding 1930–1954*. New York, Harcourt Brace & Company [1950] 1994, s. 232–247.
- ARENDT, Hannah: Mankind and Terror. In: KOHN Jerome (ed.): *Essays in Understanding 1930–1954*. New York, Harcourt Brace & Company [1953] 1994, s. 297–306.

- ARENDR, Hannah: Concern with Politics in Recent European Philosophical Thought. In: KOHN Jerome (ed.): *Essays in Understanding 1930–1954*. New York, Harcourt Brace & Company [1954] 1994, s. 428–447.
- ARENDR, Hannah: On the Nature of Totalitarianism: An Essay in Understanding. In: KOHN Jerome (ed.): *Essays in Understanding 1930–1954*. New York, Harcourt Brace & Company [1954b] 1994, s. 328–360.
- ARENDR, Hannah: “What Remains? The Language Remains”: A Conversation with Günter Gaus. In: KOHN Jerome (ed.): *Essays in Understanding 1930–1954*. New York, Harcourt Brace & Company [1965] 1994, s. 1–23.
- ARENDR, Hannah: *Původ totalitarismu I-III*. Praha, Oikoymenth 1996.
- ARENDR, Hannah: *Život ducha*. Praha, Aurora 2001.
- ARENDR, Hannah: *Mezi minulostí a budoucností: osm cvičení v politickém myšlení*. Brno, CDK 2002.
- ARENDR, Hannah: *Přednášky o Kantově politické filozofii*. Praha, Oikoymenth 2002.
- ARENDR, Hannah: *Vita activa neboli O činném životě*. Praha, Oikoymenth 2009.
- ARENDR, Hannah: *O revoluci*. Praha, Oikoymenth 2011.
- ARON, Raymond: *Opium intelektuálů*. Praha, Mladá fronta 2001.
- BAEHR, Peter: Identifying the Unprecedented: Hannah Arendt, Totalitarianism, and the Critique of Sociology. In: *American Sociological Review*, roč. 67, č. 6 (2002), s. 804–831.
- BARBER, Benjamin R.: Conceptual Foundations of Totalitarianism. In: FRIEDRICH, Carl J. CURTIS, Michael – BARBER, Benjamin R.: *Totalitarianism in Perspective: Three Views*. New York, Praeger 1969, s. 3–52.
- BARBER, Benjamin R.: *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*. Berkeley, University of California Press 2003.
- BARBER, Benjamin R.: The Politics of Political Science: “Value-free” Theory and the Wolin-Strauss Dust-Up of 1963. In: *The American Political Science Review*, roč. 100, č. 4 (2006), s. 539–545.
- BARKER, Rodney: Pluralism, Relevant or Recessive? In: HAYWARD Jack – BERRY, Brian BROWN, Archie (eds.): *The British Study of Politics in the Twentieth Century*. Oxford, Oxford University Press 2008, s. 117–145.

- BÁRTA, Miloš: Pokus o záchranu reformního programu. In: MENCL, Vojtěch (a kol.): *Československoroku 1968: 2. díl: počátky normalizace*. Praha Parta 1993, s. 5–50.
- BAUER, Raymond: The Bolshevik Attitude toward Science. In: FRIEDRICH, Carl, J. (ed.): *Totalitarianism*. New York, The Universal Library [1954] 1964, s. 141–156.
- BAUER, Raymond A. – INKELES, Alex – KLUCKHOHN, Clyde: *How the Soviet System Works: Cultural, Psychological and Sociological Themes*. Cambridge, Harvard University Press 1957.
- BAY, Christian: Politics and Pseudopolitics: A Critical Evaluation of Some Behavioral Literature. In: MCCOY, Charles A. – PLAYFORD, John (eds.): *Apolitical Politics: A Critique of Behavioralism*. New York, Thomas Y. Crowell Company 1969, s. 12–37.
- BAYLIS, Thomas A.: *The Technical Intelligentsia and the East German Elite: Legitimacy and Social Change in Mature Communism*. Berkley, University of California Press 1974.
- BLACK, Cyril E. – THOMPSON, John M. (eds.): *American Teaching about Russia*. Bloomington, Indiana University Press 1959.
- BARŠA, Pavel: *Hodina impéria: Zdroje současné zahraniční politiky USA*. Brno, Masarykova univerzita 2003.
- BÁRTA, Miloš: Pokus o záchranu reformního programu. In: MENCL, Vojtěch (a kol.): *Československoroku 1968: 2. díl: počátky normalizace*. Praha Parta 1993, s. 5–50.
- BENČÍK, Antonín: *Operace „Dunaj“: Vojáci a Pražské jaro 1968*. Praha, USD AV ČR 1994.
- BENČÍK, Antonín: *Utajovaná pravda o Alexandru Dubčekovi: Drama muže, který předběhl dobu*. Praha, Nakladatelství Ostrov 2001.
- BÍBA, Jan: Radikální demokracie: výzva antiesencialismu. In: ZNOJ Milan – BÍBA, Jan VARGOVČÍKOVÁ, Jana (eds.): *Demokracie v postliberální konstelaci*. Praha, Karolinum 2014, s. 183–219.
- BIERSTEDT, Robert: Nominal and Real Definitions in Sociological Theory. In: GROSS, Llewellyn (ed.): *Symposium on Sociological Theory*. New Yorky Harper & Row, Publishers 1959, s. 121–144.
- BILAK, Vasil: *Až po mé smrti*. Praha, BVD 2014.
- BLACK, Cyril E.: Soviet Society: A Comparative View. In: KASSOF, Allen (ed.): *Prospects for Soviet Society*. London, Pall Mall Press 1968, s. 14–53.

- BLACK, Cyril E. – THOMPSON, John M. (eds.): *American Teaching about Russia*. Bloomington, Indiana University Press 1959, s. 52.
- BOBBIO, Norberto: *Democracy and Dictatorship*. Minneapolis, University of Minnesota Press 1989.
- BOLLEN, Kenneth A. – JACKMAN, Robert W.: Democracy, Stability, and Dichotomies. In: *American Sociological Review*, roč. 54, č. 4 (1989), s. 612–621.
- BONGIOVANNI, Bruno: Totalitarianism: the Word and the Thing. In: *Journal of Modern European History*, roč. 3, č. 1 (2005), s. 5–17.
- BRODBECK, May: Models, Meanings, and Theories. In: GROSS, Llewellyn (ed.): *Symposium on Sociological Theory*. New York: Harper & Row, Publishers 1959, s. 373–403.
- BROWN, Archie: Pluralistic Trends in Czechoslovakia. In: *Soviet Studies*, roč. 17, č. 4 (1966), s. 453–472.
- BROWN, Archie: *Soviet Politics and Political Science*. London, Macmillan 1974.
- BROWN, Archie: Pluralism, Power and the Soviet Political System: A Comparative Perspective. In: SOLOMON, Suzan G. (ed.): *Pluralism in the Soviet Union: Essays in Honour of H. Gordon Skilling*. London, The Macmillan Press 1983, s. 61–107.
- BROWN, Archie: *The Rise and Fall of Communism*. London: Vintage 2010.
- BRZEZINSKI, Zbigniew: The Nature of the Soviet System. In: *Slavic Review*, roč. 20, č. 3 (1961), s. 351–368.
- BRZEZINSKI, Zbigniew – HUNTINGTON Samuel P.: *Political Power: USA/USSR*. Harmondsworth, Penguin Books 1978.
- BUNCE, Valerie – ECHOLS, John M.: From Soviet Studies to Comparative Politics: The Unfinished Revolution. In: *Soviet Studies*, roč. 31, č. 1 (1979), s. 43–55.
- BURROWES, Robert: Totalitarianism: The Revisited Standard Version. In: *World Politics*, roč. 21, č. 2 (1969), s. 272–294.
- BYRNES, Robert F: USA: Work at the Universities. In: LAQUEUR, Walter – LABEDZ, Leopold (eds.): *The State of Soviet Studies*. Cambridge, The M.I.T. Press 1965, s. 24–30.
- ČÍSAŘ, Čestmír: *Paměti: nejen o zákulisí Pražského jara*. Praha: SinCon 2005.
- COBBAN, Alfred: The Decline of Political Theory. In: *Political Science Quarterly*, roč. 68, č. 3 (1953), s. 321–337.

- COHEN, Stephen F.: *Rethinking the Soviet Experience: Politics and History since 1917*. New York, Oxford University Press 1985.
- COLLIER, David – ADCOCK, Robert: Democracy and Dichotomies. A Pragmatic Approach to Choices about Concepts. In: *Annual Review of Political Science*, č. 2, (1999), s. 537–565.
- COLLIER, David – LAPORTE, Jody – SEAWRIGHT, Jason: Putting Typologies to Work: Concept Formation, Measurement, and Analytic Rigor. In: *Political Research Quarterly*, roč. 65, č. 1 (2012), s. 217–232.
- Columbia's Russian Institute. In: *Russian Review*, roč. 5, č. 2 (1946), s. 97–101.
- CONQUEST, Robert: Academe and the Soviet Myth. In: *The National Interest*, roč. 31, č. Spring (1993), s. 91–98.
- COX, Michael: Why did we Get the End of the Cold War Wrong? In: *The British Journal of Politics and International Relations*, roč. 11, č. 2 (2009), s. 161–176.
- CURTIS, Michael: Retreat from Totalitarianism. In: FRIEDRICH, Carl J. – CURTIS Michael BARBER, Benjamin R.: *Totalitarianism in Perspective: Three Views*. New York, Praeger 1969, s. 53–121.
- CURTIS, Michael: *Totalitarianism*. New Brunswick, Transaction Books 1979.
- DAHL, Robert A.: The Behavioral Approach in Political Science: Epitaph for a Monument to a Successful Protest. In: *The American Political Science Review*, roč. 55, č. 4 (1961), s. 763–772.
- DAHL, Robert A.: Pluralism Revisited. In: *Comparative Politics*, roč. 10, č. 2 (1978), s. 191–203.
- DAHL, Robert A.: *Dilemmas of Pluralist Democracy: Autonomy vs. Control*. New Haven, Yale University Press 1982.
- DALLIN, Alexander: Bias and Blunders in American Studies on the USSR. In: *Slavic Review*, roč. 32 č. 3 (1973), s. 560–576.
- DALLIN, Alexander: Soviet and East European Studies in the United States. In: BUCHHOLZ, Arnold (ed.): *Soviet and East European Studies in the International Framework: Organization, Financing and Political Relevance*. Berlin, Berlin Verlag 1982, s. 11–31.
- DEFELICE, E. Gene: Comparison Misconceived: Common Nonsense in Comparative Politics. In: *Comparative Politics*, roč. 13, č. 1 (1980), s. 119–126.
- DELLA PORTA, Donatella – KEATING, Michael (eds.): *Approaches and Methodologies in the Social Sciences: A Pluralist Perspective*. Cambridge, Cambridge University Press 2008.

- DIAMOND, Sigmund: *Compromised Campus: The Collaboration of Universities with the Intelligence Community, 1945–1955*. New York, Oxford University Press 1992.
- DOSKOČIL, Zdeněk: *Duben 1969: anatomie jednoho mocenského zvratu*. Brno, Doplněk 2006.
- DRYSDALE, John: How are Social-Scientific Concepts Formed? A Reconstruction of Max Weber's Theory of Concept Formation. In: *Sociological Theory*, roč. 14, č. 1 (1996), s. 71–88.
- DRYZEK, John S.: Revolutions without Enemies: Key Transformations in Political Science. In: *The American Political Science Review*, roč. 100, č. 4 (2006), s. 487–492.
- DUNKAN, Graema – LUKES, Steven: The New Democracy. In: MCCOY, Charles A. – PLAYFORD, John (eds.): *Apolitical Politics: A Critique of Behavioralism*. New York, Thomas Y. Crowell Company 1969, s. 160–184.
- EASTON, David: The Decline of Modern Political Theory. *The Journal of Politics*, roč. 13, č. 1 (1951), s. 36–58.
- EASTON, David: *A Framework for Political Analysis*. London, Prentice-Hall 1965.
- EASTON, David: The New Revolution in Political Science. In: *The American Science Review*, roč. 63, č. 4 (1969), s. 1051–1061.
- EASTON, David: Theoretical Approaches to Political Support. In: *Canadian Journal of Political Science*, roč. 9, č. 3 (1976), s. 431–448.
- EASTON, David: Political Science in the United States: Past and present. In: EASTON, David GUNNELL, John G. – GRAZIANO Luigi (eds.): *The Development of Political Science: A comparative survey*, London, New York, Routledge 1991, s. 275–291.
- ECKSTEIN, Herry: Case Study and Theory in Political Science. In: ECKSTEIN, Harry: *Regarding Politics: Essays on Political Theory, Stability, and Change*. Berkeley, University of California Press 1992, s. 117–176.
- EIDLIN, Fred, H.: Soviet Studies and “Scientific” Political Science. In: *Studies in Comparative Communism*, roč. 12, č. 2 a 3 (1979), s. 133–143.
- EINSTEIN, Albert: *Jak vidím svět*. Praha, Lidové noviny 1993.
- ENGERMAN, David C.: The ironies of the Iron Curtain: The Cold War and the rise of Russian Studies in the United States. In: *Cahiers du monde russe*, roč. 45, č. 3–4 (2004), s. 465–496.
- ENGERMAN, David C.: *Know Your Enemy: The Rise and Fall of America's Soviet Experts*. Oxford, Oxford University Press 2009.

- ENGERMAN, David C.: Social Science in the Cold War. In: *Isis*, roč. 101, č. 2, (2010), s. 393–400.
- FAINSOD, Merle: *How Russia Is Ruled*. Cambridge, Harvard University Press 1953.
- FALKER, Jere, L.: *Soviet Economic Controversies: The Emerging Marketing Concept and Changes in Planning, 1960–1965*. Cambridge, The M.I.T. Press 1966.
- FARIELLO, Griffin: *Red Scare: Memories of the American Inquisition: An Oral History*. New York, Norton 1995.
- FELCMAN, Ondřej: Počátky ostré etapy normalizace. In: MENCL, Vojtěch (a kol.): *Československo roku 1968: 2. díl: počátky normalizace*. Parta, Praha 1993, s. 51–81.
- FELCMAN, Ondřej (a kol.): *Vláda a prezident. Období pražského jara (prosinec 1967 - srpen 1968)*. Prameny k dějinám československé krize 1967–1970; díl 8, sv. 1, Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2000.
- FIŠERA, Vladimír: Introduction. In: FIŠERA, Vladimír (ed.): *Worker's Councils in Czechoslovakia: Documents and Essays 1968–69*. London, Allison and Busby 1978.
- FLERON, Frederic J.: Soviet Area Studies and the Social Sciences: Some Methodological Problems in Communist Studies. In: *Soviet Studies*, roč. 19, č. 3 (1968), s. 313–339.
- FLERON, Frederic J.: Toward a Reconceptualization of Political Change in the Soviet Union: The Political Leadership System. In: *Comparative Politics*, roč. 1, č. 2 (1969), s. 228–244.
- FRANK, Mario: *Walter Ulbricht: Eine Deutsche Biografie*. Berlin, Siedler Verlag 2001.
- FREELAND, Richard M.: *The Truman Doctrine and the Origins of McCarthyism: Foreign Policy, Domestic Politics, and Internal Security 1946–1948*. New York, A. A. Knopf 1972.
- FREIER, Udo – KOESTER, Otto – RUSSIAN, Pat: Economic and Social Reforms in the GDR. In: *New German Critique*, č. 2 (1974), s. 28–37.
- FRIEDRICH, Carl J. (ed.): *Totalitarianism*. New York, The Universal Library [1954] 1964.
- FRIEDRICH, Carl J.: The Unique Character of Totalitarian Society. In: FRIEDRICH, Carl J. (ed.): *Totalitarianism*. New York, The Universal Library [1954] 1964, s. 47–60.
- FRIEDRICH, Carl J.: *Demokratie als Herrschafts- und Lebensform*. Heidelberg, Quelle & Meyer 1959.
- FRIEDRICH, Carl J. – BRZEZINSKI, Zbigniew: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. New York, Praeger 1966.

- GENTILE, Emilio: Fascism in Power: the totalitarian experiment. In: LYTTTELTON, Adrian: *Liberal and Fascist Italy 1990–1945*. Oxford, Oxford University Press 2000, s. 139–172.
- GERRING, John: What Makes a Concept Good? A Critical Framework for Understanding Concept Formation in Social Science. In: *Polity*, roč. 31, č. 3 (1999), 357–393.
- GERRING, John: *Case Study Research: Principles and Practices*. Cambridge, Cambridge University Press 2012.
- GERRING, John: *Social Science Methodology: A Unified Framework*. Cambridge, Cambridge University Press 2013.
- GIBSON, James. L.: Intolerance and Political Repression in the United States: A Half Century after McCarthyism. In: *American Journal of Political Science*, roč. 52, č. 1 (2008), s. 96–108.
- GLAEBNER, Gert-Joachim: *Der schwierige Weg zur Demokratie: vom Ende der DDR zur deutschen Einheit*. Opladen, Westdeutscher Verlag 1991.
- GLEASON, Abbott: “Totalitarianism” in 1984. In: *Russian Review*, roč. 43, č. 2 (1984), s. 145–159.
- GLEASON, Abbott: *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War*. New York, Oxford University Press 1995.
- GOULDNER, Alvin W.: Reciprocity and Autonomy in Functional Theory. In: In: GROSS, Llewellyn (ed.): *Symposium on Sociological Theory*. New York Harper & Row, Publishers 1959, s. 241–270.
- GREGOR, A. James: Political Science and the Uses of Functional Analysis. In: *The American Political Science Review*, roč. 62, č. 2 (1968), s. 425–439.
- GREGOR, A. James: “Totalitarianism“ Revisited. In: MENZE, Ernest A. (ed.): *Totalitarianism Reconsidered*. Port Washington, Kennikat Press Corp. 1981, s. 130–145.
- GREIFFENHAGEN, Martin: The Concept of Totalitarianism in Political Theory. In: MENZE, Ernest A. (ed.): *Totalitarianism Reconsidered*. Port Washington, Kennikat Press Corp. 1981, s. 34–57.
- GROTH, Alexander J.: Structural Functionalism and Political Development: Three Problems. In: *The Western Political Quarterly*, roč. 23, č. 3 (1970), s. 485–499.
- HAAS, Michael: Comparative Analysis. In: *The Western Political Quarterly*, roč. 15, č. 2 (1962), s. 294–303.
- HALBERSTAM, Michael: Totalitarianism as a Problem for the Modern Conception of Politics. In: *Political Theory*, roč. 26, č. 4 (1998), s. 459–488.

- HAYES, Carlton J. H.: The Challenge of Totalitarianism. In: *The Public Opinion Quarterly*, roč. 2, č. 1 (1938), s. 21–26.
- HAVELKA, Miloš: „Nepolitická politika“: kontexty a tradice. In: *Sociologický časopis*, roč. 34, č. 4 (1998), s. 455–466.
- HEJZLAR, Zdeněk: Changes in the Czechoslovak Communist Party, 1966–68. In: KUSIN, Vladimír (ed.): *The Czechoslovak Reform Movement 1968: Proceedings of the Seminar held at the University of Reading on 12–17 July 1971*. London, International Research Documents 1973, s. 109–147.
- HEMPEL, Carl G.: The Logic of Functional Analysis. In: GROSS, Llewellyn (ed.): *Symposium on Sociological Theory*. New York: Harper & Row, Publishers 1959, s. 271–307.
- HILL, Ronald, J. – LÖWENHARDT, John: Nomenklatura and Perestroika. In: *Government and Opposition*, roč. 26, č. 2 (1991), s. 229–243.
- HOFFMANN, Erik P.: Soviet Views of “The Scientific-Technological Revolution”. In: *World Politics*, roč. 30, č. 4 (1978), s. 615–644.
- HOCHMAN, Jiří (ed.): *Naděje umírá poslední: Vlastní životopis Alexandra Dubčeka*. Praha, Nakladatelství Svoboda – Libertas 1993.
- HOPPE, Jiří: *Opozice '68: sociální demokracie, KAN a K 231 v období pražského jara*. Praha, Prostor 2009.
- HOUGH, Jerry F.: *The Soviet Union and Social Science Theory*. Cambridge, Harvard University Press 1977.
- HOUGH, Jerry F.: Pluralism, Corporatism and the Soviet Union. In: SOLOMON, Suzan G. (ed.): *Pluralism in the Soviet Union: Essays in Honour of H. Gordon Skilling*. London, The Macmillan Press 1983, s. 37–60.
- HOUGH, Jerry F.: The „Dark Forces“, the Totalitarian Model, and Soviet History. In: *Russian Review*, roč. 46, č. 4 (1987), s. 397–403.
- HOUGH, Jerry F. – FAINSOD, Merle: *How the Soviet Union is Governed*. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press 1979.
- HRADECKÁ, Vladimíra – KOUDELKA, František: *Kádrová politika a nomenklatura KSČ 1969–1974*. Praha, ÚSD AV ČR 1998.
- CHOMSKY, Noam: The Cold War and the University. In: CHOMSKY, Noam (ed.): *The Cold War & the University*, New York: New Press 1997, s. 171–194.

- INKELES, Alex: Models and Issues in the Analysis of Soviet Society. In: *Survey*, č. 60 (1966), s. 3-17.
- ISAAK, Alan C.: *Scope and Methods of Political Science: An Introduction to the Methodology of Political Inquiry*. Homewood, Dorsey Press 1981.
- JAKEŠ, Miloš: *Dva roky generálním tajemníkem*. Praha, Regulus 1996.
- JÄNICKE, Martin: *Totalitäre Herrschaft: Anatomie eines politischen Begriffes*. Berlin, Duncker & Humblot 1971.
- JOHNSON, Chalmers: *Revolutionary Change*. London, University of London Press 1968.
- KANET, Roger E. (ed.): *The Behavioral Revolution and Communist Studies: Applications of Behaviorally Oriented Political Research on the Soviet Union and Eastern Europe*. New York, Free Press 1971.
- KAPLAN, Harold: The Parsonian Image of Social Structure and its Relevance for Political Science. In: *The Journal of Politics*, roč. 30, č. 4 (1968), s. 885–909.
- KAPLAN, Karel: *Aparát ÚV KSČ v letech 1948–1968: studie a dokumenty*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1993.
- KAPLAN, Karel: *Kronika komunistického Československa: Doba tání 1953–1956*. Brno, Barrister & Principal 2005.
- KAPLAN, Karel: *Kronika komunistického Československa: Kořeny reformy 1956–1968: Společnost a moc*. Brno, Barrister & Principal 2008.
- KAPLAN, Karel: *Antonín Novotný: Vzestup a pád „lidového“ aparátčika*. Brno: Barrister & Principal 2011.
- KASSOF, Allen: The Administred Society: Totalitarianism Without Terror. In: *World Politics*, roč. 16, č. 4 (1964), s. 558–575.
- KENNAN, George F.: The Sources of Soviet Conduct. In: *Foreign Affairs*, roč. 25, č. 4 (1947), s. 566-582.
- KENNAN, George F.: Totalitarianism in the Modern World. In: FRIEDRICH, Carl, J. (ed.): *Totalitarianism*. New York, The Universal Library [1954] 1964, s. 17–31.
- KIM, K. W.: The Limits of Behavioural Explanation in Politics. In: MCCOY, Charles A. – PLAYFORD, John (eds.): *Apolitical Politics: A Critique of Behavioralism*. New York, Thomas Y. Crowell Company 1969, s. 38–54.

- KITSCHOLT, Herbert (ed.): *Post-communist party systems: competition, representation, and inter party cooperation*. Cambridge, Cambridge University Press 1999.
- KLUCKHOHN, Clyde: Russian Research at Harvard. In: *World Politics*, roč. 1, č. 2 (1949), s. 266-271.
- KOČIAN, Jiří: Kausa ambiciózního ministra aneb Pád Rudolfa Baráka. In: KOČIAN, Jiří – PERNES, Jiří – TŮMA, Oldřich (eds.): *České průšvihy: aneb Prohry, krize, skandály a aféry českých dějin let 1948–1989*. Brno, Barrister & Principal 2004, s. 266–271.
- KOČIAN, Jiří: První rehabilitace. In: KOČIAN, Jiří – PERNES, Jiří – TŮMA, Oldřich (eds.): *České průšvihy: aneb Prohry, krize, skandály a aféry českých dějin let 1948–1989*. Brno, Barrister & Principal 2004, s. 260–265.
- KUSIN, Vladimír: *The Intellectual Origins of the Prague Spring: The Development of Reformist Ideas in Czechoslovakia 1956–1967*. Cambridge, Cambridge University Press 1971.
- KUSIN, Vladimír: *Political Grouping in the Czechoslovak Reform Movement*. London, Macmillan 1972.
- KUSIN, Vladimír: *Normalization: anatomy of a concept (with special reference to Czechoslovakia and Poland)*. British National Association for Soviet and East European Studies, Annual conference, Cambridge, 26–28 March, 1983.
- LAKATOŠ, Michal: *Občan, právo a demokracie*. Praha, Svobodné slovo 1966.
- LANGSAM, David E. – PAUL, David W.: Soviet Politics and the Group Approach: A Conceptual Note. In: *Slavic Review*, roč. 31, č. 1 (1972) s. 136–141.
- LAPALOMBARA, Joseph: Macrotheories and Microapplications in Comparative Politics: A Widening Chasm. In: *Comparative Politics*, roč. 1, č. 1 (1968), s. 52–78.
- LAQUEUR, Walter: Is there now, or has there ever been, such a thing as totalitarianism? In: *Commentary*, roč. 80, č. 4 (1985), s. 29–35.
- LEMKE, Michael: *Die Berlinkrise 1958 bis 1963: Interessen und Handlungsspiel der SED im Ost-West Konflikt*. Berlin, Akademie Verlag 1995.
- LENS, Sidney: *The Futile Crusade: Anti-Communism as American Credo*. Chicago, Quadrangle Books 1964.
- LEWONTIN, Richard C.: The Cold War and the Transformation of the Academy. In: CHOMSKY, Noam (ed.): *The Cold War & the University*. New York, New Press 1997, s. 1–34.
- LIKERT, Rensis: *New Patterns of Management*. New York, McGraw-Hill 1961.

- LINDEN, Carl A.: *Khrushchev and the Soviet Leadership 1957–1964*. Baltimore, The John Hopkins University Press [1966] 1983.
- LIPSET, Seymour M.: Politics and the Social Sciences: Introduction. In: LIPSET, Seymour M. (ed.): *Politics and the Social Sciences*. New York, Oxford University Press 1969, s. vii–xxii.
- LITTLE, Richard: Communist Studies in a Comparative Framework: Some Unorthodox Proposals. In: FLERON, Frederic J.: *Communist Studies and The Social Sciences: Essays on Methodology and Empirical Theory*. Chicago, Rand McNally & Company 1971, s. 94–115.
- LOEWENBERG, Gerhard: The Influence of European Émigré Scholars on Comparative Politics, 1925–1965. In: *The American Political Science Review*, Roč. 100, č. 4 (2006), s. 597–604.
- LUDZ, Peter Ch.: Offene Fragen in der Totalitarismusforschung. In: SEIDEL, Bruno – JENKNER, Siegfried (eds.): *Wege der Totalitarismus-Forschung*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1968, s. 466–512.
- LUDZ, Peter Ch.: *The German Democratic Republic from the Sixties to the Seventies: A Socio Political Analysis (Occasional Papers in International Affairs, 26)*. Harvard University, Center for International Affairs, November 1970.
- LUDZ, Peter Ch.: *The Changing Party Elite in East Germany*. Cambridge, The MIT Pr. 1972.
- LUDZ, Peter Ch.: *Die DDR zwischen Ost und West. Politische Analysen 1961 bis 1976*. München, C. H. Beck 1977.
- LUDZ, Ursula: *Peter Christian Ludz 1931–1979*. Wiesbaden, Westdeutscher Verlag GmbH 1981.
- MACPHERSON, C. B.: *The Real World of Democracy*. Oxford, Clarendon Press 1966.
- MACPHERSON, C. B.: *The Life and Times of Liberal Democracy*. Oxford, Oxford University Press 1970.
- MACRIDIS, Roy C.: Comparative Politics and the Study of Government: The Search for Focus. In: *Comparative Politics*, roč. 1, č. 1 (1968), s. 79–90.
- MADRY, Jindřich: *Sovětská okupace Československa, jeho normalizace v letech 1969-1970 a role ozbrojených sil*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993.
- MAHONEY, James: Process Tracing and Historical Explanatiron. In: *Security Studies*, roč. 2, č. 2 (2015), s. 200–218.
- MACHONIN, Pavel (a kol.): *Změny v sociální struktuře Československa a dynamika sociálně politického vývoje*. Praha, Nakladatelství Svoboda 1967.

- MAIR, Peter: Concepts and Concept Formation. In: DELLA PORTA, Donatella – KEATING, Michael (eds.): *Approaches and Methodologies in the Social Sciences: A Pluralist Perspective*. Cambridge, Cambridge University Press 2008, s. 177–197.
- MAŇÁK, Jiří: *Čistky v Komunistické straně Československa v letech 1969–1970*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1997.
- MCCOY, Charles A. – PLAYFORD, John (eds.): *Apolitical Politics: A Critique of Behavioralism*. New York, Thomas Y. Crowell Company 1969.
- MEDVEDEV, Roy, A. – MEDVEDEV, Zhores A.: *Khrushchev: The Years in Power*. London, Oxford University Press 1977.
- MEYER, Alfred G.: *The Soviet Political System: An Interpretation*. New York, Random House 1965.
- MEYER, Alfred G.: The Comparative Study of Communist Political Systems. In: *Slavic Review*, roč. 26, č. 1 (1967), s. 3–12.
- MEYER, Alfred G.: Theories of Convergence. In: JOHNSON, Chalmers (ed.): *Changes in Communist Systems*. Stanford, Stanford University Press 1970, s. 313–341.
- MEYER, Alfred G.: Coming to Terms with the Past... and with One's Older Colleagues. In: *Russian Review*, roč. 45, č. 4 (1986), s. 401–408.
- MEYER, Alfred G.: Politics and Methodology in Soviet Studies. In: FLERON, Frederic J. HOFFMANN, Erik P. (eds.): *Post-Communist Studies and Political Science: Methodology and Empirical Theory in Sovietology*. Boulder, Westview Press 1993, s. 163–175.
- MEYER, Gerd: *Sozialistische Systeme: Theorie- und Strukturanalyse: ein Studienbuch*. Opladen, Leske + Budrich 1979.
- MILLER, Robert, F.: Organizing for the Scientific and Technical Revolution. In: RIGBY, Thomas, H. – Miller, Robert F.: *Political and Administrative Aspects of the Scientific and Technical Revolution in the USSR*. Canberra, Australian National University 1976, s. 61–111.
- MLYNÁŘ, Zdeněk: *Stát a člověk*. Praha, Svobodné slovo 1964.
- MLYNÁŘ, Zdeněk: *Československý pokus o reformu 1968: Analýza jeho teorie a praxe*. Köln, Index 1975.
- MLYNÁŘ, Zdeněk: *Mráz přichází z Kremle*. Köln, Index 1978.
- MOTYL, Alexander J.: The Dilemmas of Sovietology and the Labyrinth of Theory, In: FLERON, Frederic J. – HOFFMANN, Erik P. (eds.): *Post-Communist Studies and Political Science: Methodology and Empirical Theory in Sovietology*. Boulder, Westview Press 1993, s. 77–104.

- MUELLER, Klaus: East European Studies, Neo-Totalitarianism, and Social Science Theory. In: SIEGEL, Achim (ed.): *The Totalitarian Paradigm after the End of Communism: Towards a Theoretical Reassessment*. Amsterdam, Rodopi, s. 55–90.
- MUNCK, Geraldo L.: The Past and Present of Comparative Politics. In: MUNCK, Gerardo L. SNYDER, Richard (eds.): *Passion, Craft, and Method in Comparative Politics*. Baltimore, Johns Hopkins University Press 2007.
- NEUMANN, Sigmund: Comparative Politics: A Half-Century Appraisal. In: *The Journal of Politics*, roč. 19, č. 3 (1957), s. 369–390.
- NEUMANN, Sigmund: The Comparative Study of Politics. In: *Comparative Studies in Society and History*, roč. 1, č. 2 (1959), s. 105–112.
- NISBET, Robert A.: Rousseau and Totalitarianism. In: *The Journal of Politics*, roč. 5, č. 2 (1943), s. 93–114.
- NOLTE, Ernst: The Three Versions of the Theory of Totalitarianism and the Significance of the Historical-Genetic Version. In: SIEGEL, Achim (ed.): *The Totalitarian Paradigm after the End of Communism: Towards a Theoretical Reassessment*. Amsterdam, Rodopi 1998, s. 109–128.
- ODOM, William E.: A Dissenting View on the Group Approach to Soviet Politics. In: *World Politics*, roč. 28, č. 4 (1976), s. 548.
- ODOM, William E.: Soviet Politics and After Old and New Concepts. In: *World Politics*, roč. 45, č. 1 (1992), s. 66–98.
- O'DONNELL, Guillermo A.: *Modernization and bureaucratic-authoritarianism : studies in South American politics*. Berkeley, Institute of International Studies, University of California 1979.
- OTÁHAL, Milan: *Opozice, moc, společnost, 1969–1989: příspěvek k dějinám ,normalizace‘*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1994.
- OTÁHAL, Milan: *Normalizace 1969-1989: Příspěvek ke stavu bádání*. Praha, ÚSD 2002.
- PARSONS, Talcott: *The Social System*. London, Routledge & Kegan Paul Ltd 1967.
- PAUER, Jan: Sovětská vojenská intervence a restaurace byrokraticko-centralistického systému v Československu 1968–1971. In: PECKA, Jindřich – PREČAN, Vilém: *Proměny Pražského jara, 1968-1969 : sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti*. Brno, Doplněk; Praha, Ústav pro soudobé dějiny 1993, s. 165–186.

- PETRAS, James: Ideology and United States Political Scientists. In: MCCOY, Charles A. PLAYFORD, John (eds.): *Apolitical Politics: A Critique of Behavioralism*. New York, Thomas Y. Crowell Company 1969, s. 76–98.
- PIPES, Richard: *Vixi: Paměti nezařaditelného*. Praha, Mladá fronta 2005.
- PITHART, Petr: *Osmášedesátý*. Praha, Rozmluvy 1990.
- POPPER, Karl R.: *Bída historicismu*. Praha, ISE 1994a.
- POPPER, Karl R.: *Otevřená společnost a její nepřátelé*. Praha, ISE 1994b.
- PRAVDA, Alex: Some Aspects of the Czechoslovak Economic Reform and the Working Class in 1968. In: *Soviet Studies*, roč. 25, č. 1 (1973), s. 102–124.
- PRAVDA, Alex: *Reform and Change in the Czechoslovak Political System, January–August 1968*. Beverly Hills, Calif, Sage Publications 1975.
- PRAVDA, Alex: Workers' Participation in Czechoslovakia, 1968–69. In: *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes*, roč. 19, č. 3 (1977), s. 312–334.
- PRZEWORSKI, Adam – TEUNE, Henry: *The Logic of Comparative Inquiry*. New York, Wiley-Interscience 1970.
- RIGBY, Thomas H.: Traditional, Market, and Organizational Societies and the USSR. In: *World Politics*, roč. 16, č. 4 (1964), s. 539–557.
- RIGBY, Thomas H.: Staffing USSR Incorporated: The Origins of the Nomenklatura System. In: *Soviet Studies*, roč. 40, č. 4 (1988), s. 523–537.
- RICHTA, Radovan (a kol.): *Civilizace na rozcestí: Společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce*. Praha, Nakladatelství Svoboda 1969.
- RUSTOW, Dankwart A.: New Horizons for Comparative Politics. In: *World Politics*, roč. 9, č. 4 (1957), s. 530–549.
- RUTLAND, Peter: Sovietology: Notes for a post-mortem. In: *The National Interest*, roč. 31, (jaro 1993), s. 109–122.
- RYCHLÍK, Jan: *Češi a Slováci ve 20. století: spolupráce a konflikty 1914–1992*. Praha, Vyšehrad 2012.
- SARTORI, Giovanni: *Democratic Theory*. New York, Frederick A. Praeger 1962.
- SARTORI, Giovanni: Concept Misformation in Comparative Politics. In: *The American Political Science Review*, roč. 64, č. 4 (1970), s. 1033–1053.

- SARTORI, Giovanni: What is "Politics". In: *Political Theory*, roč. 1, č. 1 (1973), s. 5–26.
- SARTORI, Giovanni: Philosophy, Theory and Science of Politics. In: *Political Theory*, roč. 2, no. 2 (1974) s. 133–162.
- SARTORI, Giovanni: *The Theory of Democracy Revisited: Part One: The Contemporary Debate*. Chatham, Chatham House Publishers 1987.
- SARTORI, Giovanni: Totalitarianism, Model Mania and Learning from Error. In: *Journal of Theoretical Politics*, roč. 5, č. 1 (1993), s. 5–22.
- SCHAPIRO, Leonard: *Totalitarianism*. London, Macmillan 1972.
- SCHMITTER, Philippe C.: Still the Century of Corporatism? In: *The Review of Politics*, roč. 36, č. 1 (1974), s. 85–131.
- SCHRECKER, Ellen W.: *No Ivory Tower: McCarthyism and the Universities*. New York, Oxford University Press 1986.
- SCHRECKER, Ellen W.: *Many are the Crimes: McCarthyism in America*. Boston, Little Brown 1998.
- SCHROEDER, Klaus – ALISCH, Steffen: *Der SED-Staat: Partei, Staat und Gesellschaft 1949–1990*. München, Hanser 1998.
- SCHUMPETER, Joseph A.: *Kapitalismus, socialismus a demokracie*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2004.
- SELUCKY, Radoslav: *Economic Reforms in Eastern Europe: Political Background and Economic Significance*. New York, Praeger Publishers 1972.
- SELUCKÝ, Radoslav: The relationship between political and economic reform in Eastern Europe and in Czechoslovakia in particular. In: KUSIN, Vladimír (ed.): *The Czechoslovak Reform Movement 1968: Proceedings of the Seminar held at the University of Reading on 12–17 July 1971*. London, International Research Documents 1973, s. 1–30.
- SERVICE, Robert: Soviet Political Leadership and 'Sovietological' Modelling. In: PRAVDA, Alex (ed.): *Leading Russia: Putin in Perspective. Essays in Honour of Archie Brown*. New York: Oxford University Press, s. 59–74.
- SHARLET, Robert S.: Systematic Political Science and Communist Systems. In: *Slavic Review*, roč. 26, č. 1 (1967), s. 22–26.
- SKILLING, H. Gordon: Soviet and Communist Politics: A Comparative Approach. In: *The Journal of Politics*, roč. 22, č. 2 (1960), s. 300–313.

- SKILLING, Harold G.: Soviet and American Politics: The Dialectic of Opposites. In: *The Canadian Journal of Economics and Political Science*, roč. 31, č. 2 (1965), s. 273–280.
- SKILLING, Harold G.: Interest Groups and Communist Politics. In: *World Politics*, roč. 18, č. 3 (1966), s. 435–451.
- SKILLING, H. Gordon: Group Conflict and Political Change. In: JOHNSON, Chalmers (ed.): *Changes in Communist Systems*. Stanford, Stanford University Press 1970, s. 215–234.
- SKILLING, H. Gordon: Leadership and Group Conflict in Czechoslovakia. In: FARRELL, R. Barry (ed.): *Political Leadership in Eastern Europe and the Soviet Union*. London, Butterworths 1970, s. 276–293.
- SKILLING, H. Gordon: Groups in Soviet Politics: Some Hypotheses. In: SKILLING, Harold G. GRIFFITHS, Franklyn: *Interest Groups in Soviet Politics*. Princeton, Princeton University Press 1971, s. 19–45.
- SKILLING, H. Gordon: *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*. Princeton, Princeton University Press 1976.
- SKILLING, H. Gordon: Sixty-Eight in Historical Perspective. In: *International Journal*, roč. 33, č. 4 (1978), s. 678–701.
- SKILLING, H. Gordon: *Československo – můj druhý domov. Paměti Kanad'ana*. Praha, Prostor 2001.
- SMITH, Martin: Pluralism. In: HAY, Colin – LISTER, Michael – MARCH, David (eds.): *The State: Theories and Issues*, New York, Palgrave Macmillan 2006, s. 21–38.
- SOLOMON, Suzan G. (ed.): *Pluralism in the Soviet Union: Essays in Honour of H. Gordon Skilling*. London, The Macmillan Press 1983.
- SOROKIN, Pitirim A.: *The Basic Trends of Our Times*. New Haven, College & University Press 1964.
- SPIRO, Herbert J.: *Politics as the Master Science: From Plato to Mao*. New York, Harper & Row, Publishers 1970.
- SPIRO, Herbert J.: Critique of Behavioralism in Political Science. In: Beyme, Klaus von (ed.): *Theory and Politics = Theorie und Politik: Festschrift zum 70. Geburtstag für Carl Joachim Friedrich*. Haag, Martinus Nijhoff 1971, s. 314–327.
- SPIRO, Herbert J. – BARBER, Benjamin R.: Counter-Ideological Uses of 'Totalitarianism'. In: *Politics Society*, roč. 1, č. 3 (1970), s. 3–21.

- STAMMER, Otto: Aspekte der Totalitarismusforschung. In: SEIDEL, Bruno – JENKNER, Siegfried (eds.): *Wege der Totalitarismus-Forschung*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1968, s. 414–437.
- STARITZ, Dietrich: *Geschichte der DDR*. Frankfurt am Main, Suhrkamp 1996.
- ŠIK, Ota: *Ekonomika a zájmy: Jejich vzájemné vztahy do socialismu*. Praha, Nakladatelství Svoboda 1968.
- ŠIK, Ota: *Jarní probuzení – iluze a skutečnost*. Praha, Mladá fronta 1990.
- ŠTEFEK, Martin: Federalizace KSČ ve druhé polovině 80. let 20. století. In: *Civilia: odborná revue pro didaktiku společenských věd*, roč. 4, č. 2 (2013), s. 4–13.
- ŠTEFEK, Martin: *Za fasádou jednoty: KSČ a SED po roce 1985*. Červený Kostelec, Pavel Mervart 2014.
- ŠTROUGAL, L.: *Paměti a úvahy*. Praha, Epoque 2009.
- ŠTROUGAL, Lubomír: *Ještě pár odpovědí*. Praha, Epoque 2011.
- ŠULC, Zdislav: *Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu (České republice) 1945-1995*. Brno, Doplněk 1998.
- TALMON, Jacob: *O původu totalitní demokracie: politická teorie za Francouzské revoluce a po ní*. Praha, Sociologické nakladatelství 1998.
- TIMASHEFF, Nicholas S.: Totalitarianism, Despotism, Dictatorship. In: In: FRIEDRICH, Carl. J. (ed.): *Totalitarianism*. New York, The Universal Library [1954] 1964, s. 39–47.
- TOINET, Marie-France: *Hon na čarodějnice 1947–1957: mccarthismus*. Praha, Themis 1999.
- TRUMAN, David B.: *The Governmental Process: Political Interests and Public Opinion*. New York, Alfred A. Knopf 1965.
- TRUMAN, Harry S.: *Memoirs by Harry S. Truman. Volume 2, Years of Trial and Hope*. Garden City, Doubleday & Company 1956.
- TŮMA, Oldřich: Hokej věc veřejná: aneb Vyhrát, či prohrát?. In: KOCIAN, Jiří – PERNES, Jiří TŮMA, Oldřich (eds.): *České průšvihy: aneb Prohry, krize, skandály a aféry českých dějin let 1948–1989*. Brno, Barrister & Principal 2004, s. 302–308.
- TŮMA, Oldřich: Nezákonné zákonné opatření: aned Dubčekův podpis. In: KOCIAN, Jiří – PERNES, Jiří – TŮMA, Oldřich (eds.): *České průšvihy: aneb Prohry, krize, skandály a aféry českých dějin let 1948–1989*. Brno, Barrister & Principal 2004, s. 317–324.

- TŮMA, Oldřich: Poslední bitva Pražského jara: aneb Srpen 1969. In: KOCIAN, Jiří – PERNES, Jiří TŮMA, Oldřich (eds.): *České průšvihy: aneb Prohry, krize, skandály a aféry českých dějin let 1948–1989*. Brno, Barrister & Principal 2004, s. 309–316.
- ULAM Adam B.: The New Face of Soviet Totalitarianism. In: *World Politics*, roč. 12, č. 3 (1960), s. 391–412.
- ULAM, Adam B.: *The Fall of the American University*. LaSalle, Library Press 1972.
- UNGER, Aryeh L.: On the Meaning of „Sovietology“. In: *Communist and Post-Communist Studies*, roč. 31, č. 1 (1998), s. 17–27.
- VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír (vyd.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970. 4. díl, 1. svazek: Prosinec 1967 – červenec 1968, Praha – Brno, ÚSD – Doplněk 1995.
- VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír (vyd.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970. 4. díl, 2. svazek: Červenec – srpen 1968, Praha – Brno, ÚSD – Doplněk 1996.
- VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír (vyd.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970. 4. díl, 3. svazek: Září 1968 – květen 1970. Praha – Brno, ÚSD – Doplněk 1997.
- VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír – Moravec Jan (vyd.): *Komunistická strana Československa*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, 9. díl, 1. svazek: Pokus o reformu (říjen 1967 – květen 1968), Praha – Brno, ÚSD – Doplněk 1999.
- VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír (vyd.): *Komunistická strana Československa*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, 9. díl, 2. svazek: Konsolidace (květen – srpen 1968), Praha – Brno, ÚSD – Doplněk 2000.
- VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír (vyd.): *Komunistická strana Československa*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, 9. díl, 3. svazek: Kapitulace (srpen – listopad 1968), Praha – Brno, ÚSD – Doplněk 2001.
- VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír (vyd.): *Komunistická strana Československa*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, 9. díl, 4. svazek: Kapitulace (listopad 1968 – září 1969), Praha – Brno, ÚSD – Doplněk 2003.
- VOSLENSKY, Michael: *Nomenklatura: Anatomy of the Soviet Ruling Class*. London, The Bodey Head 1984.

- WAGNER, Matthias: *Ab morgen bist du Direktor: das System der Nomenklaturkader in der DDR*. Berlin, Edition Ost 1998.
- WALLERSTEIN, Immanuel: The Unintended Consequences of Cold War Area Studies. In: CHOMSKY, Noam (ed.): *The Cold War & the University*, New York, New Press 1997, s. 195–232.
- WILLIAMS, Kieran: *The Prague Spring and its Aftermath: Czechoslovak Politics 1968–1970*. Cambridge, Cambridge University Press 1997.
- WOLIN, Sheldon: Political Theory as a Vocation. In: *Political Science Review*, roč. 63, č. 4 (1969), s. 1062–1082.
- WOLIN, Sheldon: *Politics and Vision: Continuity and Innovation in Western Political Thought*. Princeton and Oxford, Princeton University Press 2004
- YOUNG-BRUEHL, Elisabeth: *For Love of the World*. New Haven, Yale University Press 1982.
- ZNOJ, Milan – KOUBEK, Jiří: Totalitarismus a posttotalitarismus v Čechách. In: *Soudobé dějiny*, roč. 17, č. 4 (2009), s. 722–733.

Periodika

Rudé právo